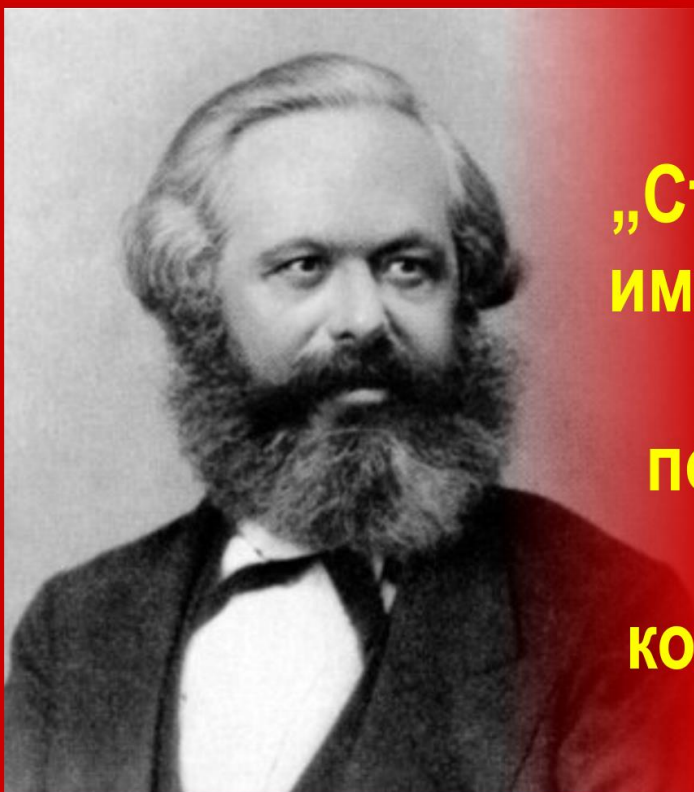

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ ТОМ ПЪРВИ

Стойност:

**„Същият материал
има сега по-голяма
стойност,
понеже съдържа
по-голямо
количество труд.“**

Карл Маркс

ОТДЕЛ ВТОРИ

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

ОТДЕЛ ТРЕТИ

**ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНА
ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ**

Карл Маркс
КАПИТАЛЪТ
КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ
ТОМ ПЪРВИ
ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВО НА КАПИТАЛА
ОТДЕЛ ВТОРИ
ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ
ОТДЕЛ ТРЕТИ
ПРОИЗВОДСТВОТО
НА АБСОЛЮТНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

СЪДЪЖАНИЕ

ОТДЕЛ ВТОРИ

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ ...стр. 4

Глава четвърта: Превръщането на парите в капитал 4

1. Всеобщата формула на капитала ...стр. 4

2. Противоречия на всеобщата формула ...стр. 14

3. Покупка и продажба на работната сила ...стр. 25

ОТДЕЛ ТРЕТИ

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ ...стр. 35

Глава пета: Трудовият процес и процесът на нарастване на стойността ...стр. 35

1. Трудовият процес ...стр. 35

2. Процесът на нарастване на стойността ...стр. 46

Глава шеста: Постоянен и променлив капитал ...с. 59

Глава седма: Норма на принадлежната стойност стр. 72

1. Степен на експлоатация на работната сила ...стр. 72

2. Изразяване стойността на продукта в пропорционални части на продукта ...стр. 83

3. "Последният час" на Сениор ...стр. 88

4. Принаденият продукт ...стр. 92

Глава осма: Работният ден ...стр. 93

1. Границите на работния ден ...стр. 93

2. Неутолимата жажда за принадлеен продукт. Фабрикант и чокоин ...стр. 98

3. Отрасли на английската промишленост без законни граници на експлоатацията ...стр. 106

4. Дневен и нощен труд. Системата на смени ...стр. 119

5. Борбата за нормален работен ден. Принудителни закони за удължаване на работния ден от средата на 14-ти до края на 16-ти век ...стр. 126

6. Борбата за нормален работен ден. Принудително ограничаване на работното време по законодателен ред. Английското фабрично законодателство през 1933-1864 г. ...стр. 138

7. Борбата за нормален работен ден. Влиянието на английското фабрично законодателство върху другите страни ...стр. 160

Глава девета: Норма и маса на принадлежната стойност ...стр. 165

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)**, в книгоиздаването - „под линия“.

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

([горе](#))

ОТДЕЛ ВТОРИ

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

1. ВСЕОБЩАТА ФОРМУЛА НА КАПИТАЛА

Стоковото обръщение е **изходната точка** на капитала. Стоковото производство и развитото стоково обръщение, търговията, образуват историческите предпоставки, при които той се появява. Световна търговия и световен пазар откриват през 16 век модерната история на капитала.

Ако оставим настрана материалното съдържание на стоковото обръщение, размяната на различните потребителни стойности, и разгледаме само икономическите форми, които създава този процес, ще намерим като негов последен продукт парите. Този последен продукт на стоковото обръщение е първата форма за проява на капитала. Исторически капиталът навсякъде противостои на поземлената собственост, отначало във форма на пари, като парично богатство, като търговски капитал и лихварски капитал. ***1** Обаче не е нужно да гле-

даме назад към историята на поява на капитала, за да разпознаем парите като негова първа форма на проява. Същата история всекидневно се разиграва пред нашите очи. Всеки нов капитал излиза на сцената, т.е. на пазара, на стоковия пазар, на пазара на труда или на паричния пазар, преди всичко все още като пари — пари, които чрез определени процеси трябва да се превърнат в капитал.

Парите като пари и парите като капитал се различават преди всичко само по своята различна форма на обръщение (циркуляция, оборот).

Непосредствената форма на стоковото обръщение е $C—M—C$, т.е. превръщането на стока в пари и обратно превръщане на пари в стока, да продадеш, за да купиш. Но наред с тази форма ние намираме една втора, специфично различна, формата $M—C—M$, т.е. превръщане на пари в стока и обратно превръщане на стока в пари, да купиш, за да продадеш. Пари, които в своето движение описват тази последна циркуляция, се превръщат в капитал, стават капитал и вече по своето предназначение са капитал.

Нека разгледаме обръщението $M—C—M$ по-отблизо. То преминава, подобно на простото стоково обръщение, през две противоположни фази. В първата фаза, $M—C$, покупка, парите се превръщат в стока. Във втората фаза, $C—M$, продажба, стоката се превръща обратно в пари. А единството на двете фази представлява общото движение, което разменя пари срещу стока и същата стока отново срещу пари, купува стока, за да я продаде, или ако пренебрегнем формалните различия между покупка и продажба — купува с парите стока и със стоката пари. ***2** Резултатът, в който угасва целият процес, е размяна на пари срещу пари, $M—M$. Ако аз купя за 100 ф.ст. 2000 фунта памук и отново продам тези 2000 фунта памук за 110 ф.ст., то в края на краищата аз съм разменил 100 ф.ст. срещу 110 ф.ст., т.е. пари срещу пари.

Наистина очевидно е, че процесът на обръщение $M—C—M$ би бил

безсмислен и безсъдържателен, ако по неговия околен път бихме искали да разменяме една парична стойност срещу същата парична стойност, значи напр. 100 ф.ст. срещу 100 ф.ст. Несравнено по-прост и по-сигурен би си останал методът на този, който трупа съкровище и задържа своите 100 ф.ст., вместо да ги излага на опасностите на обръщението. От друга страна все едно дали търговецът ще продаде купения за 100 ф.ст. памук за 110 ф.ст., или ще трябва да го даде за 100 ф.ст. или дори за 50 ф.ст. — във всеки случай неговите пари са описали едно своеобразно и оригинално движение, съвсем различно от това при простото стоково обръщение, където те отиват напр. в ръцете на селянина, който продава жито и с така получените пари купува дрехи. Така че най-напред трябва да се охарактеризират различията във формата между обръщенията $P—C—P$ и $C—P—C$. Същевременно това ще даде и разликата в съдържанието, която се крие зад тези различия във формата.

Нека видим най-напред какво общо имат двете форми.

Двете обръщения се разпадат на същите две противоположни фази $C—P$, продажба, и $P—C$, покупка. Във всяка от двете фази си противостоят същите два вещни елемента, стока и пари, — и две лица в едни и същи икономически характерни маски, един купувач и един продавач. Всяко от двете обращения представлява единството на същите противоположни фази, като и в двата случая това единство се постига чрез поява на три контрагента, от които единият само продава, другият само купува, а третият последователно купува и продава.

Но това, което по начало разделя двете обръщения $C—P—C$ и $P—C—P$, е обратният ред на същите противоположни фази. Простото стоково обръщение започва с продажба и свършва с покупка, а обръщението на парите като капитал започва с покупката и свършва с продажбата. Изходна и крайна точка на движението там е стоката, тук — парите. За общия ход посредничат в първата форма парите, в дру-

гата, наопаки — стоката.

В обръщението $C—II—C$ парите в края на краищата се превръщат в стока, която служи като потребителна стойност. Парите са окончателно изразходвани. В обратната форма $II—C—II$ купувачът, напротив, дава пари, за да получи пари като продавач. При покупката на стоката той пуска пари в обръщение, за да ги изтегли отново чрез продажба на същата стока. Той пуска парите само с коварната мисъл пак да ги докопа. Затова те са само авансирани. *3

Във формата $C—II—C$ една и съща монета променя два пъти мястото си. Продавачът я получава от купувача и плаща с нея на другия продавач. Целият процес, който започва с получаване на пари за стока, приключва с даване на пари за стока. Обратното е във формата $II—C—II$. Не една и съща монета сменя тук два пъти мястото си, а една и съща стока. Купувачът я получава от ръцете на продавача и я предава в ръцете на друг купувач. Също както в простото стоково обръщение двукратното преместване на една и съща монета довежда до окончателното ѝ преминаване от едни ръце в други, така тук двукратното преместване на една и съща стока довежда до връщане на парите в тяхната първоначална изходна точка.

Възвръщането на парите в тяхната изходна точка не зависи от това дали стоката е продадена по-скъпо отколкото е купена. Това обстоятелство влияе само върху величината на възвръщащата се парична сума. Самото явление на възвръщане се извършва щом купената стока бъде отново продадена, значи щом бъде напълно описано обръщението $II—C—II$. Това е една осезателно явна разлика между обръщението на парите като капитал и тяхното обръщение като прости пари.

Обръщението $C—II—C$ е напълно завършено, щом продажбата на една стока донася пари, които пак се отнемат с купуването на друга стока. Ако все пак се получи възвръщане на парите към техния изхо-

ден пункт, това става само поради възобновяване или повторение на целия курс. Ако аз продам един квартал пшеница за 3 ф.ст. и за тези 3 ф.ст. купя дрехи, тогава за мен 3-те ф.ст. са окончателно изразходвани. Аз нямам повече никаква работа с тях. Те принадлежат на търговеца на дрехи. Но ако продам още един квартал пшеница, парите се възвръщат при мен, но не поради първата сделка, а поради нейното повторение. Те пак ще се отдалечат от мен, щом завърша втората сделка и пак купя нещо. Така че в обръщението $C—II—C$ изразходването на парите няма нищо общо с тяхното възвръщане. Напротив, в $II—C—II$ възвръщането на парите сависи от самия начин на тяхното изразходване. Без това възвръщане операцията е несполучлива или процесът е прекъснат и още недовършен, понеже липсва неговата втора фаза — заключителната продажба, която допълва покупката.

Обръщението $C—II—C$ изхожда от полюса на едната стока и приключва с полюса на една друга стока, която излиза от обръщение и навлиза в консумация. Затова негова крайна цел е консумацията, задоволяването на потребности, с една дума — потребителната стойност. Напротив, обръщението $II—C—II$ изхожда от полюса на парите и в края на краищата се връща към същия полюс. Затова негова движеща сила и определяща цел е самата разменна стойност.

В простото стоково обръщение двата полюса имат една и съща икономическа форма. И двата са стока. Те са стоки с една и съща величина на стойността. Но те са качествено различни потребителни стойности, напр. пшеница и дрехи. Тук съдържание на движението съставя размяната на продуктите, смяната на различните материи, в които се изразява общественият труд. Другояче е в обръщението $II—C—II$. На пръв поглед то изглежда безсъдържателно, тъй като е тавтологично. Двата полюса имат една и съща икономическа форма. И двата са пари, значи не са качествено различни потребителни стойности, тъй като именно парите са онази превърната форма на стоките, в която са заличени техните особени потребителни стой-

ности. Да размениш най-напред 100 ф.ст. срещу памук и след това отново същия памук срещу 100 ф.ст., т.е. по околел път — пари срещу пари, същото срещу същото, — тази сделка изглежда колкото безцелна, толкова и нелепа. ***4** Една парична сума може да се различава от друга парична сума изобщо само по своята величина. Така че процесът $P—C—P$ дължи своето съдържание не на някакво качествено различие на неговите полюси, тъй като те и двата са пари, а само на тяхното количествено различие. Накрая от обръщението се извличат повече пари, отколкото са били хвърлени в него в началото. Памукът, който е бил купен за 100 ф.ст., се препродава напр. за 100-110 ф.ст. или за 110 ф.ст. Така че пълната форма на този процес е $P—C—P'$, където $P' = P + \Delta P$, т.е. е равно на първоначално авансираната парична сума плюс един прираст. Този прираст или добавка към първоначалната стойност аз наричам — **принадена стойност** (**[Mehrwert] surplus value, т.е. излишъчна стойност от английски, стойност, дошла от излишъка. бг.ред. — ГРЕШКА на Маркс ???**) ***4а**. По този начин първоначално авансираната стойност не само се запазва в обръщението, но в нея тя изменя и своята величина, прибавя и една принадена стойност или увеличава стойността си. И това движение я превръща в капитал.

Наистина, възможно е и във формата $C—P—C$ двата полюса, **C** и **C**, напр. жито и дрехи, да представляват количествено различни стойностни величини. Селянинът може да продаде житото си по-високо от неговата стойност или да купи дрехите под стойността им. Той от своя страна може да бъде излъган от търговеца на дрехи. Но такова различие в стойността остава за тази форма на обръщение чисто случайно. Тя никак не загубва своя смисъл и значение — както става при процеса $P—C—P$, — ако двата полюса, напр. жито и дрехи, са еквиваленти. Напротив, тук тяхната равностойност е по-скоро условие за нормалния ход на процеса.

Крайната цел на самия процес на продажба с цел да се купи, както и

повтарянето или възобновяването на този процес, се измерва и лежи вън от него, в консумацията, в задоволяване на определени потребности. Напротив, при покупка с цел да се продаде началото и краят са еднакви, все пари, разменна стойност, и вече поради това движението е безкрайно. Наистина, от *II* вече е станало *II+ΔII*, от стоте фунта стерлинги — **100+10**. Но разгледани само качествено, 110 ф.ст. са същото нещо, каквото са и 100 ф.ст. — именно пари. А количествено тези 110 ф.ст. са ограничена стойностна сума, каквато са и 100-те ф.ст. Ако 110-те ф.ст. биха били изразходвани като пари, те биха излезли от своята роля. Те биха престанали да бъдат капитал. Извадени от обръщение, те се вкаменяват като съкровище и към тях не ще прерасне нито един фартинг, дори и да биха лежали до деня на Страшния съд. Ако става въпрос за нарастване на стойността, то за нарастването на 110 ф.ст. съществува същата потребност, както и за 100 ф.ст., понеже и двете суми са определени изрази на разменната стойност и значи и двете имат еднакво призвание — чрез количествено нарастване да се приближат колкото може по-близо до абсолютното богатство. Наистина, първоначално авансираната стойност от 100 ф.ст. за момент се отличава от прираслата към него по време на обръщението принадлежаща стойност от 10 ф.ст., но тази разлика веднага пак изчезва. В края на процеса не се явява от едната страна първоначалната стойност от 100 ф.ст., а от другата — принадлежащата стойност от 10 ф.ст. Това, което се явява в резултат, е една стойност от 110 ф.ст., която има точно такава форма като първоначалните 100 ф.ст., и поради това наново може да започне процес на нарастване. В края на движението се явяват пари, пак като негово начало. ***5** За това крайт на всяко отделно обращение, при което се извършва покупка с цел да се продаде, от само себе си съставя начало на едно ново обращение. Простото стоково обръщение — продажба с цел покупка — служи като средство за постигане на една крайна цел, лежаща вън от обръщението — присвояване на потребителни стойности, задоволяването на потребности. Напротив, обръщението на парите като капитал е самоцел, тъй като нарастването на цената съществува

само вътре в това постоянно подновявано движение. Поради това движението на капитала е безгранично. [*6](#)

Като съзнателен носител на това движение притежателят на пари става капиталист. Неговата личност, или по-скоро неговият джоб, става изходна и възвратна точка на парите. Обективното съдържание на това обръщение — оползотворяване на стойността — е неговата субективна цел, и само доколкото нарастващото присвояване на абстрактното богатство съставя единствения движещ мотив на неговите операции, той функционира като капиталист, или като олицетворен, надарен с воля и съзнание капитал. Така че потребителната стойност никога не трябва да се схваща като непосредствена цел на капиталиста. [*7](#) Нито пък и единичната печалба — а само безспирното движение на печеленето. [*8](#) Този нагон към абсолютно обогатяване, този страстен *ламтеж* за стойност [*9](#) е обща за капиталиста и за натрупвача на съкровища, но докато натрупвачът на съкровища е само смахнат капиталист, капиталистът е разумен натрупвач на съкровища. Безспирното умножаване на стойността, към което се стреми натрупвачът на съкровища с това, че се старее да спаси парите от обръщение [*10](#) — по-разумният капиталист го постига, като постоянно наново ги предава на обръщение. [*10а](#)

Самостоятелните форми, паричните форми, които приема стойността на стоките в простото обръщение, само спомагат на стоковата размяна и изчезват в крайния резултат на движението. Напротив, в циркулацията *II—C—II* и стоката и парите функционират само като различни начини на съществуване на самата стойност — парите като общ, а стоката като особен, тъй да се каже замаскиран начин на нейното съществуване. [*11](#) Тя постоянно преминава от една форма в другата, без да се губи в това движение, и по този начин се превръща в един автоматичен субект. Ако фиксираме особените форми на проява, каквито последователно приема самонарастващата стойност в

жизненото си обращение, ще получим тези две твърдения: капитал са парите, капитал са стоките. ***12** Но в действителност стойността тук става субект на един процес, в който тя, при постоянна смяна между парична и стокова форма, изменя самата си величина, под вида на принадлежна стойност сама се отделя от себе си като първоначална стойност, спонтанно самонараства. Защото движението, в което тя притуря към себе си принадлежна стойност, е нейно собствено автоматично движение, значи и нарастването ѝ е самонарастване. Тя е придобила окултното качество да прикачва стойност към себе си, защото самата тя е стойност. Тя излюпва живи малки или поне снася златни яйца.

Като субект на един такъв процес стойността надхвърля неговите рамки, като ту приема в този процес парична и стокова форма, ту ги смъква, но при тези смени се запазва и самонараства — стойността има нужда преди всичко от една самостоятелна форма, чрез която да се констатира нейната идентичност със самата себе си. Такава форма тя има само в парите. Затова те образуват изходна и крайна точка на всеки процес на самонарастване на стойността. Стойността беше 100 ф.ст., сега е 110 ф.ст., и т.н. Но самите пари тук важат само като една форма на стойността, защото тя има две форми. Ако не приемат стокова форма, парите не стават капитал. Така че тук парите не се явяват полемично срещу стоката, както при образуване на съкровища. Капиталистът знае, че всички стоки, колкото и парцаливи да изглеждат и колкото и лошо да миришат, мислено и действително са пари, обрязани евреи, и при това са чудотворни средства за правене от пари повече пари.

Ако в простото обръщение стойността на стоките — обратно на тяхната потребителна стойност — получава в най-добрия случай самостоятелната форма на парите, то тук тя изведнъж се явява като една процесираща, самодвижеща (самонарастваща) субстанция, за която стоката и парите са само нейни форми. Дори нещо повече. Вместо да

представлява стокови отношения, стойността сега влиза, така да се каже, в частно отношение със себе си. Тя като първоначална стойност се различава от себе си като принадлежна стойност, както Бог-Отец се различава от себе си като Бог-Син, а и двамата са на една и съща възраст и в действителност са едно лице — защото само чрез принадлежната стойност от 10 ф.ст. авансираните 100 ф.ст. стават капитал, а щом те станат такъв, щом бъде създаден бог-син, а чрез си на — и Бог-Отец, — различието между тях пак изчезва и двете са едно: 110 ф.ст.

Така че стойността става самодвижеща се (самонарастваща) стойност, самодвижещи се (самонарастващи) пари, и като такава — капитал. Тя идва от обръщението, пак навлиза в него, запазва се и се умножава в него, излиза от него уголемена и винаги започва отново същото обращение. ***13** $P—P'$, това е пари, които раждат пари — *money which begets money* — гласи описанието на капитала в устата на неговите първи тълкуватели, меркантилистите.

Наистина, покупката с цел да се продаде, или по-точно казано: покупката с цел да се продаде по-скъпо, $P—C—P'$, изглежда като форма, свойствена само на един вид капитал, на търговския капитал. Но и индустриалният капитал е пари, които се превръщат в стока и чрез продажба на стоката отново се превръщат в повече пари. Актове, които евентуално се извършват между покупка и продажба вън от сферата на обръщението, никак не изменят тази форма на движение. Най-сетне в лихвоносния капитал обръщението $P—C—P'$ се явява в съкратен вид, резултатът ѝ идва без посредничество, така да се каже в изискан стил, като $P—P'$, като пари, които направо са равни на повече пари, като стойност, която е по-голяма от самата себе си.

Така че в действителност $P—C—P'$ е всеобщата формула на капитала, както той се явява непосредствено в сферата на обръщението.

(горе)

2. Противоречия на всеобщата формула

Онази форма на обръщение, в която парите се излюпват като капитал, противоречи на всички по-рано развити закони за природата на стоката, на стойността, на парите и на самото обръщение. Това, което я различава от простото стоково обръщение, е обратният ред на същите два противоположни процеса — продажба и покупка. Но как такава чисто формална разлика би могла да преомагьоса природата на тези процеси?

Нещо повече. Това обръщане съществува само за един от тримата търговци, които търгуват помежду си. Като капиталист аз купувам стока от *A* и я продавам на *B*, докато като прост стокопритежател аз продавам стока на *B*, а след това купувам стока от *A*. За търговците *A* и *B* тази разлика не съществува. Те се явяват само като купувачи или продавачи на стоки. Аз самият им противостоя всеки път като притежател на пари или като стокопритежател, като купувач или като продавач, и при това и в двете редици противостоя на едното лице само като купувач, на другото само като продавач, на едното само като пари, на другото само като стока, на нито едно от тях — като капитал или капиталист или представител на нещо, което да представлява нещо повече от пари или стока или да може да произвежда някакво друго действие освен това на парите или на стоката. За мен покупката от *A* и продажбата на *B* са един последователен ред. Но връзката между тези два акта съществува само за мен. *A* не го е грижа за моята сделка с *B*, а *B* не го е грижа за моята сделка с *A*. Ако бих искал да им обясня своята особена заслуга, която се състои в обръщането на последователния ред, те биха ми доказали, че аз греша относно самата последователност на реда и че цялата сделка не е започнала с покупка и завършила с продажба, а наопаки — започнала е с продажба и е завършила с покупка. И наистина, моят пръв акт, покупката, е бил от гледна точка на *A* продажба, а моят втори акт, про-

дажбата, е бил от гледна точка на **Б** покупка. Но не стига това — **А** и **Б** ще заявят, че целият този последователен ред е излишен и просто фокус. **А** ще продава стоката непосредствено на **Б**, а **Б** ще я купува непосредствено от **А**. С това цялата сделка се свива до един едностранен акт на обикновено стоково обръщение — от гледна точка на **А** като проста продажба, а от гледна точка на **Б** като проста покупка. Така че с изменение в последователността на реда ние не сме излезли въвн от сферата на простото стоково обръщение, напротив, трябва да разгледаме дали тя по своята природа допуска нарастване на влизащите в нея стойности и, значи, образуване на принадлежна стойност.

Да вземем процеса на обръщение в една форма, в която той се представя като проста размяна на стоки. Такъв е случаят винаги, когато и двамата стокопритежатели купуват стоки един от друг, а балансът на техните взаимни парични задължения се изравнява на падежа. Тук парите служат само като пари за смятане, за да изразят стойността на стоките в техните цени, но не противостоят веществено на самите стоки. Колкото се отнася до потребителната стойност, ясно е, че и двете разменящи лица могат да спечелят. И двете лица отчуждават свои стоки, които като потребителни стойности са безполезни за тях, и получават стоки, нужни им за употреба. И тази полза може да не бъде единствената. **А**, който продава вино и купува жито, произвежда може би повече вино, отколкото в същото работно време би могъл да произведе селянинът **Б**, а селянинът **Б** в същото работно време произвежда повече жито, отколкото би произвел винопроизводителят **А**. По такъв начин **А** получава за същата разменна стойност повече жито, а **Б** — повече вино, отколкото биха имали, ако всеки от тях без размяна би трябвало сам да си произвежда жито и вино. Така че по отношение на потребителната стойност може да се каже, че „размяната е сделка, при която печелят и двете страни.“ ***14** Другояче стои въпросът с разменната стойност.

«Един човек, който има много вино, но няма жито, търгува с друг човек, който има много жито, но няма вино, и двамата си разменят пшеница на стойност 50 срещу вино на стойност 50. Тази размяна не представлява увеличаване на разменната стойност нито за единия, нито за другия, тъй като още преди размяната всеки от тях е притежавал стойност, равна на оная, която е придобил чрез тази операция.» [*15](#)

Работата никак не се променя, когато между стоките се изпречват парите като средство за обръщение и актовете на покупка и продажба осезателно се отделят един от друг. [*16](#) Стойността на стоките е изразена в техните цени, преди те да влязат в обръщение, значи стойността е предпоставка, а не резултат. [*17](#)

Разгледано абстрактно, т.е. без оглед на ония обстоятелства, които не произтичат от присъщите закони на простото стоково обръщение, в него, освен замяната на една потребителна стойност с друга, не се извършва нищо друго освен една метаморфоза, проста промяна на формата на стоката. Същата стойност, т.е. същото *количество предметен обществен труд*, остава в ръцете на същия стокопритежател най-напред в образа на неговата стока, после — на парите, в които тя се е превърнала, най-сетне — на стоката, в която пак са се превърнали парите. Тази промяна на формата не включва никакво изменение на величината на стойността. Изменението, което претърпява стойността на самата стока в този процес, се ограничава в едно изменение на нейната парична форма. Тя съществува най-напред като цена на предложената за продажба стока, после като парична сума, която обаче вече е била изразена в цената, и най-сетне като цената на една еквивалентна стока. Тази промяна на формата сама по себе си не съдържа в себе си изменение на величината на стойността, също както не го съдържа обмяната на една банкнота от пет ф.ст. срещу соверени, полусоверени и шилинги. Следователно, щом като обръщението на стоката определя само промяна във формата на нейната стойност, тя определя, ако процесът протича в чист вид, размяна на еквиваленти. Затова и самата вулгарна икономия, колкото и

малко да се досеща какво е стойността, всеки път, когато по своя маниер се стреми да разглежда това явление в чист вид, предполага, че търсене и предлагане се покриват, т.е. че тяхното действие изобщо престава. Така че ако по отношение на потребителната стойност двамата разменящи могат да спечелят, то разменна стойност не могат да печелят и двамата. Напротив, тук може да се каже: „*Където има равенство — няма печалба.*” ***18** Наистина, стоките могат да бъдат продавани на цени, които се отклоняват от тяхната стойност, но това отклонение е нарушение на закона за стоковата размяна. ***19** В своя чист вид това е размяна на еквиваленти, значи такава размяна не е средство за печелене на стойност. ***20**

Затова зад опитите да се представи стоковото обръщение като източник на принадлежна стойност се крие обикновено едно *quid pro quo*, едно смесване на потребителна стойност с разменната стойност. Така напр. у Кондияк четем:

«Не е вярно, че при стоковата размяна една стойност се разменя с друга равна стойност. Напротив. Всеки от двамата контрагенти дава винаги по-малка стойност за по-голяма стойност... И наистина, ако винаги се разменяха равни стойности, нито един от контрагентите не би могъл да получи печалба. А и двамата печелят или би трябвало да печелят. Защо? Стойността на нещата се състои само в тяхното отношение към нашите потребности. Това, което за единия е повече, за другия е по-малко, и обратно... Никой няма да приеме, че ние пускаме в продажба нещо, необходими за нашата собствена консумация... Ние искаме да дадем безполезната за нас вещ, за да получим друга, която ни е необходима; ние искаме да дадем по-малко за повече. Естествено е било да се мисли, че при размяната се дава еднаква стойност за еднаква стойност — в случаите, когато всяко от разменяваните неща е било равно по стойност на едно и също количество пари... Но трябва да се вземе предвид и едно друго съображение: пита се дали ние двамата разменяме излишък срещу нещо необходимо.» ***21**

Виждаме, че Кондияк не само смесва потребителна и разменна стой-

ност, но чисто детински подставя на едно общество с развито стоково производство такива условия, при които производителят сам произвежда своите средства за съществуване, а в обръщение пуска само това, което надминава неговите нужди, само излишъка.***22** Въпреки това, съвременните икономисти често повтарят аргумента на Кондияк, особено когато целят да представят развития образ на стоковата размяна, търговията, като източник за произвеждане на принадлежна стойност.

«Търговията — казват те напр. — прибавя към продуктите стойност, тъй като същите продукти имат повече стойност в ръцете на потребителя отколкото в ръцете на производителя, и затова търговията трябва да се разглежда буквално като производствен акт.»***23**

Но човек не плаща стоките два пъти — единия път тяхната потребителна стойност, а другия път — тяхната стойност. И ако потребителната стойност на стоката е по-полезна за купувача отколкото за продавача, то паричната ѝ форма е по-полезна за продавача отколкото за купувача. Иначе би ли я продавал? Така че със същото право би могло да се каже, че купувачът буквално извършва един „производствен акт“, когато превръща напр. чорапите на търговеца в пари.

Когато се разменят стоки, или стоки и пари от еднаква разменна стойност, т.е. когато се разменят еквиваленти, тогава очевидно никой не извлича от обръщението повече стойност, отколкото е пуснал в него. Тогава не се образува принадлежна стойност. В чистата си форма процесът на стоковото обръщение определя размяна на еквиваленти, обаче в действителност работите не се извършват в чист вид. Затова да приемем размяна на нееквиваленти.

Във всеки случай на стоковия пазар само стокопритежател противостои на друг стокопритежател — и властта, която тези лица имат един върху друг, е само власт на техните стоки. Веществената разлика между стоките е вещественният подтик на размяната и поставя сто-

копритежателите във взаимна зависимост, като нито един от тях не държи в ръцете си предмета на своята собствена потребност, а всеки държи в ръцете си предмета на потребността на другия. Вън от тази веществена разлика между потребителните стойности на стоките, между тях има още само една разлика — разликата между тяхната натурална и тяхната превърната форма, между стока и пари. И така, стокопритежателите се различават помежду си само като продавачи, притежатели на стоки, и като купувачи, притежатели на пари.

Нека приемем сега, че поради някоя необяснима привилегия продавачът може да продава своята стока над нейната стойност, за 110, когато тя струва 100, значи с едно номинално увеличение на цената с 10%. Значи продавачът получава една принадлежна стойност от 10. Но след като е бил продавач, той става купувач. Сега трети стокопритежател му се изпречва като продавач, който от своя страна се ползва с привилегията да продава стоката с 10% по-скъпо. Нашият човек като продавач е спечелил 10, за да изгуби 10 като купувач. ***24** В действителност всичко се свежда към това, че всички стокопритежатели продават един другиму своите стоки с 10% над стойността, а това е равносилно да ги продават по тяхната стойност. Такова всеобщо номинално покачване цената на стоките има същия резултат, както ако стоковите стойности се оценяват напр. в сребро вместо в злато. Паричните названия, т.е. цените на стоките, биха се покачили, но техните стойностни **отношения** биха останали без промяна.

Да предположим обратното, че купувачът има привилегия да купува стоките под тяхната стойност. Тук дори не е нужно да се напомня, че купувачът пак става продавач. Той е бил продавач преди да стане купувач. Той вече е изгубил 10% като продавач преди да е спечелил 10% като купувач. ***25** Всичко си остава по старому.

Така че създаването на принадлежна стойност и следователно превръщането на пари в капитал не може да бъде обяснено нито с това, че продавачите продават стоките над тяхната стойност, нито с това, че

купувачите ги купуват под стойността им. *26

Проблемът никак няма да се опрости, ако контрабандно вмъкнем чужди отношения и кажем напр. с полковник Торенс:

«Действителното търсене се състои в способността и в склонността (!) на консуматорите по пътя било на пряка, било на непряка размяна да дават за стоки известна по-голяма възможност от всички съставки на капитала, отколкото струва тяхното производство.» *27

В обръщението производители и консуматори си противостоят един на друг само като продавачи и купувачи. Да се твърди, че **принадената стойност** за производителя произлиза от това, че консуматорите плащат стоките над тяхната стойност, това значи само да се замаскира простото изречение: стокопритежателят има като продавач привилегията да продава по-скъпо. Продавачът сам е произвел стоката или замества нейния производител. Но и купувачът също така или сам е произвел стоката, изразена в неговите пари, или замества нейния производител. Така че производител противостои на производител. Това, което ги различава, е, че единият купува, а другият продава. Обстоятелството, че стокопритежателят под името "производител" продава стоките над тяхната стойност, а под името консуматор ги плаща по-скъпо, не ни помага да направим нито крачка напред. *28

И тъй, последователните застъпници на илюзията, че принадлежната стойност произлиза от едно номинално покачване на цената или от привилегията на продавача да продава стоките твърде скъпо, имат като предпоставка една класа, която само купува без да продава, а следователно и консумира без да произвежда. От становището, което достигнахме дотук, т.е. от становището на простото обръщение, съществуването на една такава класа е още необяснимо. Но да надникнем напред. Парите, с които тази класа постоянно купува, трябва

да се стичат към нея постоянно, откъм самите стокопритежатели, без размяна, даром, по силата на някакво право или насилие. Да се продават на тази класа стоки над тяхната стойност — това значи само по измамлив начин да се възвръща част от дадените ѝ даром пари. ***29**

Така напр. малоазиатските градове плащали годишен данък на стария Рим. За тези пари Рим купувал от тях стоки и ги купувал твърде скъпо. Малоазийците изигравали римляните, като чрез търговията измъквали от победителите част от данъка. И все пак излъганите са били пак малоазийците. Техните стоки, както и по-преди, били заплащани с техните собствени пари. Това не е метод за забогатяване или за образуване на принадлежна стойност.

Затова нека се държим в границите на стоковата размяна, където продавачите са купувачи и купувачите — продавачи. Нашата мъчнотия произлиза може би от това, че разглеждахме лицата не индивидуално, а като олицетворени категории.

Да приемем, че стокопритежателят *A* е толкова хитър, че може да изиграе своите колеги *B* или *B*, докато те, при всичкото си желание, не могат да му отвърнат със същото. *A* продава вино на стойност 40 ф.ст. и придобива в замяна жито на стойност 50 ф.ст. *A* е превърнал своите 40 ф.ст. в 50 ф.ст., направил е от по-малко пари повече пари и е превърнал своята стока в капитал. Да разгледаме въпроса поотблизо. Преди размяната имахме вино за 40 ф.ст. в ръцете на *A* и жито за 50 ф.ст. в ръцете на *B*, т.е. обща стойност 90 ф.ст. След размяната имаме същата обща стойност от 90 ф.ст. Циркулиращата стойност не се е увеличила нито с атом, но разпределението ѝ между *A* и *B* се е изменило. От едната страна се явява като принадлежна стойност това, което от другата страна е намалена стойност, от едната страна се явява като плюс това, което от другата се явява като минус. Същата промяна би станала, ако *A*, без прикриващата форма на размяната, направо би откраднал от *B* 10 ф.ст. Сумата на циркулиращите стойности очевидно не може да бъде увеличена с каквато и

да е промяна в тяхното разпределение, също както никакъв еврейин не може да увеличи масата на благородните метали в една страна, като продава един фартинг от времето на кралица Ана за една гвинея. Целокупната капиталистическа класа на една страна не може сама себе си да изиграе. ***30**

И тъй, както и да го извърта човек, резултатът си остава същият. Ако се разменят еквиваленти, не се образува никаква принадлежна стойност, а ако се разменят нееквиваленти — също не се образува принадлежна стойност. ***31** Обръщението или стоковата размяна не създава стойност. ***32**

Явно е сега защо в нашия анализ на основната форма на капитала, на формата, в която той определя икономическата организация на съвременното общество, ние оставяме засега изцяло неразгледани неговите популярни и, така да се каже, пред-дилувиални образи — търговския капитал и лихварския капитал.

В същинския търговски капитал формата $II—C—II'$, да купиш с цел да продадеш по-скъпо, се явява в най-чист вид. От друга страна цялото негово движение протича вътре в сферата на обръщението. Но тъй като не е възможно със самото обръщение да се обясни превръщането на пари в капитал, образуването на принадлежна стойност, то търговският капитал изглежда невъзможен, когато се разменят еквиваленти. ***33** И поради това неговото съществуване може да бъде изведено само от двустранното изиграване на купуващите и продаващите стокопроизводители от страна на вмъкващия се помежду тях паразит-търговец. В този смисъл Франклин казва: „*Войната е грабеж, а търговията — измамничество.*” ***34** За да се обясни нарастването на търговския капитал не с просто измамване на стокопроизводителите, необходим е дълъг ред от междинни звена, които още напълно ни липсват тук, където стоковото обръщение и неговите прости моменти образуват единствената ни предпоставка.

Всичко, което казахме за търговския капитал, още повече важи за лихварския капитал. При търговския капитал двата полюса: хвърлените на пазара пари и извлечените от пазара умножени пари, са свързани помежду си поне с посредничество на покупката и продажбата, с движение на обръщението. При лихварския капитал формата $II—C—II'$ е съкратена само до непосредствено свързаните полюси $II—II'$, до пари, които се разменят за повече пари — една форма, която противоречи на природата на парите и е необяснима от гледна точка на стоковата размяна. Затова Аристотел казва:

«Тъй като хрематистиката е двойна — едната спада към търговията, а другата към икономиката, последната е необходима и заслужава похвала, а първата е основана на обръщението и справедливо порицавана (защото тя не почива на природата, а на взаимната измама) — затова лихварството с пълно право възбужда ненавист, тъй като самите пари служат тук за източник на доход и не се употребяват за това, за което са били изнамерени. Защото те са възникнали за стоковата размяна, а лихвата прави от парите повече пари. Оттук нейното название лихва и рожба. Защото рожбите приличат на родителите. А лихвата е пари от пари, така че от всички занятия това е най-противно на природата.» ***35**

През време на нашето изследване ние ще видим, че както търговският капитал, така и лихвоносният капитал са производни форми на капитала, и същевременно ще видим защо исторически те се явяват преди модерната основна форма на капитала.

Стана ясно, че **принадената стойност** не може да произлезе от обръщението и че следователно при нейното образуване зад нейния гръб трябва да става нещо, което в нея самата е невидимо. ***36** Но може ли принадлежната стойност да произлезе от някъде другаде, освен от обръщението? Обръщението е сборът на всички взаимни отношения между стокопритежатели. Вън от него стокопритежателят се намира в отношение само към своята собствена стока. Колкото се отнася до нейната стойност, отношението се ограничава с това, че тя съдържа известно количество от неговия собствен труд, измервано

въз основа на определени обществени закони. Това **количество труд** се изразява във величината на стойността на неговата стока и тъй като величината на стойността се изразява в пари за смятане, количеството труд се изразява в дадена цена, напр. 10 ф.ст. Но неговият труд не се изразява в стойността на стоката плюс една прибавка над нейната собствена стойност, не в цена, равна на 10, която същевременно е и 11, не в стойност, която е по-голяма от самата себе си. Стокопритежателят може със своя труд да създава стойности, но не и самонарастващи стойности. Той може да покачи стойността на стоката, като към наличната ѝ стойност чрез нов труд прибави нова стойност, напр. като направи от обработената кожа обуца. **Същият материал има сега по-голяма стойност, понеже съдържа по-голямо количество труд**. Затова обущата имат по-голяма стойност отколкото обработената кожа, но стойността на кожата е останала същата, каквато е била. Тя не самонараства, през време на производството на обущата към нея не е прираснала принадлежна стойност. Така че стокопроизводителят не може да надбавя стойност вън от сферата на обръщението, той не може да превръща пари или стока в капитал, без да влиза в съприкосновение с други стокопритежатели.

Така че капитал не може да възникне САМО от обръщението, но също тъй не може да не произлезе от обръщението. (*Т.е. обръщението е необходимо, но недостатъчно условие за възникване на капитал. ред.*) Той трябва да възниква същевременно както в обръщението, така и извън него.

Получава се, следователно, **двойствен резултат**.

Превръщането на парите в капитал трябва да бъде изведено въз основа на закони, които са присъщи на стоквата размяна, така че за изходна точка да важи размяната на еквиваленти. ***37** Нашият притежател на пари, който е още какавида на същинския капиталист, ще трябва да купува стоките по тяхната стойност, да ги продава по стойността им и все пак в края на процеса да извлече повече стойност,

отколкото е вложил в него. Превръщането му в пеперуда трябва да се извърши в сферата на обръщението и същевременно не в сферата на обръщението. Това са условията на проблема. *Hie Rhodus, hie salta!* [лат.: Тук е Родос, тук скачай!]

(горе)

3. Покупка и продажба на работната сила

Промяната на стойността на онези пари, които трябва да се превърнат в капитал, не може да произлезе в самите пари, защото като покупателно средство и като платежно средство те реализират само цената на стоката, която купуват или заплащат, докато, запазвайки своята собствена форма, те замръзват като вкаменелост с неизменна величина на стойността. *38 Също така промяната не може да произлезе от втория акт на обръщението, от препродаването на стоката, защото този акт само превръща стоката от натуралната ѝ форма обратно в парична форма. Следователно промяната трябва да се извършва с онази стока, която се купува в първия акт *П—С*, — а не с нейната стойност, тъй като се разменят еквиваленти и стоката се плаща по нейната стойност. Така че промяната може да произлезе само от нейната потребителна стойност като такава, т.е. от нейната употреба. За да може да извлече стойност от употребата на дадена стока, нашият притежател на пари трябва да има това щастие да открие вътре в обръщението, на пазара, такава стока, чиято потребителна стойност да притежава своеобразното свойство да бъде източник на стойност, т.е. такава стока, чиято фактическа употреба да бъде процес на овеществяване на **труда**, т.е. процес на създаване на стойност. И притежателят на пари намира на пазара такава специфична стока — това е **работоспособността** или работната сила.

Под работна сила или работоспособност ние разбираме сбор от физически и умствени способности, които са налице в организма, в живата личност на един човек и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности.

Но за да може притежателят на пари да намери на пазара работната сила **като стока**, трябва да бъдат изпълнени различни условия. Размяната на стоки сама по себе си не съдържа никакви други отношения на зависимост освен ония, които произтичат от нейната собствена природа. При тази предпоставка **работната сила** може да се появи на пазара като стока само доколкото и защото нейният собствен притежател, т.е. лицето, което притежава тая работна сила, самò я предлага и/или я продава като стока. За да може нейният притежател да я продаде като стока, той трябва да разполага с нея, значи — да бъде свободен собственик на своята работоспособност (работна сила), на своята личност. ***39** Той се среща на пазара с притежателя на пари и двамата влизат във взаимоотношение като равноправни стокопритежатели, различаващи се само по това, че единият от тях е продавач, а другият купувач, така че юридически и двамата са равноправни лица. За да се продължи това отношение, собственикът на работна сила трябва винаги да я продава само за определено време, защото ако я продаде изцяло, веднъж завинаги, той **ще продаде самия себе си**, ще се превърне от свободен човек в роб, от стокопритежател в стока. Като личност той трябва винаги да се отнася към своята работна сила като към своя собственост, значи като към своя собствена стока, а това ще му бъде възможно само доколкото я предоставя на купувача или му я отстъпва за употреба само **временно**, за определен срок, т.е. доколкото при нейното отчуждаване той не се отказва от своята собственост върху нея. ***40**

Второто съществено условие, за да може притежателят на пари да намери работна сила на пазара като стока, е следното: нейният притежател, вместо да има възможност да продава стоки, в които е предметен неговият труд, да бъде, напротив, принуден да предлага като стока самата своя работна сила, която съществува само в неговия жив организъм.

За да може някой да продава стоки, различни от неговата работна

сила, той трябва, разбира се, да притежава средства за производство, напр. сурови материали, работни инструменти и т.н. Той не може да прави обуца без кожа. Освен това той има нужда от средства за живот. Никой, дори музикантът на бъдещето, не може да се храни с продуктите на бъдещето, значи не може да се храни и с потребителни стойности, чието производство още не е завършено, и, както още в първия ден от своето появяване на земята, човек и сега трябва всеки ден да консумира преди да произвежда и докато произвежда. Щом като продуктите се произвеждат като стоки, те трябва да бъдат продавани след като са произведени и могат да задоволяват потребности на производителя едва след продажбата. **Към времето за производството се прибавя и времето, необходимо за продажбата.**

Така че, за да превърне парите си в капитал, притежателят на пари трябва да намери на стоковия пазар свободния работник, свободен в двояк смисъл: че като свободна личност разполага с работната си сила като със своя стока и че, от друга страна, той няма за продан никаква друга стока, че е напълно лишен и свободен от всички предмети, нужни за практическо прилагане на неговата работна сила.

Притежателят на пари, който заварва трудовия пазар като един особен отрасъл на стоковия пазар, не се интересува от въпроса защо този свободен работник му противостои в сферата на обръщението. Засега този въпрос не ни интересува и нас. Ние се придържаме към този факт теоретически, както притежателят на пари се придържа към него практически. Но едно е ясно. Природата не създава на едната страна притежатели на пари или стокопритежатели, а на другата — само притежатели на собствените им работни сили. Това отношение не е биологическо, нито пък е такова обществено отношение, което би било общо за всички исторически периоди. Очевидно, то самото е резултат на едно предшестващо историческо развитие, продукт на много икономически преврати, на залез на цяла редица по-стари формации на общественото производство.

И икономическите категории, които разглеждахме по-рано, носят своя исторически отпечатък. В съществуването на продукта като стока са скрити определени исторически условия. За да стане стока, продуктът трябва да бъде произведен не като пряко средство за издръжка на самия производител. Ако ние по-нататък бяхме изследвали при какви обстоятелства всички или по-голямата част от продуктите приемат форма на стоки, щяхме да открием, че това става само въз основа на един съвсем характерен начин на производство — капиталистическия. Но едно такова изследване не се включваше в анализа на стоката. Стоково производство и стоково обръщение могат да се извършват, въпреки че главната маса от продуктите, като служи за непосредно задоволяване на собствени нужди, не се превръща в стока, и значи разменната стойност все още не господства по цялата дълбочина и ширина на обществения производствен процес. Произвеждането на продукта като стока предполага едно толкова развито разделение на труда вътре в обществото, че вече да е извършено разделение на потребителната стойност от разменната стойност, което започва едва с непосредствената разменна търговия. А такава степен на развитие е обща за исторически най-различни общественоекономически формации.

Ако пък разгледаме парите, ще видим, че те предполагат известно развитие на стоквата размяна. Особените парични форми — прост сток екивалент, или средство за обръщение, или платежно средство, съкровище и световни пари — сочат, съобразно с различния обхват или с относителното преобладаване на една или друга от тези функции, твърде различни степени от обществения производствен процес. И все пак опитът показва, че е достатъчна едно сравнително слабо развито стоково обръщение, за да се образуват всички тези форми. Другояче е при капитала. Историческите условия на неговото съществуване съвсем не са налице с наличността на стоково и парично обръщение. Той се образува само там, където притежателят на средства за производство и на средства за живот намира на пазара

свободния работник като продавач на своята работна сила, и това историческо условие обхваща цял период от световната история. Затова капиталът от самото си начало възвестява цяла епоха на обществения производствен процес. ***41**

Сега вече трябва да разгледаме по-отблизо тази своеобразна стока, работната сила. Както всички други стоки, и тя има стойност. ***42** Как се определя тя?

Стойността на работната сила, както и стойността на всяка друга стока, се определя от работното време, което е необходимо за произвеждане, а следователно и за възпроизвеждане на този специфичен артикул. Доколкото е стойност, самата работна сила представлява само определено количество предметен в нея среден обществен труд. Работната сила съществува само като способност на живия индивид. Значи — нейното произвеждане има като предпоставка неговото съществуване. Щом съществуването на индивида е дадено, произвеждането на работната сила се състои в неговото собствено възпроизвеждане или поддържане. За своето поддържане живият индивид има нужда от известна сума средства за живот. Така че работното време, необходимо за произвеждането на работната сила, се свежда към работното време, необходимо за произвеждането на тези средства за живот, или стойността на работната сила е стойността на средствата за живот, необходими за поддържане на нейния притежател. Обаче работната сила се реализира само чрез своето проявление, действа само в труда. Но при нейното действие, при труда, се изразходва определено количество човешки мускули, нерви, мозък и т.н., което трябва да бъде възстановено. Този увеличен разход определя един увеличен приход. ***43** Ако притежателят на работна сила е работил днес, той трябва да бъде в състояние и утре да повтори същия процес при същите условия на сила и здраве. Сборът от средствата за живот трябва, значи, да бъде достатъчен, за да се поддържа трудещият се индивид в нормално състояние на живота му като

трудещ се индивид. Самите естествени потребности, като храна, облекло, отопление, жилище и т.н., са различни според климатичните и другите природни особености на една страна. От друга страна самият размер на тъй наречените потребности, както и начинът на тяхното задоволяване, са исторически продукт и затова до голяма степен зависят от културното ниво на една страна и между другото — съществено и от това, при какви условия и значи с какви навици и жизнени изисквания се е образувала класата на свободните работници. ***44**

Така че, в противоположност на другите стоки, стойностното определение на работната сила съдържа един исторически и морален елемент. Но за една определена страна и в един определен период средният обхват на необходимите средства за живот е дадена величина.

Притежателят на работната сила е смъртен. Значи ако трябва неговото явяване на пазара да бъде постоянно — а това е предпоставка за постоянното превръщане на пари в капитал, — продавачът на работна сила трябва да се увековечи „както се увековечава всеки жив индивид — чрез размножаване.“ (Петї) Работните сили, които поради изхабяване или смърт изчезват от пазара, трябва постоянно да се заместват поне със същото число работни сили. Така че сумата на средствата за живот, необходими за произвеждане на работната сила, включва и средствата за живот за заместниците, т.е. за децата на работниците, и по такъв начин се увековечава на стоковия пазар тази своеобразна раса от стокопритежатели. ***46**

За да се видоизмени общата човешка природа така, че да придобие ловкост и похватност в определен клон на труда, да стане развита и специфична работна сила — изисква се определено образование или възпитание, което от своя страна струва една по-голяма или по-малка сума от стокови еквиваленти. Съобразно с повече или по-малко усложнения характер на работната сила, разноските за създаването ѝ са различни. Така че и тези разноски по обучението, които

са извънредно малки за обикновената работна сила, влизат в кръга на стойностите, изразходвани за нейното произвеждане.

Стойността на работната сила се свежда към стойността на определена сума от средства за живот. Поради това тя се променя с промяната на стойността на тези средства за живот, т.е. с промяната на количеството работно време, необходимо за тяхното произвеждане.

Част от средствата за живот, напр. хранителни продукти, топливо и т.н., всекидневно наново се изразходват и трябва всекидневно да се възобновяват. Други средства за живот, като дрехи, мебели и т.н., се изхабяват в течение на по-продължително време и затова трябва да се възобновяват през по-продължителни периоди. Едни стоки трябва да се купуват или заплащат всекидневно, други — седмично, тримесечно и т.н. Но както и да се разпределя сумата на тези разноски в течение напр. на една година, тя винаги трябва да се покрива от средния приход, който работникът получава ден след ден. Ако масата на стоките, необходими всекидневно за произвеждане на работната сила, е = A , тази на седмично необходимите = B , тези на тримесечно необходимите = C и т.н., то средната дневна маса на тези стоки би била =

$$\frac{365A+52B-4C+u \text{ т.н.}}{365} .$$

Ако приемем, че в тази маса от стоки, необходими за един среден ден, се съдържа **6** часа обществен труд, то в работната сила всекидневно се предметява половин ден среден обществен труд, или половин работен ден е нужен за всекидневно произвеждане на работната сила. Това количество труд, нужно за нейното всекидневно произвеждане, съставя всекидневната стойност на работната сила или стойността на всекидневно възпроизвежданата работна сила. Ако половин ден среден обществен труд се изразява в една златна маса от 3 шилинга или от един талер, то един талер е цената, която отговаря на едnodневната стойност на работната сила. Ако притежателят на

работната сила я предлага за един талер дневно, то продажбената ѝ цена е равна на нейната стойност и, според нашата предпоставка, притежателят на пари, който се лакоми да превърне своите талери в капитал, плаща тази стойност.

Крайното ниво или минималната граница на стойността на работната сила се образува от стойността на такава маса от стоки, без всекидневния приток на които носителят на работна сила, човекът, не може да възобновява своя жизнен процес — т.е. от стойността на физически необходимите средства за живот. Ако цената на работната сила спадне до този минимум, тя спада под стойността на работната сила, тъй като при тия условия последната може да се поддържа и развива само в една хилава форма. А стойността на всяка стока се определя от работното време, нужно за доставянето ѝ в нормално качество.

Съвсем евтина сантименталност е да вземе човек да намира за грубо това определение на стойността на работната сила, което произтича от природата на нещата, и напр. да хленчи заедно с Руси:

«Да разбираш работоспособността, като се абстрахираш от средствата за издръжка на труда през време на производствения процес, означава да разбираш една измислица. Който казва труд, който казва работоспособност, той казва същевременно работник и средства за издръжка, работник и работна заплата.» [*47](#)

Работоспособността още не означава труд — също както и способността за хранене още не казва храносмилане. За този последен процес е нужно, както е известно, нещо повече от добър стомах. Който казва работоспособност, той не се абстрахира от средствата, необходими за нейната издръжка. Напротив, тяхната стойност е изразена в стойността на работоспособността. Ако тя не може да бъде продадена, тя е безполезна за работника, той дори чувства като жестока природна необходимост това, че неговата работоспособност е изисквала за своето произвеждане определено количество средства за издръжка и постоянно наново ги изисква за своето възпроизвеж-

дане. Той открива тогава заедно със Сисмонди: „*Работоспособността е ...нищо, ако не се продаде.*” *48

На своеобразната природа на тази специфична стока, на работната сила, се дължи това, че със сключване на договор между купувач и продавач нейната потребителна стойност още не е минала действително в ръцете на купувача. Нейната стойност, както и тази на всяка друга стока, е била определена преди тя да е влязла в обръщение, тъй като определено количество обществен труд е било изразходвано за произвеждане на работната сила — но нейната потребителна стойност се състои в тепърва предстоящи прояви на нейната сила. Затова отчуждаването на силата и нейното действително проявяване, т.е. нейното съществуване като потребителна стойност, не съвпадат по време. А при такива стоки *49, при които формалното отчуждаване на потребителната им стойност чрез продажба и действително представяне на тази потребителна стойност на купувача не съвпадат по време, парите на купувача функционират в повечето случаи като платежно средство. Във всички страни с капиталистически начин на производство работната сила се заплаща едва след като е функционирала в продължение на предвиденото в договора време, напр. — в края на всяка седмица. Така че навсякъде работникът авансира на капиталиста потребителната стойност на своята работна сила; той оставя купувача да я консумира още преди той да му е платил нейната цена; следователно работникът винаги кредитира капиталиста. Не само евентуалното загубване на кредитираната заплата при банкрутиране на капиталиста *50, но и цяла редица по-трайни въздействия показват, че това кредитиране не е празна фантазия *51. Но дали парите функционират като покупателно или като платежно средство — това никак не изменя природата на самата стокова размяна. Цената на работната сила е договорно установена, макар да се реализира едва по-късно, също както наемът на една къща. Работната сила е продадена, макар че ще бъде заплатена едва по-късно. Но за да раз-

берем това отношение в чистия му вид, полезно е временно да приемем предпоставката, че при продажбата на работната сила нейният притежател всеки път веднага получава предвидената в договора цена.

Ние сега знаем начина за определяне на онази стойност, която притежателят на пари плаща на притежателя на тази своеобразна стока — работната сила. Потребителната стойност, която пък притежателят на пари получава в замяна, се разкрива едва при действителното употреба, едва в процеса на консумация на работната сила. Всички неща, необходими за този процес, като суров материал и т.н., притежателят на пари купува на стоковия пазар и ги плаща по пълната им цена. Процесът на консумацията на работната сила е същевременно процес на производство на стока и на принадлежна стойност. Консумирането на работната сила, както и консумирането на всяка друга стока, се извършва във вън от пазара, или във вън от сбръщението. Затова ние, заедно с притежателя на пари и притежателя на работна сила, напускаме шумното обръщение, разположено на повърхността и намираща се пред очите на всички, и последваме и двамата в скритата област на производството, над чийто праг пише: *Вход, разрешен само по работа*. Тук ще се види не само как капиталът произвежда, но и как хората произвеждат самия капитал. Най-сетне трябва да се разкрие тайната на добиването на известния плюс (*принадената стойност. бг.ред.*).

Обръщението или стоковата размяна, в рамките на които се движат покупката и продажбата на работната сила, беше в действителност същински рай за вродените човешки права. Тук господстват само свобода, равенство, собственост — и Бентам. Свобода! Защото купувачът и продавачът на една стока, напр. на работната сила, се ръководят само от своята свободна воля. Те контракуват като свободни, равноправни личности. Договорът е крайният резултат, в който техните воли намират един взаимен юридически израз. Равенство! Защото те се отнасят един към друг само като стокопритежатели и раз-

менят еквивалент срещу еквивалент. Собственост! Защото всеки разполага само със своето. Бентам! Защото всеки от тях мисли само за себе си. Единствената сила, която ги събира и ги поставя във взаимно отношение, е тази на техния егоизъм, на тяхната лична полза, на техните частни интереси. И тъкмо защото всеки работи за себе си и никого не го е грижа за друго, всички те, по силата на една престабилизирана хармония на нещата, или под покровителството на премъдрото провидение, осъществяват само делото на своята взаимна полза, на общото благо, на общия интерес

Като напуснем простото обръщение или стоковата размяна, от която *простият* привърженик на свободната търговия черпи възгледи, понятия и еталон за своята преценка относно обществото на капитала и наемния труд, ние виждаме, че физиономиите на нашите *действащи лица* като че ли донякъде се променят. **Нашият предишен притежател на пари върви начело като капиталист, а притежателят на работна сила го следва като негов работник; първият многозначително и деловито се подхилва, а другият е плах и се дърпа като човек, който е продал на пазара своята собствена кожа и сега не очаква нищо друго освен да му я ощавят.**

[\(горе\)](#)

ОТДЕЛ ТРЕТИ

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

ГЛАВА ПЕТА

ТРУДОВИЯТ ПРОЦЕС И ПРОЦЕСЪТ НА НАРАСТВАНЕ НА СТОЙНОСТТА

1. Трудовият процес

Употребата на работна сила е самият труд. Купувачът на работ-

на сила я консумира, като кара нейния продавач да работи. Чрез това последният *acta na дело* става действаща работна сила, става работник, какъвто преди това е бил само *потенциално, по способност*. За да изрази своя труд в стоки, той трябва преди всичко да го изрази в потребителни стойности, във вещи, които служат за задоволяване на потребности от какъвто и да било вид. Така че капиталистът кара работника да произвежда дадена определена потребителна стойност, даден определен артикул. Производството на потребителни стойности или блага не изменя своята обща природа поради това, че то се извършва за капиталиста и под негов контрол. Затова трябва да разгледаме трудовия процес най-напред независимо от всяка определена обществена форма.

Трудът е преди всичко процес между човек и природа, процес, в който човекът чрез своята собствена дейност осъществява, регулира и контролира обмяната на вещества между себе си и природата. Той сам като природна сила противостои на природната материя. Той поставя в движение присъщите на неговия организъм природни сили, своите ръце и крака, глава и пръсти, за да си присвои природната материя във форма, полезна за неговия собствен живот. Като действа по този начин върху външната природа и като я променя, той същевременно променя и своята собствена природа. Той развива възможностите, които дремят в нея, и подчинява играта на нейните сили под своята собствена власт. Ние тук не се занимаваме с първите животинско-инстинктивни форми на труда. Онова състояние, в което човешкият труд още не се е освободил от своята първоначална инстинктивна форма, е останало далеч назад в първобитните времена, в сравнение с това състояние на обществото, при което работникът се явява на стоковия пазар като продавач на своята собствена работна сила. Под труд ние разбираме труд в тази форма, в която той принадлежи изключително на човека. Паякът извършва операции, прилични на тези на тъкача, а пчелата с постройката на своите восъчни килийки посрамва много човешки строители. Но това, което по нача-

ло отличава и най-лошия строител от най-добрата пчела, е, че преди да построи килийка от восък, той вече я е построил в главата си. В края на трудовия процес се получава резултат, който още в самото начало е бил вече налице в представата на работника, т.е. мислено. Работникът не само изменя формите на природното; той същевременно осъществява в природното и своята цел, която той знае, която като закон определя начина на неговото действие и на която той трябва да подчинява своята воля. И това подчинение не е единичен акт. Освен налягане на органи, които работят, през цялото времетраене на труда, е необходима целесъобразна воля, която се проявява като внимание, и то толкова повече, колкото по-малко трудът по своето съдържание и начин на изпълнение увлича работника, значи колкото по-малко работникът се наслаждава от него като от игра на собствените си физически и духовни сили.

Простите моменти на трудовия процес са: целесъобразната дейност или самият труд, неговият предмет и неговото средство.

Земята (в икономически смисъл тук е включена и водата), която първоначално доставя на човека провизии, готови средства за живот, ***1** се явява без негово съдействие като всеобщ предмет на човешкия труд. Всички неща, които трудът само откъсва от тяхната непосредствена връзка с целостта на земята, са предмети на труда, които са дадени по природа. Такава е напр. рибата, когато я отделят от нейния жизнен елемент, водата, и я уловят; дървото, когато го отсекаат от първобитната гора; рудата, когато я откъртят от нейната жила. А когато предметът на труда сам вече е, тъй да се каже, филтриран през предварителен труд, ние го наричаме суров материал. Напр. изкопаната вече руда, която сега се промива. Всеки суров материал е предмет на труда, но не всеки предмет на труда е суров материал. Предметът на труда е суров материал само когато той чрез труда вече е претърпял някои изменения.

Средството на труда е нещо или комплекс от неща, които работникът вкарва между себе си и предмета на труда и които му служат като проводници на неговите въздействия върху дадения предмет. Той използва механическите, физическите, химическите свойства на нещата, за да ги накара, съобразно със своята цел, да действат като сили върху други тела. ***2** Предметът, който работникът завладява непосредствено — без оглед на прибиране на готови средства за живот, напр. на плодове, при което само членовете на собственото му тяло му служат като оръдия на труда, — не е предметът на труда, а средството на труда. Така природното само става орган на неговата дейност, орган, който той придава към своите собствени органи, като, въпреки Библията, удължава своята природна фигура. Както земята е неговият първоначален склад за провизии, така тя е и неговият първоначален арсенал от средства на труда. Тя му доставя напр. камъка, с който той хвърля, търка, натиска, реже и т.н. Самата земя е средство на труда, но в своята служба като средство на труда в земеделието предполага цяла редица други средства на труда и вече относително високо развитие на работната сила. ***3** Щом трудовият процес изобщо бъде развит поне до известна степен, той изисква вече обработени средства на труда. В най-старите човешки пещери намираме каменни сечива и каменни оръжия. Наред с обработения камък, дърво, кости и раковини, в началото на човешката история като средство на труда главна роля играе опитоменото животно, значи животното, което вече е изменено от труда, отгледано. ***4** Употребата и създаването на средства на труда — макар че тя в зародиш е свойствена и на някои животински видове — характеризира специфично човешкия трудов процес и затова Франклин дефинира човека като „a toolmaking animal”, като животно, което прави сечива. Останките от старите средства на труда имат също такова важно значение за разглеждане на изчезнали икономически обществени формации, каквото има строежът на изкопаемите кости за изучаването на телесната организация на изчезналите животински видове. Икономическите епохи се

различават помежду си не по това какво произвеждат, а по това как произвеждат, с какви средства на труда. ***5** Средствата на труда са не само мярка за развитието на човешката работна сила, но и показател за обществените отношения, при които се работи. А между самите средства на труда механическите средства на труда, чиято съвкупност може да се нарече костна и мускулна система на производството, носят в много по-голям размер решаващите характерни белези на дадена обществена производствена епоха отколкото такива средства на труда, които служат само като съдове за предмета на труда и чиято съвкупност изобщо може да бъде наречена кръвоносна система на производството, като напр. тръби, бъчви, кошници, гърнета и т.н. Едва при химическото производство те играят значителна роля. ***5а**

Освен нещата, които посредничат при действието на труда върху неговия предмет и поради това по един или друг начин служат за проводници на дейността, трудовият процес в по-широк смисъл наброява между своите средства всички предметни условия, които изобщо са необходими, за да може този трудов процес да се извърши. Те не влизат непосредствено в него, но без тях той или съвсем не може да протече, или протича само в несъвършен вид. Всеобщото средство на труда от такъв вид е пак самата земя, тъй като тя дава на работника *мястото, на което той стои*, а на неговия процес — полето за работа. Също такива средства на труда, които се явяват вече като резултат на труда, са напр. работилници, канали, пътища и т.н.

Така че в трудовия процес дейността на човека реализира, с помощта на средството на труда, едно предварително набелязано изменение на предмета на труда. Процесът угасва в продукта. Неговият продукт е потребителна стойност, природна материя, която чрез изменението на формата е пригодена за човешки потребности. Трудът се е съединил с предмета на труда. Той е предметен, а предметът е преработен. Онова, което от страна на работника се е проявило във

форма на движение, сега се явява от страна на продукта като неподвижно свойство, във форма на битие. Работникът преде, а продуктът е прежда.

Ако разгледаме целия процес от гледна точка на неговия резултат, на продукта, то и двете, и средството на труда, и предметът на труда, се явяват като средства за производство, *6 а самият труд — като производствен труд. *7

Когато една потребителна стойност излезе от трудовия процес като продукт, други потребителни стойности, продукти от предишни трудови процеси, влизат в него като средства за производство. Същата потребителна стойност, която е продукт на един труд, представлява средство за производство на друг труд. Затова продуктите са не само резултат, но същевременно и условие за трудов процес.

С изключение на добивната индустрия, която намира своя предмет на труда в природата, както е напр. при рударството, лова, риболовството и т.н. (земеделието само доколкото се ограничава до разораването на девствена почва), всички клонове на индустрията обработват предмет, който е суров материал, т.е. предмет на труда, който вече е филтриран през труда и сам вече е продукт на труда. Така напр. семето в земеделието. Животните и растенията, на които хората са свикнали да гледат като на природни продукти, са може би не само продукти на труда от изтеклата година, но в своите сегашни форми са продукти на едно изменение, което се е продължавало през много поколения, под човешки контрол, посредством човешки труд. Но колкото се отнася особено до средствата на труда, грамадното им множество показва, дори на най-повърхностния поглед, следите на предишен труд.

Суровият материал може да образува главна субстанция на един продукт или да влиза в неговото образуване само като спомагателен материал. Средството на труда консумира спомагателния материал,

както напр. парната машина консумира въглища, колелото — масла, впрегатният кон — сено, или пък спомагателният материал се прибавя към суровия материал, за да произведе в него материално изменение, както хлор към небеленото платно, въглерод към желязото, боя към вълната, или пък той подпомага извършването на самия труд, както напр. материали, употребявани за топливо и осветление на работилницата. Разликата между главен и спомагателен материал се заличава в същинското химическо производство, тъй като там нито един от употребяваните сурови материали не се появява пак като субстанция на продукта.*8

Тъй като всяка вещь притежава многобройни свойства и поради това може да има различни полезни приложения, един и същ продукт може да служи като суров материал при твърде различни трудови процеси. Напр. житото е суров материал за воденичаря, за фабриканта на скорбяла, за производителя на спиртни напитки, за скотовъдещи и т.н. Като семе то става суров материал за своето собствено производство. Също така въглищата излизат от минната индустрия като продукт и влизат в нея като средство за производство.

Един и същ продукт в един и същ трудов процес може да служи и като средство на труда, и като суров материал. Така е напр. при угояване на добитък, където добитъкът е едновременно и обработван суров материал, и средство за получаване на тор.

Един продукт, който съществува в готова за консумация форма, може пак да стане суров материал за друг продукт, както гроздето става суров материал за вино. Или пък трудът завършва своя продукт в такива форми, в които той е годен само като суров материал. Суров материал в такова състояние се нарича полуфабрикат, а по-добре би било да се нарича междинен фабрикат, като напр. памук, конци, прежда и т.н. Макар че сам е продукт, първоначалният суров материал може да мине още цяла поредица от различни процеси, в които той все в нов образ, все отново функционира като суров материал —

до последния трудов процес, от който той излиза като готово средство за живот или като готово средство на труда.

И така, дали една потребителна стойност се явява като суров материал, средство на труда или продукт, зависи напълно от нейната определена функция в трудовия процес, от мястото, което тя заема в него, и с промяната на това място се изменят и горните определения.

Ето защо с влизането си като средство за производство в нови трудови процеси продуктите загубват характера си на продукти. Те вече функционират само като предметни фактори на живия труд. За предача вретеното е само средството, с което той преде, а ленът — само предметът, който той преде. Наистина, никой не може да преде без материал за предене и без вретено. Затова наличността на тези продукти е предпоставка още при започване на преденето. Но в самия процес на предене е също така безразлично, че ленът и вретеното са продукти на минал труд, както и в акта на храненето е безразлично, че хлябът е продукт на миналия труд на селянина, мелничаря, хлебаря и т.н. И обратно. Ако в процеса на труда средствата за производство проявят своя характер като продукти на минал труд, те правят това само с недостатъците си. Един нож, който не реже, прежда, която постоянно се къса, и т.н. живо напомнят за ножаря *А* и предача *Б*. В сполучливия продукт е заличено участието на минал труд в създаването на неговите потребителни свойства.

Машина, която не служи в трудовия процес, е безполезна. Освен това тя е подложена на разрушителната сила на природната обмяна на веществата. Желязото ръждясва, дървото изгнива. Прежда, която не се изтъче или изплете, е развален памук. Живият труд трябва да обхване тези неща, да ги възкреси от мъртвите, да ги превърне от потенциални в действителни и действащи потребителни стойности. Облизани от пламъка на труда, присвоени от него като негова плът, призовани в трудовия процес към функции, съответни на тяхното понятие и назначение, и те, наистина, биват изконсумирани, но целесъоб-

разно, като изходни елементи за нови потребителни стойности, за нови продукти, които са способни да навлязат като средства за живот в индивидуалната консумация, или като средства за производство — в нов трудов процес.

И така, ако наличните продукти са не само резултати, но и условие за съществуване на трудовия процес — от друга страна хвърлянето им в него, т.е. техният контакт с живия труд, е единственото средство за запазване и реализиране на тези продукти на минал труд като потребителни стойности.

Трудът консумира своите материални елементи, своя предмет и своите средства, поглъща ги — и значи е консумативен процес. Тази производствена консумация се отличава от индивидуалната консумация по това, че последната поглъща продуктите като средства за живот на живия индивид, а първата — като средства за живот на труда, на неговата действаща работна сила. Затова продуктът на индивидуалната консумация е самият консуматор, а резултатът на производствената консумация — един продукт, различен от потребителя.

Доколкото средствата и предметът на труда сами вече са продукти, трудът поглъща продукти, за да създава продукти, или изхабява продукти като средства за производството на продукти. Но както първоначално трудовият процес протича само между човека и земята, която съществува и без негово съдействие, в този процес участват все още и такива средства за производство, които са дадени по природа и съвсем не представляват съединение на природна материя с човешки труд.

Трудовият процес, както го представихме в неговите прости и абстрактни моменти, е целесъобразна дейност за произвеждане на потребителни стойности, присвояване на природата за човешките потребности, общо условие за обмяна на вещества между човек и природа, вечно природно условие на човешкия живот, и затова той е не-

зависим от всяка форма на този живот, по-скоро е еднакво присъщ на всички негови обществени форми. Затова не ни беше нужно да разглеждаме работника по отношение на други работници. Достатъчно ни беше да вземем човека и неговия труд от една страна, природата и нейните материи — от друга. Както по вкуса на пшеницата не може да се познае кой я е обработвал, така и по самия този процес не се вижда при какви условия се извършва той — дали под жестокия бич на надзорника на роби или под страхливото око на капиталиста, дали го е извършвал Цинцинат при обработването на своите няколко югери земя, или дивакът, който с камък убива някой звяр. [*9](#)

Да се върнем към нашия *бъдещ* капиталист. Ние го оставихме, след като той беше купил на стоковия пазар всички фактори, необходими за трудовия процес, предметните фактори или средствата за производство, личния фактор или работната сила. С хитър поглед на познавач той е подбрал ония средства за производство и работни сили, които подхождат на неговото особено предприятие, на неговата предачница, фабрика за обуща и т.н. Нашият капиталист се залавя значи да консумира купената от него стока, работната сила, т.е. той кара носителя на работна сила, работника, да консумира чрез своя труд средствата за производство. Общата природа на трудовия процес, разбира се, не се изменя от това, че работникът го извършва за капиталиста вместо за самия себе си. Но на първо време и определеният начин за правене на обуща или за предене на вълна не може да се промени поради вмъкването на капиталиста. На първо време той трябва да вземе работната сила такава, каквато я намира на пазара, а значи да вземе и нейния труд такъв, какъвто той е възникнал в един период, в който още е нямало капиталисти. Преобразуването на самия начин на производство поради подчиняване на труда под властта на капитала може да се извърши едва по-късно и затова ще трябва да го разгледаме по-късно.

Трудовият процес, както той протича като процес на консумация на

работна сила от страна на капиталиста, показва две своеобразни явления.

Работникът работи под контролата на капиталиста, на когото принадлежи неговият труд. Капиталистът наблюдава работата да се извършва акуратно и средствата за производство да се употребяват целесъобразно, значи — да не се прахосва суровият материал и да се пази работният инструмент, т.е. той да се похабява само дотолкова, доколкото това се налага от самата му употреба в работата.

Но и **второ**: продуктът е собственост на капиталиста, а не на непосредствения производител, на работника. Капиталистът плаща напреднодневната стойност на работната сила. Нейната употреба, както и тази на всяка друга стока, напр. на един кон, който той е наел за един ден, му принадлежи значи за през този ден. На купувача на стоката принадлежи употребата на стоката, и притежателят на работната сила, само като дава своя труд, наистина дава продадената от него потребителна стойност. От момента, в който той е влязъл в работилницата на капиталиста, потребителната стойност на неговата работна сила, а значи и нейната употреба, трудът, принадлежи на капиталиста. С купуване на работната сила капиталистът е прибавил и самия труд като жива мая към също така принадлежащите му мъртви елементи, от които се образува продуктът. От негова гледна точка трудовият процес е само консумиране на купената от него стока — работната сила, която той обаче може да консумира само като прибави към нея средства за производство. Трудовият процес е процес между неща, които капиталистът е купил, между неща, които му принадлежат. Затова и продуктът на този процес му принадлежи точно тъй, както му принадлежи и продуктът от ферментационния процес в неговата изба за вино. ***10**

(горе)

2. Процес на нарастване на стойността

Продуктът — собствеността на капиталиста — е потребителна стойност: прежда, обуца и т.н. Но макар че напр. обущата представят до известна степен основата на обществения напредък и нашият капиталист е решително напредничав човек, все пак той фабрикува обущата не заради тях самите. Изобщо, потребителната стойност в стоковото производство не е онова нещо, *което обичат заради него самото*. В стоковото производство потребителните стойности изобщо се произвеждат само защото и доколкото те са материален субстрат, носители на разменна стойност. А нашият капиталист е заинтересован от две неща. **Първо**, той иска да произведе потребителна стойност, която да има разменна стойност, да произведе артикул, предназначен за продан, стока. И **второ**, той иска да произведе стока, чиято стойност да бъде по-висока от сбора от стойностите на стоките, нужни за нейното производство, на средствата за производство и на работната сила, за които той е авансирал на стоковия пазар хубавите си пари. Той иска да произведе не само потребителна стойност, но и стока, не само потребителна стойност, а стойност, и не само стойност, но и **принадена стойност**.

И наистина, тъй като тук става въпрос за стоково производство, ние досега очевидно сме разглеждали само една страна на процеса. Както самата стока е единство на потребителна стойност и стойност, така и нейният производствен процес трябва да бъде единство на трудов процес и на процес, образуващ стойност.

Да разгледаме сега производствения процес и като процес за образуване на стойност.

Ние знаем, че стойността на всяка стока се определя от количеството на материализирания в нейната потребителна стойност труд, от об-

ществено-необходимото за нейното произвеждане работно време. Това важи и за продукта, който нашият капиталист получава като резултат от трудовия процес. Така че преди всичко трябва да се изчисли предметеният в този продукт труд.

Нека той бъде например прежда.

За произвеждане на прежда най-напред е бил нужен нейният суров материал, напр. 10 фунта памук. Няма нужда да се изследва каква е стойността на памука, тъй като капиталистът го е купил на пазара по неговата стойност, напр. за 10 шилинга. В цената на памука необходимият за неговото произвеждане труд вече е изразен като общ обществен труд. Да приемем по-нататък, че изхабените за преработка на памука вретена, които за нас представят и всички други употребени оръдия на труда, притежават стойност от 2 шилинга. Ако масата злато от 12 шилинга съставя продукт от 24 работни часа или два работни дни, от това следва преди всичко, че в преждата са предметени два работни дни.

Обстоятелството, че памукът е променил своята форма и че похабените вретена са съвсем изчезнали, не бива да ни обърква. Според общия закон за стойността напр. 10 фунта прежда са еквивалент на **10 фунта памук + $\frac{1}{4}$** вретено, ако стойността на 40 фунта прежда е равна на стойността на 40 фунта памук стойността на едно цяло вретено — т.е. ако се изисква едно и също работно време за произвеждане на двете части на това уравнение. В този случай това едно и също работно време се изразява веднъж в потребителната стойност прежда, а втория път — в потребителните стойности памук и вретено. За стойността значи е безразлично дали тя се проявява в прежда, вретено или памук. Обстоятелството, че вретеното и памукът, вместо да лежат спокойно едно до друго, в процеса на преденето влизат във взаимна връзка, която изменя техните потребителни форми и ги превръща в прежда — не засяга тяхната стойност, също както тя не би била засегната, ако те биха били заменени чрез проста размяна

срещу един еквивалент от прежда.

Работното време, необходимо за произвеждане на памука, е част от работното време, необходимо за произвеждане на преждата, суровият материал за която е памук, и затова той се съдържа в преждата. Същото се отнася и за работното време, необходимо за произвеждане на вретената, без чието изхабяване или консумация памукът не може да бъде изпreden. [*11](#)

И така, доколкото е въпрос за стойността на преждата, за работното време, необходимо за нейното произвеждане, различните особени, разделени по време и пространство трудови процеси, които трябва да протекат, за да се произведат самият памук и изхабената маса вретена и, накрая, за да се направи от памук и вретена прежда — могат да бъдат разгледани като различни и последователни фази на един и същ трудов процес. Целият труд, който се съдържа в преждата, е минал труд. Съвсем безразлично е обстоятелството, че работното време, което е необходимо за произвеждане на нейните съставни елементи, е минало по-рано, че то се намира в отдавна минало време, докато трудът, който е изразходван непосредствено в заключителния процес на преденето, стои по-близо до сегашното време и се намира в минало свършено време. Ако за построяване на една къща е необходима определена маса труд, напр. 30 работни дни, то общото количество на вложеното в къщата работно време никак не се изменя от това, че 30-ят работен ден влиза в производството цели 29 дни след първия работен ден. И така, работното време, което се съдържа в материала на труда и в средствата на труда, може да се разглежда така, като че ли е било изразходвано само в един по-раншен стадий в процеса на преденето, преди последния труд, приложен под формата на предене.

Така че стойностите на средствата за производство, на памука и вретената, изразени в цената 12 шилинга, образуват съставните части на стойността на преждата или на стойността на продукта.

Само две условия трябва да се изпълнят. Първо, памукът и вретената трябва наистина да са послужили за произвеждане на една потребителна стойност. В нашия случай те трябва да са станали на прежда. За стойността е безразлично върху коя потребителна стойност тя лежи, но тя трябва да лежи върху някаква потребителна стойност. Второ, предпоставя се, че е било изразходвано само онова работно време, което е необходимо при дадените обществени условия на производство. Значи ако е бил необходим само 1 фунт памук, за да се изпреде 1 фунт прежда, за създаване на 1 фунт прежда трябва да се употреби само 1 фунт памук. Същото се отнася и до вретената. Ако нашият капиталист има фантазията да употребява златни вретена вместо железни, то, въпреки това, в стойността на преждата се брои само общественено-необходимият труд, т.е. работното време, необходимо за произвеждане на железни вретена.

Ние сега знаем каква част от стойността на преждата съставят средствата за производство, памукът и вретената. Тя е равна на 12 шилинга или на материализацията на два работни дни. Остава оная част от стойността, която самият труд на предача прибавя към памука.

Ние трябва да разгледаме сега този труд от съвсем друга гледна точка, отколкото тази през време на трудовия процес. Там ставаше въпрос за целесъобразната дейност да се превърне памук в прежда. Колкото по-целесъобразен е трудът, толкова по-добра ще бъде преждата — при равни други условия. Трудът на предача беше характерно различен от всеки друг вид производствен труд и това различие се проявяваше субективно и обективно — в особената цел на преденето, в особения начин на неговото функциониране, в особената природа на неговите средства за производство, в особената потребителна стойност на неговия продукт. Памукът и вретената служат като средство за живот на предачния труд, но от тях не могат да се направят топове. Напротив, доколкото трудът на предача образува стойност, т.е. доколкото той е източник на стойност, той никак не се различава от труда на пробивача на оръдейни цеви или, което е по-

близо до нашия пример, от труда на производителите на памук и вретена, който е осъществен в средствата за производство на преждата. Само поради тази си идентичност добиването на памука, произвеждането на вретената и преденето могат да съставят само количествено различни части на една и съща целокупна стойност, на стойността на преждата. Тук работата не е вече за качеството, за свойствата и съдържанието на труда, а само за неговото количество. То трябва просто да се преброи. Ние приемаме, че преденето е прост труд, среден обществен труд. По-късно ще видим, че противоположната предпоставка никак не изменя работата.

През време на трудовия процес трудът минава постоянно от форма на подвижност във форма на битие, от форма на движение във форма на предметност. В края на всеки час движението предене е изразено в известно количество прежда, значи известно количество труд, един работен час, е предметено в памука. Ние казваме работен час, т.е. изразходването на жизнената сила на предача в продължение на един час, тъй като трудът на преденето тук се взема само доколкото той е изразходване на работна сила, а не доколкото е специфичният труд предене.

От решаващо значение е, че през времетраенето на процеса, т.е. през време на превръщането на памука в прежда, да бъде погълнато само общественно-необходимото работно време. Ако при нормални, т.е. при средни обществени условия на производство, a фунта памук се превръщат за един работен час в b фунта прежда, то за 12-часов работен ден се смята само такъв работен ден, който превръща $12Xa$ фунта памук в $12Xb$ фунта прежда. Защото само общественно-необходимото работно време се взема като образуващо стойност.

Тук и суровият материал, и продуктът, също както и самият труд, се явяват в съвсем друга светлина, отколкото от гледна точка на същинския трудов процес. Суровият материал тук важи само като всмукващ определено количество труд. Едва с това всмукване той наистина се

превърща в прежда, защото работната сила е била изразходвана във форма на предене и му е била прибавена. Но продуктът, преждата, сега е само мярка на всмукания от памука труд. Ако в продължение на един час $1\frac{2}{3}$ фунта памук е изпреден или е превърнат в $1\frac{2}{3}$ фунта прежда, то 10 фунта прежда изразяват 6 всмукани работни часа. Определени и установени чрез опита количества продукт представляват сега само определени количества труд, определена маса кристализирано работно време. Те са вече само материализация на един час, на два часа, на един ден обществен труд.

Обстоятелството, че трудът е бил именно предачен труд, че неговият материал е бил памук, а неговият продукт — прежда, тук става също така безразлично, както и обстоятелството, че и самият предмет на труда вече е бил продукт, т.е. суров материал. Ако работникът беше зает в каменовъглена мина вместо в предачница, предметът на труда, въглищата, щеше да бъде даден от природата. Въпреки това, определено количество от изкопаните от мината въглища, напр. един центнер, би представлявало определено количество всмукан труд.

При продажбата на работната сила ние предпоставихме, че нейната едnodневна стойност е равна на 3 шилинга и че в последните са въплътени 6 работни часа, че следователно това количество труд е необходимо за произвеждане на средното едnodневно количество средства за живот на работника. Ако нашият предач превърне в продължение на един работен час $1\frac{2}{3}$ фунта памук в $1\frac{2}{3}$ фунта прежда, ***12** то в 6 часа той ще превърне 10 фунта памук в 10 фунта прежда. Значи през времетраенето на предачния процес памукът всмуква 6 работни часа. Същото работно време се изразява в едно количество злато от 3 шилинга. Значи преденето е прибавило към памука една стойност от 3 шилинга.

Да разгледаме сега целокупната стойност на продукта, т.е. на 10-те фунта прежда. В тях са опредметени $2\frac{1}{2}$ работни дни — 2 работни дни се съдържат в памука и вретената, а $\frac{1}{2}$ ден труд е всмукан през

време на предачния процес. Същото работно време се изразява в една златна маса от 15 шилинга. Значи цената, която е съответна на 10 фунта прежда, е 15 шилинга, а цената на 1 фунт прежда — 1 шилинг и 6 пенса.

Нашият капиталист е смутен. Стойността на продукта е равна на стойността на авансирания капитал. Авансираната стойност не се е увеличила, не е създавала принадена стойност, значи парите не са се превърнали в капитал. Цената на 10 фунта прежда е равна на 15 шилинга, а 15 шилинга са били изразходвани на стоковия пазар за елементи, които образуват продукта, или, което е същото, за факторите на трудовия процес: 10 шилинга за памук, 2 шилинга за изхабената маса вретена и 3 шилинга за работната сила. Набъбналата стойност на преждата нищо не помага, тъй като нейната стойност представлява само сума на стойностите, които по-рано са били разпределени между памук, вретена и работна сила — а от такова просто събиране на налични стойности никога не може да произлезе принадена стойност. ***13** Всички тези стойности сега са концентрирани в едно нещо, но те са били също така концентрирани в паричната сума 15 шилинга, преди тя да се е разпаднала поради трите покупки.

Сам по себе си този резултат не е за учудване. Стойността на един фунт прежда е 1 шилинг и 6 пенса, така че за 10 фунта прежда нашият капиталист би трябвало да заплати на стоковия пазар 15 шилинга. Дали той ще купи своята частна къща готова на пазара или ще я строи сам — нито една от тези операции не ще увеличи парите, изразходвани за придобиване на къщата.

Капиталистът, който е запознат с вулгарната икономия, може би ще каже, че е изразходвал своите пари с намерение да направи от тях повече пари. Но пътят към ада е покрит с добри намерения и капиталистът би могъл да има намерение да придобива пари без нищо да произвежда. ***14** Той заплашва. Вече няма да могат да го спипат. В бъдеще щял да купува стоката готова на пазара, вместо да я фаб-

рикува сам. Но ако всички негови събратя-капиталисти постъпят по същия начин, къде ще намери той стока на пазара? А пари той не може да яде. Той почва да чете проповеди. Трябвало да се вземе предвид неговото въздържание. Той би могъл да изплюска своите 15 шилинга. Вместо това той ги е конзумирал производствено и е направил от тях прежда. Но пък затова сега има прежда, а не угризения на съвестта. Той, за бога, не бива да се връща към ролята на натрупвача на съкровища, който ни показва към какво води аскетизмът. Пък освен това където няма нищо — там и кайзерът губи своите права. Каквато и да е заслугата на неговото въздържание, няма с какво то да се възнагради специално, тъй като стойността на продукта, който излиза от процеса, е равна само на сбора от хвърлените в него стокови стойности. Нека той се успокои с това, че добродетелта се възнаграждава с добродетел. Но вместо това той става натрапчив. Преждата му е непотребна. Той я е произвел за продан. Нека тогава я продаде или, още по-просто, нека занаятчийски произвежда само предмети за своя собствена употреба — рецепта, която неговият домашен лекар Мак-Кълък вече му е предписал като изпитано средство против епидемията на свръхпроизводството. Но той дръзко се наежва. Може ли работникът само с голи ръце да направи от нищо нещо, да произведе стоки? Нима той, капиталистът, не му е дал материала, с който и в който работникът може да въплъти своя труд? И тъй като обществото в най-голямата си част се състои от такива голтаци — нима той, капиталистът, със своите средства за производство, със своя памук и своите вретена, не е оказал неизмерима услуга на обществото, и особено на самия работник, когото той на всичко отгоре е снабдил и със средства за живот? Нима няма право той да пресмята тази услуга? Но пък нима и работникът не му е оказал от своя страна услуга, като е превърнал памука и вретената в прежда? Освен това тук не става въпрос за услуги. ***15** Услугата е само полезно действие на дадена потребителна стойност — било на стока, било на труд. ***16** Но тук работата е в разменната стойност. Той е заплатил на работни-

ка стойността от 3 шилинга. Работникът му е върнал един точен еквивалент в прибавената към стойността на памука стойност 3 шилинга, стойност за стойност. Нашият приятел, който току-що се перчеше със своя капитал, изведнъж заема непретенциозния вид на своя собствен работник. А нима той [капиталистът] сам не е работил? Нима наблюдението и върховният надзор над предача не е труд? Нима този труд не образува също стойност? Собственият *надзирател* и собственият *директор* на капиталиста свиват рамене. Но през това време той с весела усмивка пак е приел своята предишна физиономия. С всичките си опявания той само ни бил баламосвал. Той пет пари не дава за тях. Всички тези и подобни на тях празни извъртания и кухи брътвежи той предоставя на специално плащаните за тази цел професори по политическа икономия. Сам той е практичен човек, който, наистина, не винаги обмисля това, което казва въвн от сделките, но винаги знае какво върши в областта на сделките.

Да се вгледаме по-отблизо. Еднодневната стойност на работната сила възлизаше на 3 шилинга, защото в самата нея е предметен половин работен ден, т.е. защото средствата за живот, необходими всекидневно за произвеждане на работната сила, струват половин работен ден. Но миналият труд, който се съдържа в работната сила, и живият труд, който тя може да извърши, нейните всекидневни средства за издръжка и нейното всекидневно изразходване, са две съвсем различни величини. Първата определя нейната разменна стойност, а втората образува нейната потребителна стойност. Обстоятелството, че за поддържане на живота на работника в продължение на 24 часа е нужен половин работен ден, никак не му пречи да работи цял ден. Значи стойността на работната сила и нейното увеличаване в трудовия процес са две различни величини. Именно тази стойностна разлика е имал предвид капиталистът, когато е купувал работната сила. Нейното полезно свойство да произвежда прежда или обуца е било само *условие, без което не може*, тъй като трудът трябва да бъде изразходван в полезна форма, за да образува стойност. Реша-

ваща е била обаче специфичната потребителна стойност на тази стока — сама да бъде източник на стойност, и то на повече стойност, отколкото тя самата има. Това е характерната услуга, която капиталистът очаква от нея. И при това той постъпва съобразно с вечните закони на стоковата размяна. И наистина, продавачът на работна сила, както и продавачът на всяка друга стока, реализира нейната разменна стойност и отчуждава нейната потребителна стойност. Той не може да получи едната, без да даде другата. Потребителната стойност на работната сила, самият труд, не принадлежи на своя продавач, също както потребителната стойност на продаденото дървено масло не принадлежи на търговеца на масло. Притежателят на пари е заплатил едnodневната стойност на работната сила; затова, на него принадлежи нейната употреба в течение на един ден, нейният едnodневен труд. Обстоятелството, че едnodневната издръжка на работната сила струва само половин работен ден, макар че тя може да действа, да работи цял ден, значи обстоятелството, че стойността, която създава нейната употреба в продължение на един ден, е два пъти по-голяма от нейната собствена дневна стойност, е особено щастие за купувача, но съвсем не е несправедливост спрямо продавача.

Нашият капиталист е предвидил този случай, който го разсмива. Затова работникът намира в работилницата всички средства за производство, необходими не само за шестчасов, но и за дванадесетчасов трудов процес. Ако 10 фунта памук всмукваха 6 работни часа и се превръщаха в 10 фунта прежда, то 20 фунта памук ще погълнат 12 работни часа и ще се превърнат в 20 фунта прежда. Да разгледаме продукта на удължения трудов процес. В 20 фунта прежда сега са предметени 5 работни дни — 4 в употребения памук и вретена и 1 погълнат от памука през време на процеса на предене. Но паричният израз на 5 работни дни е 30 шилинга или 1 фунт стерлинги и 10 шилинга. Значи това е цената на 20 фунта прежда. Фунтът прежда струва, както и преди, 1 шилинг и 6 пенса. Но сборът от стойностите на

хвърлените в процеса стоки беше 27 шилинга. Стойността на преждата е 30 шилинга. Стойността на продукта е пораснала с $\frac{1}{9}$ над стойността, авансирана за неговото произвеждане. Така 27 шилинга се превърнаха в 30 шилинга. Те донесоха принадлежна стойност от 3 шилинга. Фокусът най-сетне сполучи. Пари са се превърнали в капитал.

Всички условия на проблема са решени и законите на стоковата размяна никак не са нарушени. Еквивалент бе разменен срещу еквивалент. Капиталистът като купувач плати всяка стока по нейната стойност — памука, вретената, работната сила. След това той постъпи тъй, както постъпва и всеки друг купувач на стоки. Той консумира тяхната потребителна стойност. Процесът на консумиране на работната сила, който същевременно е и процес на произвеждане на стоката, даде един продукт от 20 фунта прежда на стойност 30 шилинга. Капиталистът сега се връща на пазара и продава стока, след като е купил стока. Той продава фунта прежда за 1 шилинг и 6 пенса, нито стотинка по-горе или по-долу от нейната стойност! И въпреки това той извлича от обръщението 3 шилинга повече, отколкото първоначално е пуснал в нея. Целият този процес, превръщането на неговите пари в капитал, се извършва посредством сферата на обръщението и не се извършва в него. Той се извършва чрез посредничеството на обръщението, тъй като зависи от покупката на работната сила на стоковия пазар. И не се извършва вътре в обръщението — тъй като то самото започва процеса на нарастване на стойността, който се извършва в сферата на производството. Така че *„всичко е най-добре наредено в този най-добър от възможните светове“*.

Като превръща пари в стоки, които служат като материал за един нов продукт или като фактори на трудовия процес, като прибавя към тяхната мъртва предметност живата работна сила, капиталистът превръща стойност, минал, предметен, мъртъв труд — в капитал, в самонарастваща стойност, в одушевено чудовище, което започва „да работи“, като да е пощръкляло от страст.

Ако сравним сега процеса за образуване на стойност и процеса на нарастване, ще видим, че този процес за образуване на стойност продължава отвъд известна точка. Ако последният трае само до тази точка, когато платената от капиталиста стойност на работната сила е заместена с един нов еквивалент — той е прост процес за образуване на стойност. Ако продължи и отвъд тази точка — той става процес на нарастване.

Ако по-нататък сравним процеса за образуване на стойност с трудовия процес, ще видим, че последният се състои в полезния труд, който произвежда потребителни стойности. Тук движението се разглежда качествено, откъм страна на особеността му начин, откъм неговата цел и съдържание. В процеса за образуване на стойност същият трудов процес се представя само откъм своята количествена страна. Вече става въпрос само за времето, което е необходимо на труда за неговата операция, или за времетраенето, през което работната сила се изразходва полезно. Тук и стоките, които влизат в трудовия процес, не важат вече като функционално определени материални фактори на целесъобразно действащата работна сила. Те вече се смятат само като определени количества предметен труд. Дали се съдържа в средствата за производство или се прибавя от работната сила, трудът вече се смята само по неговата мярка за време. Той възлиза на толкова часове, дни и т.н.

Но той се брои само доколкото времето, изразходвано за произвеждане на потребителна стойност, е обществено-необходимо. Това включва различни неща. Работната сила трябва да функционира при нормални условия. Ако господстващо средство на труда в предачеството е предачната машина, в ръцете на работника не бива да се дава чекрък. Вместо памук от нормално качество той не бива да получава боклук, който се къса всеки миг. В двата случая той би употребил повече от обществено-необходимото работно време за произвеждане на един фунт прежда, но това допълнително време няма да произведе стойност или пари. Нормалният характер на предметните

фактори на труда зависи обаче не от работника, а от капиталиста. По-нататъшно условие е нормалният характер на самата работна сила. В специалността, в която се прилага, тя трябва да притежава общоразпространената средна степен на сръчност, умение и пъргавина. Но нашият капиталист е купил на трудовия пазар работна сила от нормално качество. Тази сила трябва да се изразходва при обикновена средна мярка на напрежение, с обществено-приета степен на интензивност. При това капиталистът най-зорко следи да не се прахосва никакво време без труд. Той е купил работната сила за определен срок. Той държи да си получи своето. Той не иска да го окрадат. И най-сетне — и за това същият господин има свой собствен *наказателен законник* — не бива да се допуска никакво нецелесъобразно изразходване на сурови материали и на средства на труда, тъй като прахосаните материали или средства на труда представляват излишно изразходвани количества предметен труд, следователно не се броят и не влизат в продукта на образуване на стойност. ***17**

Виждаме, че установената по-рано при анализа на стоката разлика между труда, доколкото той създава потребителна стойност — и същия труд, доколкото той създава стойност, сега се изрази като разлика между различните страни на производствения процес.

Като единство на трудовия процес и на процеса за образуване на стойност производственият процес е производствен процес на стоки; като единство на трудовия процес и на процеса на нарастване той е капиталистически производствен процес, капиталистическа форма на стоково производство. По-горе беше вече отбелязано, че за процеса на нарастване на стойността е съвсем безразлично дали присвоеният от капиталиста труд е прост, среден обществен труд или по-сложен труд, труд с по-високо специфично тегло. Трудът, който в сравнение със средния обществен труд важи като по-висш, по-сложен труд, е проява на такава работна сила, в която влизат по-големи разноси за нейното създаване и чието произвеждане струва повече работно

време, и затова тя има по-голяма стойност от тази на простата работна сила. Ако стойността на тази сила е по-голяма, затова пък тя се проявява в по-висококачествен труд и поради това се определя, при равни периоди време, в сравнително по-високи стойности. Но каквато и да бъде степенната разлика между труда на предача и труда на бижутера, частта труд, с която работникът-бижутер замества само стойността на своята собствена работна сила, качествено никак не се различава от допълнителната част труд, с която той създава принадлежна стойност. Както и по-рано, принадлежната стойност се получава само от един количествен превес на труда, от удълженото времетраене на един и същ трудов процес, в единия случай процес на предачното производство, в другия случай процес на бижутерийното производство. ***18**

От друга страна, във всеки процес за образуване на стойност по-висшият труд трябва да бъде сведен към среден обществен труд, напр. един ден по-висш труд към x дни прост труд. ***19** Спестява се една излишна операция и се опростява анализът, като се приеме, че използваният от капитала работник изпълнява прост, среден обществен труд.

([горе](#))

ГЛАВА ШЕСТА

ПОТОЯНЕН КАПИТАЛ И ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

Различните фактори на трудовия процес вземат различно участие в образуването на стойността на продукта.

Работникът придава на предмета на труда нова стойност, като прибавя определено количество труд, независимо от определеното съдържание, цел и технически характер на неговия труд. От друга страна ние пак намираме стойностите на изразходваните средства за производство като съставни части на стойността на продукта, напр. стойностите на памука и вретената — в стойността на преждата. Зна-

чи стойността на средствата за производство се запазва чрез пренасянето ѝ върху продукта. Това пренасяне се извършва през време на превръщане на средствата за производство в продукт, през време на трудовия процес. То се извършва чрез труда. Но как?

Работникът не работи двойно в едно и също време, не работи веднаж, за да прибави със своя труд стойност към памука, и друг път, за да запази старата му стойност, или, което е същото, за да пренесе върху продукта, т.е. върху преждата, стойността на памука, който той обработва, и на вретеното, с което той работи. Напротив, той запазва предишната стойност с просто прибавяне на нова стойност. Но тъй като прибавянето на нова стойност към предмета на труда и запазването на старите стойности в продукта представляват два съвсем различни резултата, които работникът постига в едно и също време, макар да работи само веднъж през това време — тази двустранност на резултата очевидно може да бъде обяснена само с двустранността на самия му труд. В един и същ момент трудът в едно свое качество трябва да създава стойност, а в друго — да запазва стойност или да я пренася.

По какъв начин всеки работник прибавя работно време, а значи и стойност? Винаги само във формата на своя своеобразен производствен начин на работа. Предачът прибавя работно време само като преде, тъкачът — като тъче, ковачът — като кове. А чрез целесъобразната форма, в която те прибавят изобщо труд, а следователно и нова стойност, чрез преденето, тъкането, коването средствата за производство — памукът и вретената, преждата и тъкачният стан, желязото и няковалнята — стават елементи за образуване на продукт, на НОВА потребителна стойност. ***20** Старата форма на тяхната потребителна стойност изчезва, но само за да премине в една нова форма на потребителна стойност. Но при разглеждане на процеса за образуване на стойност се оказва, че доколкото една потребителна стойност се употребява целесъобразно за произвеждане на нова

потребителна стойност, работното време, което е необходимо за създаване на употребената потребителна стойност, съставя част от работното време, необходимо за създаване на новата потребителна стойност, значи то е работно време, което се пренася от употребените средства за производство върху новия продукт. Така че работникът запазва стойностите на употребените средства за производство или ги пренася като съставни части върху продукта не като прибавя труд изобщо, а чрез особения полезен характер, чрез специфично производствена форма на този добавъчен труд. Като такава целесъобразна производствена дейност, като предене, тъкане, коване, трудът със самия си контакт със средствата за производство ги възкресява от мъртвите, одухотворява ги като фактори на трудовия процес и се съединява с тях в продукти.

Ако специфичният производствен труд на работника не беше предачество, той нямаше да превръща памука в прежда и значи нямаше да пренася стойностите на памука и вретената върху преждата. Но ако същият работник смени занаята и стане столар, той, както и преди, в един работен ден ще прибави стойност към своя материал. Той значи я прибавя със своя труд не доколкото този труд е предачески труд или столарски труд, а доколкото е абстрактен, обществен труд изобщо; работникът прибавя определена стойностна величина не защото неговият труд има особено полезно съдържание, а защото той трае определено време. Така че в своето абстрактно общо качество, като изразходване на човешка работна сила, трудът на предача прибавя към стойностите на памука и вретената нова стойност, а в своето конкретно, особено, полезно качество на предачен процес той пренася стойността на тези средства за производство върху продукта и по този начин запазва тяхната стойност в продукта. Оттук двустранността на неговия резултат в един и същ момент.

С чисто количественото прибавяне на труд се прибавя нова стойност, а с качеството на прибавения труд предишните стойности на средствата за производство се запазват в продукта. Това двустранно въз-

действие на един и същ труд, вследствие на неговия двустранен характер, осезателно проличава в различни проявления.

Да предположим, че някакво откритие дава възможност на предача за 6 часа да изпреде толкова памук, колкото преди е изтъкавал за 36 часа. Силата на неговия труд, като целесъобразно полезна, производствена дейност, се е увеличила 6 пъти. Неговият продукт е 6 пъти повече, 36 фунта прежда вместо 6 фунта. Но 36 фунта памук всмукват сега само толкова работно време, колкото преди са всмуквали 6 фунта. Към тях сега се прибавя 6 пъти по-малко нов труд отколкото при стария метод, а това значи — само една шеста част от предишната стойност. От друга страна, сега в продукта, в 36-те фунта прежда, се намира в шесторен размер стойността на памука. В 6-те часа предене се запазва и се пренася върху продукта 6 пъти по-голяма стойност на суров материал, макар че към същия този суров материал се прибавя 6 пъти по-малка нова стойност. Това показва как свойството на труда, с което той през времето на един и същ неделим процес запазва стойности, съществено се различава от свойството, с което той създава стойност. Колкото повече необходимо работно време отива през време на предачния процес върху едно и също количество памук, толкова по-голяма е новата стойност, която се прибавя към памука, но колкото повече фунта памук се изпридат в едно и също работно време, толкова по-голяма е старата стойност, която се запазва в продукта.

Да предположим обратно, че производителността на предачния труд остава неизменна, така че на предача е потребно, както и преди, еднакво дълго време, за да превърне един фунт памук в прежда. Но нека разменната стойност на самия памук се измени, цената на един фунт памук сега да е 6 пъти по-голяма или по-малка от преди. И в двата случая предачът продължава да прибавя към същото количество памук същото количество работно време, т.е. същата стойност, и в двата случая той в едно и също време произвежда едно и също количество прежда. И все пак стойността, която той пренася от памука

върху преждата, върху продукта, единия път е шест пъти по-малка, а другия — шест пъти по-голяма отколкото е била преди. Същото става, когато средствата на труда поскъпват или поевтиняват, но оказват все същите услуги в трудовия процес.

Ако техническите условия на предачния процес останат непроменени и ако също така не се измени стойността на неговите средства за производство, предачът, както и по-рано, ще употребява в еднакво работно време еднакво количество суров материал и машини, стойността на които остава същата. В този случай стойността, която той запазва в продукта, е право пропорционална на новата стойност, която той прибавя. За две седмици той прибавя към продукта двойно повече труд отколкото за една седмица, значи двойно по-голяма стойност, и същевременно употребява двойно повече материал с двойно по-голяма стойност, изхабява двойно повече машини с двойно по-голяма стойност, така че в двуседмичния продукт запазва двойно по-голяма стойност отколкото в продукта на една седмица. При дадени неизменящи се производствени условия работникът запазва толкова по-голяма стойност, колкото по-голяма стойност той прибавя, но запазва по-голяма стойност не защото прибавя по-голяма стойност, а защото я прибавя при неизменящи се и независими от неговия собствен труд условия.

Наистина, в известен относителен смисъл може да се каже, че работникът винаги запазва предишни стойности в същата пропорция, в която той прибавя нова стойност. Дали памукът се покачва от 1 шилинг на 2 шилинга или спада на 6 пенса — работникът запазва в продукта на един час винаги само половината стойност на памука, както и да се изменя тя, от стойността на памука в продукта на два часа. По-нататък, ако се измени производителността на неговия собствен труд, все едно дали тя се увеличава или намалява, той напр. в един работен час ще изпреде повече или по-малко памук отколкото преди и съответно с това ще запази повече или по-малко от стойността на памука в продукта на един час. С всичко това той ще запази за два

работни часа двойно повече стойност отколкото за един час.

Стойността, като оставим настрана нейния чисто символичен израз в стойностния знак, съществува само в някоя потребителна стойност, в някой предмет. (Самият човек, разгледан като просто определено битие на работната сила, е природен предмет, нещо, макар и живо, съзнателно нещо, а самият труд е веществена проява на тази сила.) Затова, ако изчезне потребителната стойност, изчезва и стойността. Едновременно със своята потребителна стойност средствата за производство не губят и своята стойност, тъй като, вследствие на трудовия процес, те наистина губят първоначалната форма на своята потребителна стойност само за да придобият в продукта формата на друга потребителна стойност. Но колкото е важно за стойността да съществува в някоя потребителна стойност, толкова безразлично е за нея в коя именно потребителна стойност тя съществува — както показва това стоковата метаморфоза. От това следва, че в трудовия процес от средството за производство преминава върху продукта стойност само доколкото средството за производство заедно със своята самостоятелна потребителна стойност губи и своята разменна стойност. То предава на продукта само оная стойност, която губи като средство за производство. Но в това отношение предметните фактори на трудовия процес се проявяват различно.

Каменните въглища, с които се пали машината, изчезват безследно, също и маслото, което смазва оста на колелото, и т.н. Боите и други спомагателни материали изчезват, но се появяват в свойства на продукта. Суровият материал образува субстанция на продукта, но е променил своята форма. Така че суровият материал и спомагателните материали губят самостоятелната форма, с която са влезли в трудовия процес като потребителни стойности. Другояче стои работата със същинските средства на труда. Един инструмент, една машина, едно фабрично здание, един съд и т.н. служат в трудовия процес само доколкото запазват своя първоначален образ и утре ще влязат в трудовия процес в същата форма както вчера. Както през време на своя

живот — през трудовия процес, — те запазват по отношение на своя продукт своята самостоятелна форма също така и след своята смърт. Труповете на машини, инструменти, работилници и т.н. продължават да съществуват отделно от продуктите, за чието образуване те са спомагали. Ако разгледаме целия период, през който служи такова средство на труда, от деня на неговото влизане в работилницата до деня на неговото заточаване в бараката за непотребни вещи, ще видим, че през течение на този период неговата потребителна стойност напълно е била погълната от труда и затова неговата разменна стойност напълно е преминала върху продукта. Ако напр. една предачна машина след 10 години е свършила своя живот, през 10-годишния трудов процес нейната пълна стойност е минала върху 10-годишния продукт. Така че жизненият период на средството на труда обхваща по-голямо или по-малко число от постоянно повтарящи се с негова помощ трудови процеси. И със средството на труда става същото, както и с човека. Всеки човек всеки ден умира с по 24 часа. Но на нито един човек не личи с колко дни той вече е умрял. Това обаче не пречи на осигурителните дружества да правят от средния живот на човека твърде сигурни и, което е много по-съществено, твърде изгодни за себе си заключения. Така е и със средството на труда. От опит е известно колко дълго, средно взето, може да послужи едно средство на труда, напр. машина от известен вид. Да приемем, че потребителната му стойност в трудовия процес трае само 6 дни. В такъв случай то всеки работен ден губи средно по $\frac{1}{6}$ от своята потребителна стойност и поради това дава $\frac{1}{6}$ от своята стойност на всекидневния продукт. По такъв начин се пресмята изхабяването на всички средства на труда, т.е. тяхната всекидневна загуба на потребителна стойност и съответното всекидневно предаване на стойност върху продукта.

И така, напълно ясно се вижда, че едно средство за производство никога не дава на продукта повече стойност, отколкото то губи в трудовия процес чрез унищожението на своята собствена потребителна

стойност. Ако то нямаше стойност за губене, т.е., ако то самото не беше продукт на човешки труд, то не би предало никаква стойност на продукта. То би служило като създател на потребителна стойност, но не и като създател на разменна стойност. Такъв е случаят с всички средства за производство, които са налице в природата и без човешки труд — със земята, водата, вятъра, желязната руда, дървото в самораслата гора и т.н.

Тук пред нас изпъква друго интересно явление. Нека стойността на машината е напр. 100 фунта стерлинги и нека тя се изхабява за 1000 дни. В този случай всекидневно $\frac{1}{1000}$ от стойността на машината преминава от самата нея върху нейния всекидневен продукт. Но през това време цялата машина, макар и с отслабваща сила, функционира в трудовия процес. И тъй, става ясно, че един фактор на трудовия процес, едно средство за производство, влиза изцяло в трудовия процес, но само отчасти — в процеса на нарастване на стойността. Разликата между трудов процес и процес на нарастване на стойността се отразява тук върху техните предметни фактори, тъй като едно и също средство на производството в един и същ производствен процес се взема като елемент на трудовия процес изцяло, а като елемент за създаване на стойност — само на части. ***21**

От друга страна пък, наопаки, средството за производство може да влезе изцяло в процеса на нарастване на стойността, макар и да влиза само отчасти в трудовия процес. Да приемем, че при изпридане на памук всекидневно от 115 фунта отпадат 15 фунта, които не образуват прежда, а само дяволски прах, т.е. в случая **памучен прах**. Въпреки това, ако този отпадък от 15% е нормален, ако той е неразделен от средната обработка на памука, стойността на тези 15 фунта памук, които не влизат в преждата, изцяло влиза в стойността на преждата — точно както и стойността на 100-те фунта, които съставят нейната субстанция. Потребителната стойност на 15-те фунта трябва да се превърне в прах, за да се направят 100 фунта прежда. Така че загу-

бата на този памук е производствено условие на преждата. Тъкмо затуй и това количество предава своята стойност върху преждата. Това се отнася за всички отпадъци на трудовия процес, поне доколкото тези екскременти не образуват наново средства за производство и значи не образуват нови самостоятелни потребителни стойности. Така, в големите машинни фабрики на Манчестър има планини от железни отпадъци, нарязани като талаш от циклопични машини, и всяка вечер те на големи коли отиват от фабриката в железолеярната, за да се върнат на другата сутрин от железолеярната във фабриката като масивно желязо.

Само доколкото средствата за производство през време на трудовия процес губят стойност от образа на своите предишни потребителни стойности, те пренасят стойност върху новия образ на продукта. Максималната загуба на стойност, която те могат да понесат в трудовия процес, е очевидно ограничена от първоначалната величина на стойността, с която те са влезли в трудовия процес, или от работното време, необходимо за тяхното собствено производство. Така че средствата за производство никога не могат да прибавят към продукта повече стойност, отколкото те притежават — независимо от трудовия процес, на който служат. Колкото и полезен да е един материал, една машина, едно средство за производство — ако то струва 150 ф.ст., да речем 500 работни дни, то никога не прибавя към целокупния продукт, за чието производство служи, повече от 150 ф.ст. Неговата стойност се определя не от трудовия процес, в който то влиза като средство за производство, а от трудовия процес, от който то е излязло като продукт. Вътре в трудовия процес то служи само като потребителна стойност, като нещо с полезни свойства, и затова не би придало на продукта никаква стойност, ако нямаше стойност преди влизането си в процеса. ***22**

Докато производственият труд превръща средства за производство в елементи за образуване на нов продукт, с тяхната стойност става ед-

но преселение на душата. Тя преминава от консумирано тяло в ново-сздадено тяло. Но това преселение на душите се извършва сякаш зад гърба на действителния труд. Работникът не може да прибавя нов труд, значи не може и да създава нова стойност без да запазва стари стойности, защото той винаги трябва да прибавя труда все в определена полезна форма — а не може да го прибавя в полезна форма, ако не превръща продуктите в средство за производство на нов продукт и ако с това не пренася техните стойности върху новия продукт. Да запазва стойност, като прибавя стойност — това значи е природна дарба на действащата работна сила, на живия труд, природна дарба, която нищо не струва на работника, но донася много на капиталиста — донася му запазване на наличната стойност на капитала. ***22a** Докато гешефтите вървят добре, капиталистът е твърде много погълнат от произвеждането на принадлежната стойност, за да забележи този безплатен дар на труда. Насилствените прекъсвания на трудовия процес, кризите; го карат осезателно да забележи този безплатен дар. ***23**

Тази част от средствата за производство, която изобщо се поглъща, е тяхната потребителна стойност, чрез чието консумиране трудът създава продукти. Тази тяхна стойност всъщност не се консумира, ***24** значи и не може да бъде възпроизведена. Тя се запазва, но не поради някаква операция, която се извършва с нея самата в трудовия процес, а защото потребителната стойност, в която тя първоначално съществува, наистина изчезва, но изчезва само в друга потребителна стойност. Затова стойността на средствата за производство наново се появява в стойността на продукта, но, точно казано, тя не се възпроизвежда. Произвежда се само новата потребителна стойност, в която предишната разменна стойност се появява наново. ***25**

Другояче стои работата със субективния фактор на трудовия процес, с действащата работна сила. Докато трудът в своята целесъобразна форма пренася върху продукта стойността на средствата за произ-

водство и я запазва в него, всеки момент от неговото движение създава допълнителна стойност, нова стойност. Да приемем, че производственият процес се прекъсва в точка, когато работникът е произвел еквивалент на стойността на своята собствена работна сила, като напр. с шестчасовия си труд е прибавил стойност от 3 шилинга. Тази стойност представлява превес на стойността на продукта над ония нейни съставни части, които се дължат на стойността на средствата за производство. Този превес е единствената нова стойност, която е създадена вътре в този процес, единствената стойностна част на продукта, която е произведена чрез самия процес. Наистина, тя замества само авансираните пари, които капиталистът е авансирал при купуване на работната сила и които самият работник е изразходвал за средства за живот. С оглед на изразходваните 3 шилинга новата стойност от 3 шилинга изглежда само като възпроизводство. Но тя е действително възпроизведена, а не само привидно, както стойността на средствата за производство. Заместването на една стойност с друга тук става посредством създаване на нова стойност.

Но ние вече знаем, че трудовият процес продължава и отвъд онази точка, до която би бил възпроизведен и прибавен към предмета на труда само един еквивалент на стойността на работната сила. Вместо 6 часа, които са достатъчни за това, трудовият процес трае напр. 12 часа. Значи работната сила със своето действие не само възпроизвежда своята собствена стойност, но произвежда и една добавъчна, принадена стойност. Тази принадена стойност образува превеса на продуктовата стойност над стойността на елементите, които са консумирани за образуването на продукта, т.е. над стойността на средствата за производство и на работната сила.

Като описахме различните роли, които играят разните фактори на трудовия процес при образуване на стойността на продукта, ние всъщност характеризирахме функциите на разните съставни части на капитала в неговия собствен процес на нарастване на стойността. Превесът на общата стойност на продукта над сбора от стойностите

на образуващите го елементи е превес на нарастване на стойността на капитала над първоначално авансираната капиталова стойност. Средствата за производство — от една страна, работната сила — от друга, са само различни форми на съществуване, които беше приела първоначалната стойност на капитала при събличане на паричната ѝ форма и превръщането ѝ във фактор на трудовия процес.

И така, онази част на капитала, която се превръща в средства за производство, т.е. в суров материал, спомагателни материали и средства на труда, не променя величината на своята стойност в производствения процес. Затова аз я наричам постоянна част на капитала, или по-късо: **постоянен [основен] капитал**.

А онази част на капитала, която се превръща в работна сила, изменя своята стойност в производствения процес. Тя възпроизвежда своя собствен еквивалент и един превес свръх него, принадлежна стойност, която на свой ред може да се изменя, да бъде по-голяма или по-малка. От постоянна величина тази част на капитала постоянно се превръща в променлива. Затова аз я наричам **променлива част на капитала**, или по-късо: **променлив капитал**. Същите съставни части на капитала, които от гледна точка на трудовия процес се различават като обективни и субективни фактори, като средства за производство и работна сила — от гледна точка на процеса на нарастване на стойността се различават като **постоянен капитал** и **променлив капитал**.

Понятието за постоянния капитал в никой случай не изключва една революция в стойността на неговите съставни части. Да приемем, че един фунт памук днес струва 6 пенса и че поради слабата реколта на памука неговата цена утре ще се покачи на 1 шилинг. Старият памук, който продължава да се обработва, е купен на стойност 6 пенса, но сега прибавя към продукта една стойностна част до 1 шилинг. А вече изпреденият и може би вече циркулиращ на пазара във вид на прежда памук също така прибавя към продукта двойно повече от своята

първоначална стойност. Но ясно е, че тези стойностни изменения не зависят от покачване стойността на памука в самия предачен процес. Ако старият памук не беше вече влязъл в трудовия процес, той сега би могъл да бъде продаден за 1 шилинг вместо за 6 пенса. И обратно, колкото по-малко трудови процеси той е изминал, толкова по-сигурен е този резултат. Затова **закон на спекулацията** е, при такива революции в стойността да се спекулира със суровия материал в неговата най-малко обработена форма, т.е. по-скоро с прежда отколкото с тъкан и по-скоро със самия памук отколкото с прежда. Промяната на стойността тук изниква в процеса, който произвежда памук, а не в процеса, в който памукът функционира като средство за производство и следователно като постоянен капитал. Наистина, стойността на една стока се определя от количеството на съдържащия се в нея труд, но самото това количество е обществено определено. Ако се е променило времето, което е обществено-необходимо за нейното произвеждане — а напр. едно и също количество памук при неблагоприятни реколти представлява по-голямо количество труд отколкото при благоприятни, — извършва се обратно въздействие върху старата стока, която винаги се взема само като отделен екземпляр от своя вид, ***26** чиято стойност винаги се определя от обществено-необходимия, т.е. от необходимия при дадените обществени условия труд.

Както стойността на суровия материал, нека се изменя стойността на вече служещите в производствения процес средства на труда, стойността на машините и т.н., значи и онази част от стойността, която част те предават на продукта. Ако напр. поради някакво ново изобретение машините от един и същ вид може да бъде възпроизведена с намален разход на труд, старите машини губят стойност в по-голям или по-малък размер и затова пренасят и сравнително по-малка стойност върху продукта. Но и тук изменението на стойността става вън от производствения процес, в който машината функционира като средство за производство. В този процес тя никога не предава повече

стойност, отколкото има независимо от този процес.

Както една промяна в стойността на средствата за производство, дори и когато обратно въздейства върху тях след тяхното влизане в процеса, не променя техния характер на постоянен капитал, така също и една промяна в пропорцията между постоянния и променливия капитал не засяга тяхното функционално различие. Напр. нека техническите условия на трудовия процес се изменят дотолкова, че там, където по-рано 10 работника с 10 инструмента на неголяма стойност са преработвали сравнително малка маса суров материал, сега 1 работник с една скъпа машина преработва стократно повече суров материал. В този случай постоянният капитал, т.е. стойностната маса на употребените средства за производство, би пораснал значително, а променливата част от капитала, т.е. авансираната за работна сила част, би спаднала значително. Но тази промяна изменя само **съотношението** между величините на постоянния и променливия капитал, т.е. **пропорцията**, в която целият капитал се разпада на постоянни и променливи съставни части, но не засяга различието между постоянен и променлив капитал.

[\(горе\)](#)

ГЛАВА СЕДМА

НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

1. Степента на експлоатация на работната сила

Принадената стойност, която авансираният капитал K е произвел в производствения процес, или нарастването на авансираната стойност на капитала K се представя преди всичко като превес на стойността на продукта над сбора от стойностите на неговите производствени елементи.

Капиталът K се разпада на две части: една парична сума c , която се изразходва за средства за производство, и една друга парична сума

v , която се изразходва за работна сила; c представлява онази част от стойността, която е превърната в постоянен капитал, а v — частта, която е превърната в променлив капитал. *) И така, първоначално $K=c+v$, напр. авансираният капитал от

$$500 \text{ ф.ст.} = \overbrace{410 \text{ ф.ст.}}^c + \overbrace{90 \text{ ф.ст.}}^v$$

[* Следващите формули, за по-лесно разбиране, са дадени по начин, който Енгелс е използвал в английското издание. моск. ред.]

В края на производствения процес излиза стока, чиято стойност е $\overbrace{c+v} + m$, където m е принадлежната стойност, напр

$$\overbrace{410 \text{ ф.ст.} + 90 \text{ ф.ст.}} + \overbrace{90 \text{ ф.ст.}}^m$$

Първоначалният капитал K се е превърнал в K' , от 500 ф.ст. — в 590 ф.ст. Разликата между двата е $= m$, равна на принадлежна стойност от 90. Тъй като стойността на производствените елементи е равна на стойността на авансирания капитал, всъщност е тавтология изразът, че превесът на стойността на продукта над стойността на неговите производствени елементи е равен на нарастването на авансирания капитал или на произведената принадлежна стойност.

Но тази тавтология изисква по-подробно определение. Това, което се сравнява със стойността на продукта, е стойността на погълнатите при неговото образуване производствени елементи. Но ние вече видяхме, че онази част от употребения постоянен капитал, която се състои от средства на труда, предава на продукта само част от своята стойност, докато другата част продължава да съществува в старата си форма. Тъй като последната не играе никаква роля при образуване на стойността, тук трябва да се абстрахираме от нея. Нейното включване в сметката не би променило нищо. Да кажем, че $c = 410$ ф.ст. се състои от суров материал за 312 ф.ст., спомагателни мате-

риали за **44 ф.ст.** и изхабяваща се в трудовия процес машина за **54 ф.ст.**, а стойността на действително употребената в производството машина е 1054 ф.ст. Като авансирана за произвеждане на стойността на продукта ние смятаме само стойността от 54 ф.ст., която машината губи при функцията си и затова я предава на продукта. Ако бяхме смятали също и 1000-та ф.ст., които продължават да съществуват в старата си форма във вид на парна машина и т.н., то би трябвало да ги смятаме в двете страни на уравнението — в страната на авансираната стойност и в страната на стойността на продукта, ***26а** и бихме получили респ. 1500 ф.ст. и 1590 ф.ст. Разликата или принадлежната стойност би останала, както и преди, 90 ф.ст. Затова там, където от общия смисъл не следва обратното, под постоянен капитал, авансиран за произвеждане на стойност, ние разбираме винаги само стойността на ония средства за производство, които са погълнати от производствения процес.

Като предположим всичко това, нека се върнем към формулата $K=c+v$, която се превръща в $K' = \overbrace{c+v} + m$ и именно с това превръща K в K' . Ние знаем, че стойността на постоянния капитал се явява отново в продукта. Така че действително новопроизведеният в процеса стойностен продукт се отличава от получената в процеса стойност на продукта, затова не е както ни се струва на пръв поглед $\overbrace{c+v} + m$ или

$\overbrace{410 \text{ ф.ст.}}^c + \overbrace{90 \text{ ф.ст.}}^v + \overbrace{90 \text{ ф.ст.}}^m$, а имаме $v+m$ или

$\overbrace{90 \text{ ф.ст.}}^v + \overbrace{90 \text{ ф.ст.}}^m$ — не е **590 ф.ст.**, а **180 ф.ст.** Ако c , постоянният капитал, би бил = **0**, с други думи — ако би имало клонове на индустрията, в които капиталистът да не трябва да прилага никакви произведени средства за производство, нито суров материал, нито спомагателни материали, нито работни инструменти, а само материали, които са налице в природата, и работна сила — то не би имало никаква постоянна част от стойността, която да бъде пренасяна върху продукта. Този елемент от стойността на продукта, в нашия пример

410 ф.ст., би отпаднал, но стойностният продукт от **180 ф.ст.**, който съдържа **90 ф.ст.** принадлежна стойност, би останал пак толкова голям, както и ако **c** би представлявало най-голямата стойностна сума. Ние бихме имали

$$K = \overbrace{0 + v} = v$$

а K' , нарастналият капитал, $v+m$, така че $K'—K$, както и преди, би било m . Ако, обратно, $m=0$, с други думи, ако работната сила, чиято стойност се авансира в променливия капитал, би произвела само своя еквивалент, то $K=c+v$, а K' (*стойността на продукта*) = $(c+v)+0$, и затова $K=K'$. Авансираният капитал не би нарастнал.

Всъщност ние вече знаем, че принадлежната стойност е само следствие от стойностното изменение, което става с v , с онази част от капитала, която е превърната в работна сила, че следователно $v+m = v+\Delta v$ (v плюс прираст на v). Но действителното изменение на стойността и пропорцията, в която се изменя стойността, се замъгляват от това, че поради нарастване на променливата съставна част на капитала нараства и целият авансиран капитал. Той беше 500, а става 590. Така че чистият анализ на процеса изисква съвсем да се абстрахираме от онази част от стойността на продукта, в която отново се появява само постоянна капиталова стойност, т.е. да сметнем постоянния капитал $c=0$ и по такъв начин да приложим един закон на математиката, при който тя оперира с променливи и постоянни величини и постоянната величина е свързана с променливата само чрез събиране или изваждане.

Една друга трудност произтича от първоначалната форма на променливия капитал. Така, в гореприведения пример $K' = 410$ ф.ст. постоянен капитал **+90 ф.ст.** променлив капитал **+90 ф.ст.** принадлежна стойност. Но **90 ф.ст.** са една дадена, т.е. постоянна величина и затова изглежда неподходящо да се разглеждат като променлива вели-

чина. Обаче $\overset{v}{90}$ ф.ст. или **90 ф.ст.** променлив капитал тук са наистина само символ на процеса, през който преминава тази стойност. Частта капитал, авансирана за закупуване на работна сила, е определено количество предметен труд, значи е постоянна стойностна величина, както и стойността на купената работна сила. Но в самия производствен процес на мястото на авансираните **90 ф.ст.** идва действаща работна сила, на мястото на мъртвия труд — живият труд, на мястото на една величина в покой — подвижна величина, на мястото на една постоянна — променлива величина. Резултатът е възпроизвеждане на v плюс прираст на v . От гледна точка на капиталистическото производство целият този ход е самодвижение на превърнатата в работна сила първоначално постоянна стойност. На нея се приписва процесът и неговият резултат. Така че ако формулата **90 ф.ст.** променлив капитал или нарастващата стойност изглежда противоречива, тя изразява само противоречие, което е присъщо на капиталистическото производство.

Приравняването на постоянния капитал към **0** на пръв поглед озадачава. А всъщност човек постоянно го върши във всекидневния живот. Ако някой напр. иска да пресметне печалбата на Англия от памучната индустрия, той най-напред приспада цената на памука, заплатена на Съединените щати, Индия, Египет и т.н. т.е. той приравнява на **0** капиталовата стойност, която само се появява отново в стойността на продукта.

Наистина, отношението на принадлежната стойност не само към оная част от капитала, от която тя непосредствено произтича и чието стойностно изменение тя изразява, но и към целия авансиран капитал има своето голямо икономическо значение. Затова ние подробно разглеждаме това отношение в третата книга. За да нарастне една част от капитала чрез превръщането ѝ в работна сила, друга част на капитала трябва да бъде превърната в средства за производство. За да функционира променливият капитал, трябва да бъде авансиран

постоянен капитал в съответни пропорции, съобразно с определения технически характер на трудовия процес. Но обстоятелството, че при един химически процес са необходими кратуни и други съдове, никак не пречи при анализа да се абстрахираме от самата кратуна. Доколкото създаването и изменянето на стойността се разглеждат сами по себе си, т.е. в чист вид, средствата за производство, тези материални образи на постоянния капитал, доставят само материята, в която трябва да се фиксира създаващата стойност подвижна сила. Затова природата на тази материя — все едно дали тя е памук или желязо — няма значение. Безразлична е и нейната стойност. Тази материя трябва само да се намира в достатъчно количество, за да може да всмуква количество труд, което се изразходва през време на производствен процес. Щом е дадена тази маса — все едно дали се покачва или спада нейната стойност или е без никаква стойност, както земята и морето, — това не засяга процеса на създаване на стойност и на изменение на стойността. ***27**

И така, най-напред приемаме постоянната част на капитала за равна на нула. Поради това авансираният капитал се свежда от $c+v$ на v , а продуктовата стойност $\widehat{c+v+m}$ — на стойностния продукт $\widehat{v+m}$. Ако приемем стойностния продукт за = **180 ф.ст.**, в които се изразява трудът, който протича през цялото време на производствения процес, ще трябва да извадим стойността на променливия капитал = **90 ф.ст.**, за да получим принадлежната стойност = **90 ф.ст.** Числото **90** = m изразява тук абсолютната величина на произведената принадлежна стойност. А нейната относителна величина, т.е. пропорцията, в която се нарастнал променливият капитал, очевидно се определя от отношението на принадлежната стойност към променливия капитал или се изразява с $\frac{m}{v}$. Значи в горния пример $\frac{90}{90} = 100\%$. Това относително *самонарастване* на променливия капитал, или относителната величина на принадлежната стойност, аз наричам **норма** [в оригинала: *Rate, rata, reym*] на принадлежната стойност. ***28**

ВАЖНО! Както при превода на *surplus value* е избран несполучлив превод (*принадена стойност*), вместо *излишъчна стойност* от *излишък* (*surplus*), т.е. излишъкът, който работникът произвежда НАД стойността, необходима за издръжката му, така и при превода на *Rate* е избран грешен термин (*норма*). Вместо правилното *процент* (на принадлежната стойност) както ясно се вижда, че мерната единица е в проценти. Защото преводачите са превеждали буквално от първия изпечил им се термин от речника. Но не са забелязали истинския синоним (*процент*) така, както звучи на английски *RATE of interest*, т.е. **ПРОЦЕНТ на лухвата** или **лухвен ПРОЦЕНТ**. Ние дълго време се чудехме какво може да означава НОРМА на принадлежната стойност, преди да стигнем до горния текст, което аналогично на НОРМИРАНЕ или НОРМА на труда означава средна величина на натоварване за определяне заплащането при сравняване на различни видове труд. Излизаше, че ние трябва да НОРМИРАМЕ принадлежната стойност - някаква безсмислица. Но понеже от 100 години тия термини са придобили устойчива гражданственост, ние ще продължим както са официално приети.

Видяхме, че работникът през време на един дял от трудовия процес произвежда само стойността на своята работна сила, т.е. стойността на необходимите му средства за живот. Тъй като той произвежда при условия, основани на общественото разделение на труда, той не произвежда своите средства за живот непосредствено, а във форма на дадена особена стока, напр. прежда, произвежда стойност, равна на стойността на неговите средства за живот, или на парите, с които ги купува. Тази част от неговия работен ден, която той употребява за това, е по-голяма или по-малка според стойността на неговите средни едnodневни средства за живот, т.е. според средното дневно количество време, необходимо за тяхното произвеждане. Ако стойността на неговите едnodневни средства за живот представлява средно 6 предметени работни часа, то работникът трябва да работи всекидневно средно по 6 часа, за да ги произведе. Ако той не работеше за капиталиста, а работеше независимо, за себе си — той пак би трябвало, при равни други условия, да работи всекидневно същата кратна част от деня, за да произведе стойността на своята работна сила и по такъв начин да придобие средствата за живот, които са не-

обходими за неговото собствено поддържане или постоянно възпроизвеждане. Но тъй като в оная част от работния ден, в която той произвежда едnodневната стойност на работната сила, напр. 3 шилинга, той произвежда само еквивалент на нейната стойност, която вече е платена от капиталиста ***28a**, значи с новосъздадената стойност само замества авансираната променлива стойност на капитала — това производство на стойност се явява като просто възпроизводство. Така че онази част от работния ден, в която се извършва това възпроизводство, аз наричам необходимо работно време, а изразходвания през това време труд — необходим труд. ***29** Необходим за работника, тъй като е независим от обществената форма на неговия труд. Необходим за капитала и неговия свят, тъй като постоянното съществуване на работника е тяхната база.

Вторият период на трудовия процес, който [период] отхвърля работника отвъд пределите на необходимия труд, наистина му струва труд, изразходване на работна сила, но не създава за него никаква стойност. Този период създава принадена стойност, която се усмихва на капиталиста с всичката привлекателност на едно творение от нищо. Тази част от работния ден аз наричам придено работно време, а изразходвания през нея труд: **принаден труд**. Колкото решаващо за познаването на стойността изобщо е схващането ѝ само като кристализация на работно време, само като предметен труд, толкова решаващо за познаването на придената стойност е схващането ѝ само като кристализирано придено работно време, само като предметен приден труд. Само формата, в която този приден труд се изцежда от непосредствения производител, от работника, различава общественно-икономическите формации, напр. робското общество от обществото на наемния труд. ***30**

Тъй като стойността на променливия капитал е равна на стойността на купената с него работна сила — защото стойността на тази работна сила определя необходимата част от работния ден, а придената

стойност от своя страна се определя от надвишаващата част от работния ден, — то следва: принадлежната стойност се отнася към променливия капитал както принадлежният труд към необходимия, или нормата (процента) на принадлежната стойност

$$\frac{m}{v} = \frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$$

Двете пропорции изразяват едно и също **отношение** в различна **форма**, веднъж във форма на предметен труд, а другия път — във форма на протичащ труд.

Затова нормата (процента) на принадлежна стойност е точният израз на степента на експлоатация на работната сила от капитала или на работника от капиталиста. ***30а**

Както приехме, стойността на продукта беше равна на

$$\overset{c}{410} \text{ ф.ст.} + \overset{v}{90} \text{ ф.ст.} + \overset{m}{90} \text{ ф.ст.}$$

а авансираният капитал = **500 ф.ст.** Тъй като принадлежната стойност е = **90**, а авансираният капитал е = **500**, по обикновения начин за пресмятане би се получило, че нормата на принадлежната стойност (която смесват с нормата на печалбата) е = **18%**, процент, чиято незначителност може да трогне г. Кери и други привърженици на хармонията. Но всъщност нормата на принадлежната стойност не е

$$= \frac{m}{K} \text{ или } \frac{m}{c + v}, \text{ а е } = \frac{m}{v}$$

, така че не е $\frac{90}{500}$, а $\frac{90}{90} = 100\%$, т.е. **пет пъти повече от привидната степен на експлоатация**. Макар че в дадения случай не знаем абсолютната величина на работния ден, нито периода на трудовия процес (ден, седмица и т.н.), нито най-сетне броя на работниците, които променливият капитал от **90 ф.ст.** поставя едновременно в движение — нормата на принадлежната стойност $\frac{m}{v}$, благодарение на

своята превратимост в

принаден труд
необходим труд

- ни показва точното **съотношение** между двете съставни части на работния ден. То е **100%**. Значи работникът през едната половина на деня е работил за себе си, а през другата — за капиталиста.

И така, методът за изчисляване на нормата (процента) на принадлежната стойност, накъсо, е този: Вземаме цялата стойност на продукта и приравняваме постоянната стойност на капитала, която само отново се е появила, към нула. Останалата стойностна сума е единственият стойностен продукт, който наистина е произведен в производствения процес на стоката. Ако е дадена принадлежната стойност, ние я изваждаме от този стойностен продукт, за да намерим променливия капитал. Обратното е, ако е даден променливият капитал и искаме да намерим принадлежната стойност. Ако са дадени и двете величини, остава само да извършим заключителното действие, да пресметнем отношението на принадлежната стойност към променливия капитал, m/v .

Колкото и да е прост този метод, все пак ще бъде уместно с няколко примера да приучим читателя към необичайния за него начин на мислене, който лежи в основата на метода.

Да вземем най-напред за пример една предачна фабрика с 10 000 мюлжинетни вретена, в която предат прежда №32 от американски памук и произвеждат всяка седмица по един фунт прежда на вретено. Отпадъците са 6%. Значи 10 600 фунта памук всяка седмица се превръщат в 10 000 фунта прежда и 600 фунта отпадъци. През април 1871 г. този памук струва по **7 и $\frac{3}{4}$** пенса един фунт, значи 10 600 фунта — кръгло 342 фунта стерлинги. Десетте хиляди вретена, включително подготвителната предачна машина и парната машина, струват по 1 ф.ст. на вретено или общо 10 000 ф.ст. Тяхното изхабяване съставлява **10%=1000 ф.ст.**, или 20 ф.ст. седмично. Наемът на фаб-

ричното здание е 300 ф.ст. или 6 ф.ст. седмично. Въглищата (по 4 фунта на час и конска сила, при 100 конски сили (индикаторни) и 60 часа седмично, включително отопление на зданието) — 11 тона седмично по 8 шил. и 6 пенса тона, струват кръгло **4½ ф.ст.** седмично; газ — 1 ф.ст. седмично, масло 4½ ф.ст. седмично, значи всички спомагателни материали за 10 ф.ст. седмично. Така че постоянната част от стойността е 378 ф.ст. седмично. Работната заплата възлиза на 52 ф.ст. седмично. Цената на преждата е 12¼ пенса един фунт или 10 000 фунта - 510 ф.ст., принадлежната стойност е **510—430=80** ф.ст. Постоянната част на стойността в размер на 378 ф.ст. приравняваме към 0, тъй като тя не участва в седмичното образуване на стойност. Остава седмичната новопроизведена стойност от

$$132 = \overbrace{52}^v + \overbrace{80}^m \text{ ф.ст.}$$

Така че нормата на принадлежната стойност е $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13}\%$. При десетчасов среден работен ден това дава: необходим труд = $3\frac{31}{33}$ часа и принадлежен труд = $6\frac{2}{33}$ часа. ***31**

Джейкъб, като приема за пшеницата цена от 80 шилинга за квартал и среден добив 22 бушела на акр, така че един акр донася 11 ф.ст., привежда за 1815 г. следната равносметка, която наистина не е съвсем задоволителна поради направената по-рано компенсация на различни пера, но е годна за нашата цел.

Произведена стойност на акр:

Семе пшеница ... 1 ф.ст. 9 шил.	Десятък, налози, данъци ... 1 ф.ст. 1 шил.
Наторяване ..... 2 „ 10 „	Рента ..... 1 „ 8 „
Работна заплата.. 3 „ 10 „	Печалба на фермера, лихви 1 „ 2 „

Всичко: ..... 7 ф.ст. 9 шил.

Всичко: ..... 3 ф.ст. 11 шил.

Принадената стойност, винаги при предпоставката, че цената на

продукта е равна на неговата стойност, тук се разпределя между различни рубрики: печалба, лихва, десетък и т.н. За нас тези рубрики са безразлични. Ние ги сумираме и получаваме една принадлежна стойност от 3 ф.ст. 11 шилинга. 3-те ф.ст. 19 шил. за семе и тор, като постоянна част от капитала, приравняваме към нула. Остава авансиран променлив капитал от 3 ф.ст. 10 шил., вместо който е произведена една нова стойност от 3 ф.ст. 10 шил. + 3 ф.ст. 11 шил. Така че

$$\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ ф.ст. } 11 \text{ шил.}}{3 \text{ ф.ст. } 10 \text{ шил.}}$$

повече от 100%. Работникът употребява повече от половината на своя работен ден за производство на принадлежна стойност, която различни лица под разни предлози разпределят помежду си. ***31a**

(горе)

2. Изразяване на стойността на продукта в пропорционални части на продукта

Да се върнем сега към оня пример, който ни показва как капиталистът прави от пари капитал. Необходимият труд на неговия предач беше 6 часа, принадлежният труд на същия — пак толкова и степента на експлоатация на работната сила, следователно 100%.

Продуктът на дванадесетчасовия работен ден е 20 фунта прежда на стойност 30 шилинга. Не по-малко от $\frac{8}{10}$ от стойността на тази прежда (**24 шилинга**) са образувани само от новопоявяваща се стойност на погълнати средства за производство (20 фунта памук за 20 шилинга, вретена и т.н. за 4 шилинга) или се състоят от постоянен капитал. Останалите $\frac{2}{10}$ са създадената през време на предачния процес нова стойност от 6 шил., половината от които замества авансираната едnodневна стойност на работната сила, т.е. променливия капитал, а другата половина образува принадлежна стойност от 3 шилинга. Така че общата стойност на 20-те фунта прежда е съставена

по следния начин:

Стойността на преждата от **30 шилинга** е =

$$\overset{c}{24} \text{ шил.} + \overset{v}{3} \text{ шил.} + \overset{iii}{3} \text{ шил.}$$

Тъй като тази целокупна стойност се изразява в целокупния продукт от 20 фунта прежда, трябва и различните стойностни елементи да могат да бъдат също представени в пропорционални части на продукта.

Ако в 20 фунта прежда съществува стойност от 30 шилинга, то $\frac{8}{10}$ от тази стойност или нейната постоянна част от 24 шилинга ще се намира в $\frac{8}{10}$ от продукта или в 16 фунта прежда. От тях $13\frac{1}{3}$ фунта са стойността на суровия материал, т.е. на изпедения памук за 20 шилинга, а $2\frac{2}{3}$ фунта — стойността на погълнатите спомагателни материали и на средствата на труда, вретена и т.н. за 4 шилинга.

И тъй, $13\frac{1}{3}$ фунта прежда представляват всичкият изпеден памук, който се съдържа в целокупния продукт от 20 фунта прежда, суровия материал на целокупния продукт, но и нищо повече. Наистина, в тях се намират само $13\frac{1}{3}$ фунта памук на стойност $13\frac{1}{3}$ шилинга, но тяхната допълнителна стойност от $6\frac{2}{3}$ шилинга образува един еквивалент на онзи памук, който се съдържа в другите $6\frac{2}{3}$ фунта прежда. Като че ли от последните е бил изскубан всичкият памук и като че ли памукът на целокупния продукт е бил натикан в $13\frac{1}{3}$ фунта прежда. Но затова те сега не съдържат нито атом от стойността на погълнатите спомагателни материали и оръдия на труда, нито атом от ново-създадената в предачния процес стойност.

Също така други $2\frac{2}{3}$ фунта прежда, в които се съдържа остатъкът от постоянния капитал (=4 шилинга), не представляват нищо друго освен стойността на спомагателните материали и на средствата на труда, използвани при производството на целокупния продукт от 20 фунта прежда.

Така че от тази гледна точка $\frac{8}{10}$ от продукта или 16 фунта прежда, макар и да представляват (разгледани телесно) като потребителни стойности, като прежда — също така продукт на предачния труд, както и останалите части на продукта, все пак не съдържат предачен труд, труд, който е всмукан през време на самия предачен процес. Те като че ли без предене са се превърнали в прежда, като че ли техният образ на прежда е чиста илюзия. И наистина, когато капиталистът ги продаде за 24 шилинга и с тия пари наново купи своите средства за производство, тогава се вижда, че 16 фунта прежда са само преоблечен памук, вретена, въглища и т.н.

И обратно, останалите $\frac{2}{10}$ от продукта или 4 фунта прежда са сега само новата стойност от 6 шилинга, произведена през време на дванадесетчасовия предачен процес. Стойността на използваните сурови материали и на средствата на труда, която се съдържаше в тях, беше вече изкормена от тях и вкормена в първите 16 фунта прежда. Въплътеният в 20 фунта прежда предачен труд е концентриран в $\frac{2}{10}$ от продукта, като че ли предачът е произвел тези 4 фунта прежда от въздух или от такъв памук и с такива вретена, които са били дадени от самата природа без всякаква помощ на човешкия труд и не прибавят никаква стойност към продукта.

От 4-те фунта прежда, в които по този начин се съдържа цялата стойност, произведена в продължение на едnodневния предачен процес, едната половина представлява само стойността, която замества употребената работна сила, т.е. променливия капитал от 3 шилинга, а другите 2 фунта прежда — само принадлежната стойност от 3 шилинга.

Тъй като 12 часа труд на предача се определят в 6 шилинга, то в стойността на преждата от 30 шилинга са предметени 60 работни часа. Те съществуват в 20 фунта прежда, от които $\frac{8}{10}$ или 16 фунта прежда са материализация на изтеклите преди процеса на преденето

48 работни часа, т.е. на труда, предметен в средствата за производство на преждата, а $\frac{2}{10}$ или 4 фунта прежда са материализация на 12 работни часа, изразходвани в самия предачен процес.

По-рано видяхме, че стойността на преждата е равна на сумата на създадената през време на нейното произвеждане нова стойност плюс стойността, която още отнапред е съществувала в средствата за нейното производство. А сега виждаме как различните по функция или по понятие съставни части на продуктовата стойност могат да бъдат представени в пропорционални части от самия продукт.

Това разпадане на продукта, на резултата от производствения процес — на едно количество продукт, което представлява само съдържащия се в средствата за производство труд или постоянната част на капитала; едно друго количество, което представлява само прибавения през време на производствения процес необходим труд или променливата част на капитала; и едно последно количество продукт, което представлява само прибавения през време на същия процес принадлеен труд или принадлежната стойност — е също тъй просто, колкото и важно, както това ще покаже неговото по-нататъшно приложение към оплетени и още неразрешени проблеми.

Току-що разгледахме целокупния продукт като готов резултат от дванадесетчасовия работен ден. Но ние можем да го проследим и в процеса на неговото образуване и въпреки това пак да представим частичните продукти като функционално различни части на продукта.

Предачът произвежда за 12 часа 20 фунта прежда, значи за един час — $1\frac{2}{3}$ фунта, а за 8 часа — $13\frac{1}{3}$ фунта, т.е. частичен продукт от цялата стойност на памука, изпреден в продължение на целия работен ден. По същия начин частичният продукт на следващите един час и 36 минути е — $2\frac{2}{3}$ фунта прежда и затова представлява стойността на средствата на труда, изхабени през 12-те работни часа. Също така през следващите един час и 12 минути предачът произвежда 2 фунта

прежда = 3 шилинга, една продуктова стойност = на целия стойностен продукт, който той произвежда в продължение на 6 часа необходим труд. Най-сетне, през последните $\frac{5}{6}$ часа той също така произвежда 2 фунта прежда, чиято стойност е равна на принадлежната стойност, произведена от неговия полудневен принадлежен труд. Този начин на пресмятане служи на английския фабрикант за домашна употреба и той напр. би казал, че през първите 8 часа, или $\frac{2}{3}$ от работния ден, той изкарва своя памук и т.н. Както виждаме, тази формула е вярна и е първата формула, само че пренесена от пространството, където частите на продукта лежат готови една до друга, във времето, където те следват една подир друга. Но формулата може да бъде придружена и от твърде варварски представи, особено в такива глави, които както практически са заинтересовани от процеса на нарастване на стойността и имат интерес от неговото превратно теоретическо тълкуване. Така, човек може да си въобрази, че нашият предач напр. през първите 8 часа от своя работен ден произвежда или замества стойността на памука, през следващите 1 час и 36 минути — стойността на погълнатите средства на труда, през следващите час и 12 минути — стойността на работната заплата и че той посвещава на фабриканта, на произвеждането на принадлежна стойност, само прословутия „последен час”. На предача по такъв начин се приписва двойното чудо да произвежда памук, вретена, парна машина, въглища, масло и т.н. в същия момент, в който той преде с тях, и да прави от един работен ден с дадена интензивност пет такива дни. Защото в нашия пример производството на суровия материал и на средствата на труда изискват $\frac{24}{6} = 4$ дванадесетчасови работни дни, а тяхното превръщане в прежда изисква още 1 дванадесетчасов работен ден. Че хищническата страст вярва на такива чудеса и че никога не ѝ липсва доктринерът-сикофант, който да ги доказва — показва следният пример, добил историческа слава.

(горе)

3. „Последният час” на Сениор

В едно прекрасно утро през 1836 г. Насау У. Сениор прословут по своите икономически познания и по своя прекрасен стил, тъй да се каже цял Клаурен сред английските икономисти, бил повикан от Оксфорд в Манчестър, за да изучава там политическа икономия, вместо да я преподава в Оксфорд. Фабрикантите го били отредили за свой борец против скоро издадения *Фабричен закон* и против агитацията за 10-часов работен ден, която отивала още по-далеч. С привичната си практическа проникателност те разбрали, че г. професорът „още имал нужда от добра шлифовка”. Затова си го изписали в Манчестър. Господин професорът от своя страна стилизирал лекцията, която му изнесли манчестърските фабриканти, в своя памфлет: „Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture”, Лондон 1837 г. Там човек между другото може да прочете следните поучителни редове:

«При сегашния закон нито една фабрика, в която работят лица по-млади от 18 год., не може да работи по-дълго от $11\frac{1}{2}$ часа дневно, т.е. 12 часа през първите 5 дни и 9 часа в събота. Следващият анализ (!) ни показва, че в една такава фабрика цялата чиста печалба изхожда от последния час. Даден фабрикант изразходва 100 000 ф.ст. — 80 000 ф.ст. за фабрични здания и машини, 20 000 ф.ст. за суров материал и работна заплата. При предпоставка, че капиталът прави един оборот годишно и че бруто печалбата е 15%, годишният оборот на фабриката трябва да възлиза на стоки със стойност 115 000 ф.ст. Всеки от 23-те половин работни часа произвежда всекидневно $\frac{5}{115}$ или $\frac{1}{23}$ от тези 115 000 ф.ст. От тези $\frac{23}{23}$, които съставляват целите 115 000 ф.ст. (constituting the whole 115 000 ф.ст.), $\frac{20}{23}$, т.е. 100 000 ф.ст. от 115 000-те ф.ст., замества само капитала; $\frac{1}{23}$ или 5000 ф.ст. от 15 000-те ф.ст. бруто печалба (!) покриват изхабяването на фабриката и машините. Останалите $\frac{2}{33}$, т.е. двата последни получаса от всеки ден, произвеждат чистата печалба от 10%. Затова ако при неизменни цени фабриката би имала право вместо по $11\frac{1}{2}$ часа да работи по 13 часа дневно, то при увеличение на циркулиращия капитал с около 2 600 ф.ст. чистата печалба би се увеличила повече от

два пъти. От друга страна, ако числото на работните часове би се намалило дневно с по 1 час, чистата печалба би изчезнала, а при намаляването им с по 1½ часа би изчезнала и бруто-печалбата.» [*32](#)

И това г. професорът нарича „анализ“! Ако той наистина е повярвал на плача на фабрикантите, че работниците прахосват най-доброто време от деня за произвеждането, а значи и за възпроизвеждането или за заместването на стойността на здания, машини, памук, въглища и т.н. — тогава всеки анализ е бил излишен. Той просто трябваше да отговори: „Господа! Ако заповядайте да се работи по 10 часа вместо по 11½, всекидневното поглъщане на машини, памук и т.н. — при равни други условия — ще се намали със 1½ часа. Значи — вие ще спечелите точно толкова, колкото ще загубите. Вашите работници в бъдеще ще прахосват 11½ часа по-малко за възпроизвеждане или заместване на авансираната капиталова стойност.“ Ако ли пък той не им е повярвал, а като вещо лице е сметнал за необходимо да направи анализ, би трябвало преди всичко да помоли господа фабрикантите по един въпрос, който се отнася изключително до отношението на чистата печалба към величината на работния ден, да не разбъркват безразборно машини, фабрични постройки, сурови материали и труд, а да благоволят да турят на една страна постоянния капитал, който се съдържа във фабрични постройки, машини, суров материал и т.н., а на друга страна — авансирания за работна заплата капитал. И ако тогава се окаже, че според сметките на фабрикантите работникът в 2 часа или в един час възпроизвежда или замества работната заплата, анализът трябваше да продължи така:

Според вашите данни работникът произвежда в предпоследния час своята работна заплата, а в последния — вашата принадлежна стойност или чиста печалба. Тъй като той в еднакви периоди от време произвежда еднакви стойности, продуктът на предпоследния час има същата стойност, каквато има и този на последния. При това той произвежда стойности само доколкото изразходва труд, а количеството на неговия труд се измерва с неговото работно време. Според ваши-

те данни то възлиза на $11\frac{1}{2}$ часа на ден. Една част от тези $11\frac{1}{2}$ часа той употребява за произвеждане или за заместване на своята работна заплата, другата част — за произвеждане на вашата чиста печалба. Друго той не прави през работния ден. Но тъй като според вашите данни неговата заплата и донесената от него принадлежна стойност са еднакво големи стойности, очевидно той произвежда своята работна заплата в $5\frac{3}{4}$ часа и вашата чиста печалба в другите $5\frac{3}{4}$ часа. Тъй като по-нататък стойността на двучасовия продукт - прежда е равна на сбора от стойността на неговата работна заплата плюс стойността на вашата чиста печалба, стойността на тази прежда трябва да се измерва с $11\frac{1}{2}$ часа труд, т.е. продуктът на предпоследния час трябва да се измерва с $5\frac{3}{4}$ работни часа, а продуктът на последния час — също. С това стигаме до един щекотлив пункт. И тъй, внимание! Предпоследният работен час е обикновен работен час, също като първия. *Ни повече, ни по-малко.* Как може тогава предачът в един работен час да произведе прежда, която да представлява стойност от $5\frac{3}{4}$ работни часа? Всъщност той и не извършва такова чудо. Потребителната стойност, която той произвежда в един работен час, е определено количество прежда. Стойността на тази прежда се измерва с $5\frac{3}{4}$ работни часа, от които $4\frac{3}{4}$ се съдържат, без всякакво съдействие от негова страна, в погълнатите за един час средства за производство, в памук, машини и т.н., а $\frac{1}{4}$ или един час са прибавени от самия него. Значи - тъй като неговата работна заплата се произвежда в $5\frac{3}{4}$ работни часа, а преждата-продукт на един час предене също така съдържа $5\frac{3}{4}$ работни часа, няма никаква магия в това, че стойностният продукт на неговите $5\frac{3}{4}$ часа предачен труд е равен на стойността на продукта от един час предене. Но вие сте на съвсем крив път, ако мислите, че той изразходва макар и един атом време от своя работен ден за възпроизвеждане или „заместване” на стойността на памука, машините и т.н. С това, че неговият труд прави от памук и вретена прежда, с това, че той преде — стойността на памука и вретената от само себе си преминава върху преждата. Това се дължи на качеството на неговия труд, а не на неговото количество. Наисти-

на, в един час той ще пренесе повече памучна стойност и т.н. върху преждата отколкото в $\frac{1}{2}$ час, но само защото той за един час изприда повече памук отколкото за $\frac{1}{2}$ час. И тъй, вие разбирате: вашият израз, че работникът произвежда в предпоследния час стойността на своята работна заплата, а в последния — чистата печалба — означава само, че в продукта-прежда от два часа на неговия работен ден, все едно дали те са отпред или отзад, са въплътени $11\frac{1}{2}$ часа труд т.е. точно толкова часа, колкото наброява целият негов работен ден. А изразът, че той в първите $5\frac{3}{4}$ часа произвежда своята работна заплата, а в последните $5\frac{3}{4}$ часа вашата чиста печалба, също тъй означава само, че за първите $5\frac{3}{4}$ часа вие плащате, а за последните $5\frac{3}{4}$ часа не плащате. Аз говоря за заплащане на труда вместо за заплащане на работната сила, за да говоря на вашия жаргон. Но ако вие, господа, сравните отношението на работното време, за което плащате, с онова работно време, за което не плащате, ще намерите, че то е отношение на половин ден към половин ден, т.е. 100%, а това все пак е твърде приличен процент. При това не подлежи на най-малко съмнение, че ако вие натикате вашите „работни ръце“ да ви работят по 13 часа вместо по $11\frac{1}{2}$ и — каквито сте си — прибавите допълнителните $1\frac{1}{2}$ часа към принадлежния труд, последният ще порасне от $5\frac{3}{4}$ часа на $7\frac{1}{4}$ часа, а нормата на принадлежната стойност — от 100% на $126\frac{2}{23}\%$. Но вие ще се окажете твърде безумни сангвиници, ако се надявате, че с прибавяне на $1\frac{1}{2}$ часа тя щяла да порасне от 100% на 200%, пък дори и повече от 200%, т.е. че щяла да стане „повече от двойно“ по-голяма. От друга страна — чудно нещо е човешкото сърце, особено когато човек си носи сърцето в кесията — вие сте съвсем безразсъдни песимисти, ако се опасявате, че с намаляване на работния ден от $11\frac{1}{2}$ часа на $10\frac{1}{2}$ часа щяла да пропадне цялата ваша чиста печалба. Ей богу, не! Ако предположим, че всички други условия останат неизменни, принадлежният труд ще спадне от $5\frac{3}{4}$ на $4\frac{3}{4}$ часа, което все пак ще ви даде порядъчна норма на принадлежната стойност, а именно $82\frac{14}{23}\%$. Но съдбоносният „последен час“, за който сте се раздрънкали повече отколкото хилиастите за края на света,

е „празни приказки“. Неговата загуба не ще лиши нито вас от „чистата печалба“, нито пък децата от двата пола, които вие съсипвате, от тяхната „душевна чистота“. [*32а](#)

Когато наистина удари вашият „последен час“, спомнете си за оксфордския професор. А сега: аз бих желал да поостана във вашето скъпо общество — но в друг, по-добър свят. *Adio!* [*33](#)...

Един от главните икономически мандарини, Джеймс Уйлсън, наново наду на 15 април 1848 г. в „Лондон економист“, в полемика против закона за десетчасовия работен ден, открития от Сениор още в 1836 г. сигнал за „последния час“.

[\(горе\)](#)

4. Принаденият продукт

Онази част на продукта ($\frac{1}{10}$ от 20 фунта прежда или 2 фунта прежда във втория наш пример), в която се въплъщава принадлежната стойност, ние наричаме **принаден продукт**. Както нормата на принадлежната стойност се определя от нейното отношение не към цялата сума на капитала, а само към променливата му съставна част, също така и величината на принадлежния продукт се определя от неговото отношение не към целия останал продукт, а към оная негова част, в която се изразява необходимият труд. Както производството на принадлежна стойност е определяща цел на капиталистическото производство, така и степента на богатството се измерва не с абсолютната величина на продукта, а с относителната величина на принадлежния продукт. [*34](#)

Сборът на необходимия и принадлежния труд, на откъсите време, в които работникът произвежда стойността, заместваща неговата работна сила, както и принадлежната стойност, образува абсолютната величина на неговото работно време — работния ден.

(горе)

ГЛАВА ОСМА

РАБОТНИЯТ ДЕН

1. Границите на работния ден

Ние изхождахме от предпоставката, че работната сила се купува и продава по нейната стойност. Нейната стойност, както и тази на всяка друга стока, се определя от работното време, което е необходимо за нейното произвеждане. Така че ако производството на средствата за живот, средно необходими на работника за един ден, изисква 6 часа, той трябва да работи средно по 6 часа дневно, за да произвежда всекидневно своята работна сила или за да възпроизвежда стойността, получена при нейната продажба. В такъв случай необходимата част от неговия работен ден съставя 6 часа и затова, при равни други условия, е дадена величина. Но това още не дава дължината на самия работен ден.

Да приемем, че линията a ————— b представлява продължителност или дължина на необходимото работно време, напр. 6 часа. Според това дали работата ще бъде продължена отвъд ab с 1, 3 или 6 часа и т.н., получаваме 3 различни линии:

Работен ден I: a ————— b — c

Работен ден II: a ————— b ————— c

Работен ден III: a ————— b ————— c ,

които представляват 3 различни работни дни от 7, 9 и 12 часа. Линията на продължение bc е дължината на принадлежния труд. Тъй като работният ден е $= ab + bc$, или е $= ac$, той се изменя заедно с променливата величина bc . Тъй като ab е дадена величина, отношението на bc към ab винаги може да бъде измерено. То съставя в работния ден I $1/6$, в работния ден II $3/6$ и в работния ден III $6/6$ от ab . По-

нататък, тъй като пропорцията (отношението)

принадено работно време
необходимо работно време

определя нормата на принадлежната стойност, последната е дадена чрез това отношение. Тя в трите различни работни дни възлиза съответно на $16\frac{2}{3}$, 50 и 100%. И обратно, нормата на принадлежната стойност сама не би ни дала величината на работния ден. Така напр., ако първата е равна на 100%, работният ден би могъл да бъде 8-, 10-, 12-часов и т.н. Тя би показала само, че двете съставни части на работния ден, необходимият труд и принадлежният труд, са еднакво големи, но не и колко голяма е всяка от тези части.

Така че работният ден не е постоянна, а променлива величина. Наистина, едната от неговите части се определя от работното време, необходимо за постоянното възпроизвеждане на самия работник, но неговата обща величина се изменя с дължината или продължителността на принадлежния труд. Така че работният ден е определен, но сам по себе си е неопределен. ***35**

Но макар че работният ден не е твърда, а текуща величина, от друга страна той може да варира само в известни граници. Но неговата минимална граница е неопределима. Но ако приемем линията на продължение bc или принадлежния труд за $= 0$, получаваме една минимална граница, т.е. онази част от деня, през която работникът по необходимост трябва да работи за своята самоиздръжка. Но на основата на капиталистическия начин на производство необходимият труд може да съставя само една част от неговия работен ден, така че работният ден никога не може да бъде съкратен до този минимум. Затова пък работният ден има максимална граница. Той не може да бъде продължен отвъд известна граница. Тази максимална граница се определя двойно. Първо, от физическата граница на работната сила. В продължение на природния ден от 24 часа човек може да изразходва само определено количество от своята жизнена сила. Така,

един кон може да работи всекидневно само по 8 часа. През време на една част от деня работната сила трябва да почива, да спи, а през време на друга част човек има да задоволява други физически потребности, да се храни, да се мие, да се облича и т.н. Освен тази чисто физическа граница, удължаването на работния ден среща и морални граници. Работникът има нужда от време за задоволяване на свои духовни и социални потребности, обхватът и броят на които се определя от общото културно равнище. По такъв начин вариацията на работния ден се движи във физически и социални граници. Но и двете граници са твърде еластични и оставят най-широко поле на тълкуване и действие. Така, ние срещаме работен ден от 8, 10, 12, 14, 16, 18 часа, т.е. от най-различна дължина.

Капиталистът е купил работната сила по нейната едnodневна стойност. На него принадлежи нейната потребителна стойност в продължение на един работен ден. Той значи е придобил право да кара работника да му работи в продължение на един ден. Но какво нещо е един работен ден? ***36** Във всеки случай — по-малко от един природен ден. С колко по-малко? Капиталистът има свое собствено мнение за тази **крайна граница**, за тази необходима граница на работния ден. Като капиталист той е само олицетворен капитал. Неговата душа е душата на капитала. А капиталът има само един жизнен нагон — нагонът да **самонараства**, да създава принадена стойност, със своята постоянна част, със средствата за производство да всмуква колкото може по-голямо количество принаден труд. ***37** Капиталът е умрял труд, който само като вампир се оживява чрез смучене на жив труд и живее толкова по-дълго, колкото повече труд всмуква. Онова време, през което работникът работи, е време, през което капиталистът консумира купената от него работна сила. ***38** Ако работникът консумира за себе си времето, с което разполага, той краде капиталиста. ***39**

Капиталистът се позовава на закона за стоковата размяна. Той, както и всеки друг купувач, се старее да изкара от потребителната стойност на своята стока колкото е възможно по-голяма полза. Но изведнаж се надига гласът на работника, който беше замлъкнал в бурята и устрема на производствения процес:

- Стоката, която ти продадох, се отличава от останалата стокова папач по това, че нейната употреба създава стойност, и то по-голяма стойност, отколкото струва тя самата. Ти заради това си я и купил. Това, което за теб е нарастване на стойността на капитала, за мене е допълнително изразходване на работна сила. Ние двамата с теб познаваме на пазара само един закон — закона за стоковата размяна. А консумирането на стоката принадлежи не на продавача, който я отчуждава, а на купувача, който я придобива. Затова на теб ти принадлежи употребата на моята еднокдневна работна сила. Но за нейната всекидневна продажбена цена аз трябва да мога да я възпроизвеждам всекидневно и значи отново да мога да я продавам. Независимо от природното ми изхабяване поради възраст и т.н., аз трябва да бъда способен и утре да работя със същата нормална степен на сила, здраве и бодрост, както и днес. Ти постоянно ми проповядваш евангелието на „спестовността” и „въздържанието”. Е, добре! Аз искам като разумен, пестелив стопанин да стопанисвам своето единствено богатство, работната си сила, и да се въздържам от всяко нейно лудешко разпиляване. Аз искам всекидневно да прехвърлям в движение, в труд само толкова от нея, колкото отговаря на нейната нормална продължителност и на здравето ѝ развитие. С безмерно удължаване на работния ден ти можеш за един ден да изтръгнеш такова количество от моята работна сила, каквото аз мога да възстановя едва за три дни. Това, което ти ще спечелиш като труд, аз ще го изгубя като субстанция на труда. Използването на моята работна сила и нейното ограбване са съвсем различни неща. Ако средният период от живота на един среден работник, при разумни размери на труда, е 30 години, стойността на моята работна сила, за която ти ми

плащаш всеки отделен ден, е $\frac{1}{365 \times 30}$ или $\frac{1}{10\,950}$ от цялата ѝ стойност. Но ако я изконсумираш за 10 години, ти пак ми плащаш всекидневно по $\frac{1}{10\,950}$ вместо $\frac{1}{3\,650}$ от цялата ѝ стойност, т.е. само $\frac{1}{3}$ от нейната едnodневна стойност, и значи всеки ден ми **крадеш** $\frac{2}{3}$ от стойността на моята стока. Ти ми **плащаш за едnodневна работна сила**, а пък **излапваш тридневна**. Това противоречи на нашия договор и на закона за стоковата размяна. Затова аз искам нормална дължина на работния ден и го искам без всякакви апели към твоео сърце — защото щом е за пари, няма място за добродушие. Ти може да си примерен гражданин, може би си член на Дружеството за защита на животните, на туй отгоре може и да минаваш за светец, но това, което ти представляваш спрямо мен, няма сърце в гърдите си. Това, което бие в него, май е моето собствено сърце. Аз искам нормален работен ден, защото, както и всеки друг продавач, искам стойността на своята стока. ***40**

Ние виждаме: независимо от твърде еластичните граници, самата природа на стоковата размяна не поставя никакви граници на работния ден, значи и никакви граници на принадлежния труд. Капиталистът защитава своето право на купувач, като удължава колкото може повече работния ден и като се старае, ако може, да направи от един работен ден два. От друга страна специфичната природа на продадената стока съдържа една граница на консумирането ѝ от нейния купувач, и работникът защитава своето право на продавач, когато иска да ограничи работния ден до определена нормална величина. Така че тук се получава антиномия (*противоречие в закона или противоречие между два закона*), право срещу право, и двете еднакво опрени на закона за стоковата размяна. Между равни права решава силата. И така, в историята на капиталистическото производство нормирането на работния ден се изразява в борба за границите на работния ден — борба между сборния капиталист, т.е. класата на капиталистите, и сборния работник или работническата класа.

(горе)

2. Неутолимата жажда за принадлеен труд. Фабрикант и чокоин

Капиталът не е изнамерил принадления труд. Навсякъде, където една част от обществото притежава монопол върху средствата за производство, работникът, бил той свободен или несвободен, е принуден да прибави към необходимото за собствената си издръжка работно време и едно допълнително работно време, за да произведе средства за живот за собственика. На средствата за производство, ***41** все едно дали този собственик е атински *καλός κἀγαθός* (аристократ), етруски теократ, *civis romanus* [римски гражданин], нормански барон, американски робовладелец, влашки чокоин, съвременен ленд-лорд или капиталист. ***42** Но ясно е, че ако в една общественоекономическа формация преобладаваща роля заема не разменната стойност на продукта, а неговата потребителна стойност, принадленият труд се ограничава с един по-тесен или по-широк кръг от потребности, но от самия характер на производството не произтича никаква безгранична необходимост от принадлеен труд. Затова ужасен е свръхтрудът в древността, където разменната стойност е трябвало да бъде добивана в нейния самостоятелен паричен образ, т.е. в производство на злато и сребро. Принудителната работа до смърт е била там официална форма на свръхтруда. Достатъчно е човек да прочете само Диодорус Сикулус. ***43** Но това са изключения в древността. Ала щом народи, чието производство все още се движи в по-нисшите форми на робския труд, на крепостническия труд и т.н., бъдат въвлечени в един световен пазар, намиращ се под господството на капиталистическия начин на производство, пазар, който развива продажбата на техните продукти в чужбина до степен на техен господстващ интерес — тогава към варварските ужаси на робството, крепостничеството и т.н. идва като капак цивилизованият ужас на свръхтруда. Затова негърският труд в южните щати на Америка е запазвал умерен и патриархален характер, докато производството е било насочено

главно към непосредствено самозадоволяване. Но в същата степен, в която износът на памук е ставал жизнен интерес на тези щати, свръхтрудът на негъра — а на някои места консумирането на неговия живот за седем трудови години — е станал фактор на една пресметната и пресметлива система. Задачата вече не е била да се изтръгне от негъра известна маса полезни продукти. Сега задачата била: производството на самата принадлежна стойност. Подобен е случаят с ангарийния труд, напр. в дунавските княжества.

Сравняването на неутолимата жажда за принадлежен труд в дунавските княжества със същата неутолима жажда в английски фабрики предствя особен интерес, тъй като принадлежният труд при ангарията има самостоятелна сетивна форма.

Да приемем, че работният ден наброява 6 часа необходим труд и 6 часа принадлежен труд. В такъв случай свободният работник донася на капиталиста седмично 6×6 или 36 часа принадлежен труд. Това е същото, както ако той би работил 3 дни в седмицата за себе си и 3 дни безплатно на капиталиста. Но това не се вижда. Принаденият труд и необходимият труд се сливат. Затова аз мога да изразя същото отношение напр. и така, че работникът във всяка минута работи 30 секунди за себе си и 30 секунди за капиталиста. Друго е с ангарията. Необходимият труд, който извършва напр. влашкият селянин за своята собствена издръжка, е пространствено отделен от неговия принадлежен труд за чокоина. Единият труд той извършва на своята собствена нива, а другият — на господарското имение. Поради това двете части на работното време съществуват самостоятелно една до друга. Във формата на ангария принадлежният труд е строго отделен от необходимия труд. Тази различна форма на проява на принадлежния и необходимия труд очевидно никак не променя количественото отношение между тях. Три дни принадлежен труд в седмицата си остават три дни труд, който не образува еквивалент за самия работник, независимо от това дали този труд се нарича крепостен или наемен. Но у капиталиста ненаситната жажда за принадлежен труд се явява под вида на

стремеж към безмерно удължаване на работния ден, а у чокоина по-просто — под вида на непосредствен лов за ангарийни дни. *44

В дунавските княжества ангарийният труд е бил свързан с натурални ренти и с други принадлежности на крепостничеството, но той е образувал решаващия налог в полза на господстващата класа. В такива случаи ангарията рядко е произтичала от крепостничеството, напротив, по-скоро крепостничеството обикновено е произлизло от ангарията. *44a Така е било в румънските провинции. Техният първоначален начин на производство се е основавал върху общата собственост, но не обща собственост в нейната славянска, а още по-малко в нейната индийска форма. Членовете на общината самостоятелно са стопанисвали като своя свободна частна собственост една част от земите, а задружно са обработвали друга част, т.н. *обществени ниви*. Продуктите от този задружен труд са служили отчасти за резервен фонд в случай на неплодородие и други случайности, отчасти като държавно съкровище за покриване на разноските за войни, за религиозни цели или за други разноси за общината. С течение на времето военни и църковни сановници заедно с общата собственост узурпирали и всички свързани с нея тегоби. Трудът на свободните селяни върху тяхната общинска земя се превърнал в ангарийен труд за грабителите на тази общинска земя. Едновременно с това се развили крепостнически отношения, но само фактически, а не в законна форма, докато най-сетне освободителката на света — **Русия**, под предлог че ще унищожи крепостничеството, го въздигнала в закон. Кодексът на ангарийния труд, прокламиран в 1831 г. от руския генерал Касельов, е бил, естествено, продиктуван от самите чокои. По такъв начин властта на **Русия** с един удар спечелила на своя страна магнатите на дунавските княжества и одобрителните ръкопляскания на либералните кретени от цяла Европа.

Според „*Reglement organique*” [френ.: *органически устав*] — така се нарича този кодекс на ангарийния труд — всеки влашки селянин

дължи на така наречения собственик на земя освен множество подробно изброени тегоби в натура, още и: **1)** дванадесет работни дни изобщо, **2)** един ден полска работа и **3)** един ден за докарване на дърва. **Summa summarum** [лат.: всичко на всичко] 14 дни в годината. Но, с дълбоко разбиране на политическата икономия, работният ден тук се приема не в неговия обикновен смисъл, а като работен ден, необходим за произвеждане на средния едnodневен продукт, а пък средният едnodневен продукт се определя по такъв хитър начин, че никой циклоп не би могъл да го изкара и за 24 часа. Затова „уста-вът” сам обяснява със сухите думи на една чисто руска ирония, че под 12 работни дни трябва да се разбира продуктът на ръчен труд от 36 дни, под един ден полска работа — 3 дни и под един ден докарване на дърва — също така тройно повече. Всичко: 42 дни ангария. Но към това се прибавя и така наречената „**Jobagie**” (ангария), т.е. услугите, които селяните дължат на земевладелеца при извънредни нужди на производството. Всяко село, според броя на своето население, е длъжно всяка година да доставя за „**Jobagie**” определен контингент работници. Тази добавъчна ангария се преценява за всеки влашки селянин на 14 дни, така че предписаната ангария възлиза на 56 дни в годината. Но земеделската година във Влашко, поради лошия климат, брои само 210 дни, от които 40 дни се губят като неделни и празнични дни и средно 30 дни — поради лошо време, всичко 70 дни. Остават 140 работни дни. Отношението на ангарийния труд към необходимия труд е $\frac{56}{84}$ или $66\frac{2}{3}\%$ и изразява много по-малка норма на принадлежната стойност отколкото оная, която регулира труда на английския земеделски или фабричен работник. Но това е само предписаната по закон ангария. „**Règlement organique**”, в още „полиберален” дух отколкото английското фабрично законодателство, е съумял да облекчи начина на своето собствено заобикаляне. След като е направил от 12 дни 54, той определя и номиналния дневен труд за всеки от 54-те ангарийни дни по такъв начин, че този труд трябва да се довършва през следващите дни. Така напр. един ден е предвиден за плевене на такава площ, която за тази операция, осо-

бено при царевичните ниви, изисква двойно по-дълго време. Законният дневен труд за някои земеделски работи може така да се тълкува, че денят започва през май и свършва през октомври. За Молдова правилата са още по-тежки.

«Дванадесетте дни ангария, предвидени в „*Règlement organique*” — извикал един опиянен от победата болярин, — възлизат на 365 дни в годината!» *45

Ако *Règlement organique* на дунавските княжества е бил положителен израз на неутолимата жажда за принадлеен труд, узаконена във всеки параграф, то английските **Factory Acts** [Фабрични закони] са отрицателни изрази на същата неутолима жажда. Тези закони обуздават нагона на капитала към безгранично изсмукване на работната сила, като самата държава принудително ограничава работния ден, и то държавата, в която господстват капиталист и лендлорд. Независимо от все по-застрашително нарастващото от ден на ден работническо движение, ограничаването на фабричния труд е било продиктувано от същата необходимост, която е накарала да пръскат гуано по английските ниви. Същата сляпа жажда за грабеж, която в единия случай е изтощавала почвата, в другия е почнала да подравя от корен жизнената сила на нацията. Тук периодичните епидемии са говорели също тъй ясно, както и намаляването на ръста на войниците в Германия и Франция. *46

Factory-Acts от 1850 г., който е в сила сега (1867 г.), допуска средно 10-часов работен ден през седмицата. — а именно: за първите 5 дни от седмицата по 12 часа, от 6 часа сутрин до 6 часа вечер, но от тях $\frac{1}{2}$ час отива за закуска и 1 час за обед, така че остават $10\frac{1}{2}$ работни часа, и 8 часа в събота, от 6 часа сутрин до 2 часа след обед, от които $\frac{1}{2}$ час отива за закуска. Остават 60 работни часа, по $10\frac{1}{2}$ за първите 5 дни и $7\frac{1}{2}$ работни часа, за последния ден на седмицата. *47 Назначени са нарочни надзорници по този закон — пряко подчинени-

те на Министерството на вътрешните работи фабрична инспектори, чиито отчети Парламентът публикува всеки 6 месеца. Така че те дават една непрекъсната и официална статистика за неутолимата жажда на капиталистите за принадлеен труд.

Да послушаме за малко фабричните инспектори. ***48**

«Фабрикантът-измамник започва работата четвърт час преди 6 часа сутринта — понякога по-рано, понякога по-късно — и я свършва четвърт час след 6 часа вечер — понякога по-рано, понякога по-късно. Той отнема 5 минути в началото и 5 минути в края на оня половин час, който е определен за закуска, и 10 минути в началото и 10 минути в края на обедния час. В събота той продължава работата с четвърт час, понякога повече, понякога по-малко, след 2 часа след обед. По такъв начин той спечелва:

До 6 часа сутринта	15 минути	} Всичко за 5 дни: 300 мин.
След 6 часа вечерта	15	
От времето за закуска	10 " "	
От обедното време	20 "	
	<hr/> 60 минути	

През съботите:

До 6 часа сутринта	15 минути	} Всичко 40 мин
От времето за закуска	10 "	
След 2 часа	15 "	

Печалба за цялата седмица: 340 минути

Това прави 5 часа и 40 минути седмично, което, умножено на 50 работни седмици — като извадим 2 седмици за празници или случайно прекъсване на работата, прави 27 работни дни.» ***49**

«Ако работният ден се удължи всеки ден с 5 минути повече от нормалната му дължина, това прави 2½ работни дни в годината.» ***50** „Един добавен час всекидневно, получен от това, че се откъсват ту тук, ту там по няколко минути, прави от 12-те годишни месеца 13.» ***51**

Кризи, през време на които производството се прекъсва и се работи

само „късо време”, само по няколко дни в седмицата, естествено никак не изменят нагона за удължаване на работния ден. Колкото по-малко са сделките, толкова по-голяма трябва да бъде печалбата от сключената сделка. Колкото по-малко време може да се работи, толкова повече принадлежно работно време трябва да се работи. Така фабричните инспектори съобщават за периода на кризата от 1857 до 1858 г.:

«На някого може да се види непоследователно обстоятелството, че някакъв свръхтруд се извършва в такова време, когато търговията върви така лошо — но лошото нейно състояние подбужда безогледни хора към прекалености; с това те си осигуряват извънредна печалба”... „По същото време — казва Леонард Хорнър, — когато 122 фабрики в моя район са съвсем напуснати, 143 спрени и всички други работят късо време, свръхтрудът над определеното от закона време продължава.” * **52** Г-н Хоуел казва: „Макар че повечето фабрики поради лошото състояние на стопанството работят само през половината време, аз и сега получавам също толкова оплаквания, както и преди, че на работниците всеки ден били отнемани по $\frac{1}{2}$ или $\frac{3}{4}$ часа от законно осигуреното им време за обед и почивка.» * **53**

[* **52** Пак там, стр. 10] / [* **53** Пак там, стр. 25]

Същото явление се повтаря в по-малки размери през време на страшната памучна криза от 1861 до 1865 г. * **54**

[* **54** Пак там, стр. 25. „Reports etc. for the half year ending 30th April 1861.” Виж притурка №2; „Reports etc. 31st Oct. 1862”, стр. 7, 52, 53. Нарушенията пак стават по-многобройни в последната половина на 1863 г. Сравни „Reports etc. ending 31st Oct. 1863”, р. 7]

«Когато ние заварим работници на работа през часовете за обед или през някое друго непозволено от закона време, за оправдание понякога привеждат това, че работниците изобщо не искали да напуснат фабриката и че дори трябвало насила да ги карат да прекратят работата (чистенето на машините и

т.н.), особено в събота след обед. Но ако „ръцете“ остават във фабриката след спирането на машините, това става само защото от 6 часа сутринта до 6 часа вечерта, т.е. през позволеното от закона време, не им разрешават никакво време за извършване на работи от този род.» ***55**

«Извънредната печалба, която принася свръхтрудът извън законното работно време, изглежда за мнозина фабриканти такова голямо изкушение, че те не могат да му устоят. Те винаги разчитат на шанса, че няма да бъдат заловени, и разчитат и смятат, че дори в случай че бъдат открити, нищожните парични глоби и съдебни разноски все пак им осигуряват един баланс с печалба.» „Където допълнителното време се получава от натрупване на извършвани през деня дребни кражби, при доказването на нарушенията инспекторите срещат почти непреодолими мъчности.»

Фабричните инспектори наричат тези „дребни кражби“, които капиталът върши от времето за обед и почивка на работниците, „дребни кражби на минути“, „задигане по на няколко минути“, или както технически ги наричат работниците, „поостъргване и поизпиляване на времето за ядене“.

Както се вижда, в тази атмосфера образуването на принадлежна стойност от принадлежния труд не е тайна.

«Ако ми позволите — ми казваше един твърде почтен фабрикант - да накарам работниците да работят всекидневно само по 10 минути свръхвреме, Вие слагате в джоба ми годишно по 1 000 ф.ст.» „Атомите на времето са елементите на печалбата.»

Няма нищо по-характерно в това отношение от обозначаването на работниците, които работят пълно време, с израза „full timers“ [„пълновременници“], а на децата под 13 год, които трябва да работят само 6 часа — с израза „half timers“ [„полувременници“]. *** 63** Тук работникът не е нищо повече от олицетворено работно време. Всички индивидуални различия се превръщат само в различия между „пълновременници“ и „полувременници“.

[* **63** Този израз има официално право на гражданство както във фабриката, така и във Фабричните отчети.]

([горе](#))

3. Отрасли на английската промишленост без законни граници за експлоатацията

Досега ние разглеждахме нагона към удължаване на работния ден, този вълчи ненаситен глад за принадлеен труд, в една област, където извънмерните злоупотреби, както казва един буржоазен икономист, ненадминати и от жестокостите на испанците спрямо червенокожите в Америка ***64** — най-сетне са оковали капитала във веригите на законодателното регулиране. Сега да хвърлим поглед на някои клонове на производството, където изсмукването на работната сила или и досега е свободно от ограничения, или до вчера е било такова.

«Господин Браутън, *County Magistrate* [мирови съдия], заяви — като председател на един митинг, в общинския салон в Нотингам на 14 януари 1860 г., — че всред онази част от градското население, която е заета с производството на дантели, господстват страдания и лишения в степен, която е непозната на останалия цивилизован свят. В 2, 3, 4 часа сутрин откъсват 9—10-годишни деца от техните мръсни постелки и ги заставят да работят само за своята издръжка до 10, 11, 12 часа през нощта, като при това членовете им измършавяват, тялото им се съсухря, чертите на лицата им се притъпяват и целият им човешки облик се вцепенява в някаква каменна апатичност, така че човек се ужасява само като ги погледне. Нас никак не ни учудва, че г-н Малет и други фабриканти протестираха против всяко обсъждане на този въпрос... Системата, както я описа отец Монтегю Волпи, е система на безгранично робство, робство в социално, физическо, морално и интелектуално отношение. Какво да мисли човек за един град, който устройва публичен митинг за подаване на петиция, с която се иска ограничаване на работното време за мъжете на 18 часа дневно!... Ние протестираме против виржинските и каролинските плантатори. Но няма тяхната търговия с негри с всичките ужаси на камшика и пазарлъците за човешко месо е по-ужасна от това бавно клане на хора, което се извършва с цел да се фабрикуват воали и

яки в полза на капиталистите?» * **65**

[* **65** Лондонският в. „Дейли телеграф“ от 17 януари 1860 г.]

Грънчарството в Стафордшайр е било предмет на три парламентарни анкети през последните 22 години. Резултатите им са изложени в отчета на г. Скрайвън от 1841 г., съставен за „Children's Employment Commissioners“, в отчета на д-р Грийноу от 1860 г., публикуван по нареждане на служебния лекар на Privy Council („Public Health, 3rd Report“, I, 112—113), най-сетне в отчета на г. Лонг от 1863 г. във „First Report of the Children's Employment Commission“ от 13 юни 1863 г. За моята задача е съвсем достатъчно да взема от отчетите за 1860 и 1863 г. няколко свидетелски показания на самите експлоатирани деца. По децата може да се съди за възрастните, особено за жените и момичетата, и то в един клон на индустрията, в сравнение с който памукопредачеството и др. под. изглеждат твърде приятно и здравословно занятие. * **66**

[* **66** Сравни Engels [Енгелс], Lage usw., стр. 249—51]

Уйлям Ууд, деветгодишен, „почнал да работи, когато бил на 7 год. и 10 месеца“. Още от началото той „ran moulds“ (носил готовата стока в сушилнята и след това връщал обратно празната форма). През цялата седмица той всекидневно идва в 6 часа сутрин и прекратява работата около 9 часа вечер. „Аз работя до 9 часа вечер всеки ден. Така беше напр. през последните 7—8 седмици.“ И така, 15-часова работа за седемгодишно дете! Дж. Мъри, дванадесетгодишно момче, казва в показанията си:

«I run moulds and turn jigger (въртя колелото). Идвам в 6 часа, понякога в 4 часа сутрин. През цялата последна нощ работих до 8 часа тази сутрин. Не съм лягал от миналата нощ. Освен мен през тази нощ работеха още 8 или 9 други момчета; всички те, освен едно, тази сутрин дойдоха пак. Получавам седмично 3 шилинга и 6 пенса (1 талер и 5 гроша). Не получавам повече, когато работя цяла нощ. През последната седмица работих две цели нощи.» Фърнихау, десетгодишно мом-

че, казва: „Аз нямам всякога по цял час за обед; често пъти само половин час; всеки четвъртък, петък и събота.» * 67

[* 67 „Children's Employment Commission. First Report etc. 1863”, Evidence, стр. 16, 18, 19]

Д-р Грийноу заявява, че продължителността на живота в грънчарските окръзи Стоук-Ъпон-Трент и Уолстентън е извънредно кратка. Макар че в окръг Стоук само 30,6% и в Уолстентън само 30,4% от мъжкото население над 20 год. е заето в грънчарското производство, все пак в първия окръг повече от половината, а във втория около $\frac{2}{5}$ от смъртните случаи при гръдни болести между мъжете се падат на грънчарските работници. Д-р Буутройд, лекар-практик в Хенли, казва:

«Всяко ново поколение на грънчарите е по-дребно и по-слабо от предишното.»

Същото казва и друг един лекар, г. Мак-Бийн:

«Откато аз преди 25 години почнах своята практика между грънчарите, забележителното израждане на тази класа се прояви в прогресиращо спадане на техния ръст и тегло.»

Тези показания са взети от отчета на д-р Грийноу от 1860 г. * 68

[* 68 „Public Health, 3rd Report etc.”, стр. 102, 104, 105]

От отчета на членове на комисията за 1863 г. извличаме следното: д-р Дж. Т. Арледж, главен лекар на болницата в Норт Стафордшайр, казва:

«Като класа грънчарите, мъже и жени... представляват население, което физически и морално е изродено. Те обикновено са с дребен ръст, с лошо телосложение и често с изкривени гърди. Те преждевременно остаряват и животът им е къс; те са флегматични и малокръвни, слабостта на техния организъм се проявява в упорити пристъпи на диспепсия, разстройства на черния дроб и бъбреците и ревматизъм. Но особено са изложени те на гръдни болести — на пневмония, туберкулоза, бронхит и астма. Една форма на последната им е свойствена и им е известна под

името грънчарска астма или грънчарска туберкулоза. Скрофулозата, която поражда жлези, кости и други части на тялото, е болест на повече от $\frac{2}{3}$ от грънчарите. Ако *израждането (degenerescence)* на населението от този окръг още не е отишло много по-далеч, това се дължи само на обстоятелството, че то постоянно се попълва чрез пришълци от околните селски окръзи и на брачното му свързване с по-здраво население.»

Господин Чарлс Пиърсън, доскоро *Болничен лекар* в същата болница, в едно писмо до комисаря Лонг пише между другото:

„Аз мога да говоря само въз основа на лични наблюдения, а не статистически, но трябва да забележа, че моето възмущение винаги кипваше при вида на тези бедни деца, чието здраве е било пожертвано заради алчността на техните родители и работодатели.”

Той изброява причините на болестите на грънчарите и завършва тия причини с най-важната — „*Дългите работни часове*”. Отчетът на комисията изказва надеждата, че

«една мануфактура, която заема такова видно положение в очите на света, вече няма за дълго да носи върху си позора, че нейният голям успех се придружава от физическо израждане, най-разнообразни физически страдания и ранна смърт на работното население, с чийто труд и сръчност са достигнати толкова големи резултати.» * **69**

[* **69** „Children's Employment Commission 1863”, стр. 24, 22 и XI]

всичко, което важи за грънчарството в Англия, важи и за това в Шотландия. * **70**

[* **70** Пак там, стр. XLVII]

Кибритената манифактура датира от 1833 г. след изнамиране на прикрепването на фосфора върху клечката. От 1845 г. тя бързо се е развила в Англия и от гъсто населените части на Лондон е минала особено и в Манчестер, Бирмингам, Ливърпул, Бристол, Норуич, Нюкасл, Глазгоу, и заедно с нея се е разпространявало схващането на устата, болест, която един виенски лекар е открил още в 1845 г. като

специфична болест на кибритените работници. Половината от тези работници са деца под 13 и младежи под 18 години. Поради своята нездравословност и отвратителност това производство се ползва с такава лоша репутация, че само най-изпадналата част от работническата класа, полугладни вдовици и т.н. му дават децата си, „парцаливи, изгладнели, съвсем изоставени и невъзпитани деца”. * **71** От свидетелите, които е разпитал комисарят Уайт (1863 г.), 270 са били под 18 години, 50 под 10, 10 само на 8 и 5 само на 6 години. Работният ден се колебае между 12, 14 и 15 часа, нощен труд, нередовно хранене, най-често в самите работни помещения, които са отровени от фосфор. Данте би намерил, че тези мануфактури надминават най-жестоките фантастични ужаси на неговия ад.

[* **71** Пак там, стр. LIV]

Във фабриката за тапети по-грубите видове се печатат на машина, а по-фините на ръка. Най-оживеният производствен сезон се пада между началото на октомври и края на април. През този период тази работа често трае почти без прекъсване от 6 часа сутрин до 10 часа вечер и още по-късно през нощта. Дж. Лийч дава такова показание:

«През последната зима (1862) от 19 момичета 6 не дойдоха на работа поради болести, причинени от преумора. За да не заспиват, трябва да им викам.” У. Дюфи: „От умора децата често пъти не могат да си държат очите отворени, а всъщност и ние често пъти едва смогнахме.” Дж. Лайтбърн: „Аз съм на 13 години... Ние работехме през последната зима до 9 часа вечер, а по-миналата — до 10 часа. През последната зима краката ми бяха така изранени, че почти всяка вечер виках от болки.” Дж. Апсдън: „Когато това мое момче беше на 7 години, аз го носех на гръб през снега до фабриката и назад и то работеше по 16 часа!... Често пъти коленичех, за да го храня, докато то стоеше на машината — защото не биваше да я оставя или спира.” Смит, съдружник и управител на една фабрика в Манчестър: „Ние (той иска да каже — неговите „работни ръце”, които работят за „нас”) работим без прекъсване за хранене, тъй че работният ден от 10½ часа свършва в 4½ часа след обед, а всичкото сетнешно работно време е свръх-време”. * **72** (Дали този г. Смит също тъй не се храни

през тия 10½ часа?) „Ние (същият този Смит) рядко спираме работата преди 6 часа вечер (той иска да каже: консумирането на „нашите“ човешки машини), тъй че ние (*iterum Crispinus* [лат.: пак този Криспинус]) в действителност през цялата година работим при свръх-време... Децата и възрастните (152 деца и младежи под 18 години и 140 възрастни) работеха еднакво през последните 18 месеца, средно поне по 7 дни и 5 часа в седмицата или 78½ часа седмично. За 6-те седмици, които свършиха на 2 май т.г. (1863), средната работна седмица беше по-голяма — 8 дни или 84 часа на седмица!»

Но същият този г. Смит, който е така предан на *Царствено множествено число*, прибавя със самодоволна усмивка: „Машинният труд е лек.“ А фабрикантите, които прилагат *ръчно шамповане*, казват: „Ръчният труд е по-здравословен от машинния.“ Изобщо господата фабрикантите с негодувание въстават против предложението „за спиране на машините поне през време на храненето“.

«Един закон — казва г. Отли, директор на една тапетна фабрика в Боро (в Лондон), — който би ни разрешил да работим от 6 часа сутрин до 9 часа вечер, би бил много удобен за нас, (!) но определените от *Фабричния закон* часове от 6 часа сутрин до 6 часа вечер, за нас (!) не са удобни... Ние спираме нашата машина през време на обета (какво великодушие). Това спиране не създава особена загуба на хартия и бои.” „Но — прибавя той със съчувствие — аз мога да разбера, че свързаната с това загуба не се харесва.»

Отчетът на комисията наивно смята, че страхът на някои „ръководни фирми“, че ще загубят време, т.е. време за присвояване на чужд труд, и по такъв начин „ще загубят печалба“, не представлява „достатъчно основание“, за да се „лишат от обед“ през време на 12—16 часа работа деца под 13 години и младежи под 18 години или за да им се дава храната така, както се слагат въглища и вода на парната машина, сапун — на вълната, масло — на колелото и т.н., т.е. през време на самия производствен процес, като просто спомагателно вещество на средството на труда. * **73**

[* 73 „Children's Employment Commission”, 1883, Evidence, стр. 123, 124, 125, 140 и LIV]

Нито един клон на английската индустрия (оставяме настрана машинното производство на хляба, което сега си пробива път) не е запазил и до днес толкова старовремски и дори, както това може да се види у поетите от времето на Римската империя, дохристиянски начин на производство, както хлебарството. Но за капитала, както вече отбелязахме по-преди, е по начало съвсем безразлично какъв е техническият характер на трудовия процес, който той завладява. Той най-напред го взема такъв, какъвто го намери.

Невероятната фалшификация на хляба, особено в Лондон, е разкрита за пръв път от парламентската комисия „относно фалшификацията на хранителните продукти” (1855—56) и от книгата на д-р Хасел — „Adulterations detected”. *74 Като последица на тези разкрития идва законът от 6 август 1860 г.: „за предотвратяване на фалшифициране на хранителни и питейни продукти”. — Закон без всякакъв ефект, тъй като той, разбира се, проявява най-голяма деликатност спрямо всеки свободен търговец, който се е заел, като купува и продава фалшифицирани стоки, „to turn an honest penny” [„честно да спечели по някой пени”]. *75 Самата комисия е формулирала повече или по-малко наивно своето убеждение, че свободната търговия означава по същество търговия с фалшифицирани или, според духовития израз на англичаните, със „софистицирани вещества”. И наистина, „софистиката” от този род умее по-добре от Протагор да прави черното бяло и бялото - черно, и по-добре от елеатите — *ad oculos* [лат.: очевидно] да демонстрира привидността на всичко реално. *76

Във всеки случай комисията обръща вниманието на публиката върху нейния „хляб насъщни” и заедно с това — върху хлебарството. В същото време проехтяват на публични митинги и в петиции до парла-

мента виковете на лондонските хлебарски калфи против непосилния труд и т.н. Тези виковете стават толкова настойчиви, че г. Х. С. Тримънхийр, член на многократно споменаваната комисия от 1863 г., бива назначен за кралски следствен комисар. Неговият отчет, [*77](#) заедно с показанията на свидетелите, развълнува публиката — но не сърцето ѝ, а нейния стомах. Англичанинът, който здраво държи на Библията, наистина знаеше, че ако човек по божие предопределение не е капиталист или лендлорд или синекур, той е призван да яде своя хляб с пот на чело — но той не е знаел, че заедно с хляба трябва всеки ден да изяде известно количество човешка пот, смесена с гной, паяжина, мъртви хлебарки, мухлясал немски квас, независимо от стипцата, пясъка и другите също тъй приятни минерални добавки. Затова, без да се церемонят със светата „свободна търговия“, оттогава поставиха „свободното“ открай време хлебарство под надзора на държавни инспектори (в края на парламентарната сесия в 1863 г.) и със същия парламентарен акт забраниха работата от 9 часа вечер до 5 часа сутрин за хлебарските калфи под 18 години. Последното постановление на закона говори по-красноречиво от цели томове за непосилния труд в този занаят, от който ни лъха такава патриархалност.

«Работата на един лондонски хлебарски калфа започва обикновено в 11 часа през нощта. По това време той замесва тестото, един много уморителен процес, който трае $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ час, в зависимост от количеството и качеството на тестения продукт. След това той ляга върху дъската за месене, която същевременно служи и за похлупак на нощвите, в които се меси тестото, и спи няколко часа с един чувал за брашно под главата и друг брашнен чувал върху тялото. След това започва една бърза и непрекъсната работа от 4 часа, да се накъсва, тегли, формира, хвърля хлябът в пещта, да се изважда от пещта и т.н. Температурата на една фурна е от 75—90° [24 до 32°C], а в малките фурни тя по-скоро е по-висока отколкото по-ниска. Когато приготвянето на хляба, кифлите и т.н. е свършено, започва разпределяне на хляба; и значителна част от работниците, след описания тежък нощен труд, през деня разнасят в кошове

или в колички хляб от къща на къща, а освен това понякога работят и във фурната. Според годишното време и според размерите на предприятието работата се свършва между 1 и 6 часа след обед, докато друга част от калфите работят във фурната до късно среднощ.”* [*„First Report etc.”, стр. VI*] „През време на лондонския сезон калфите на хлебарите, които продават хляб на „пълни” цени в Уестенд [*аристократически квартал на Лондон*], започват работа редовно в 11 часа през нощта и са заети с печене на хляба, с прекъсвания от по една или две къси паузи, до 8 часа на другата сутрин. След това пък ги впрягат до 4, 5, 6 и дори до 7 часа да разнасят хляб, или понякога да пекат бисквити във фурната. След свършване на работата те могат и да спят — по 6, а често пъти по 5 или 4 часа. В петък работата винаги започва по-рано, да речем в 10 часа вечерта, и продължава без прекъсване — било в печенето, било в разнасянето на хляба — до 8 часа вечер в събота, а повечето пъти до 4 или 5 часа през нощта срещу неделя. Дори в първостепенни хлебарници, които продават хляб по „пълна цена”, в неделен ден има 4 или 5 часа подготвителна работа за другия ден... Калфите на „underselling masters” (които продават хляб под пълната му цена), а, както беше отбелязано по-горе, те са повече от $\frac{3}{4}$ от лондонските хлебарски работници, работят още по-дълго, но техният труд е почти изцяло ограничен във фурната, тъй като техните господари — като се изключат доставките за дребни бакалнички — продават само в своите собствени дюкяни. Към края на седмицата... т.е. в четвъртък, работата тук започва в 10 часа през нощта и продължава само с малки прекъсвания до късно през нощта в неделя.» * **79**

[* 79 „Report etc., relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.”, Лондон, 1852 г., и „First Report etc.”, стр. LXXI]

Що се отнася до „**underselling masters**” даже от буржоазно становище се разбира, че „неплатеният труд на калфите” (the unpaid labour of the men) „съставя основата на тяхната конкуренция”. * **80** А т.н. „хлебар, който продава по пълна цена” изобличава пред следствената комисия своите „underselling” конкуренти като крадци на чужд труд и фалшификатори.

«Те успяват само чрез измама на публиката и като изстискват от своите работници 18 часа труд срещу заплата за 12 часа.» * **81**

[* **80** Джордж Рийд, The History of Baking, Лондон, 1848 г., стр. 16]

[* **81** „Report (First) etc. Evidence”. Показания на „full priced baker” Чийзмен, стр. 108]

Фалшификацията на хляба и изникването на класата хлебари, които продават хляб под пълната цена, са се развили в Англия от началото на 18-ти век, след като е западнал цеховият характер на занаята и зад номиналния хлебар застанал капиталистът във вид на мелничар или брашнар. ***82** С това е положена основата на капиталистическото производство, на неограниченото удължаване на работния ден и на нощния труд, макар че последният едва от 1824 г. почва здраво да се затвърдява в Лондон. *** 83**

[* **83** „First Report etc.”, relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc. London, 1862, p. VIII]

От казаното лесно може да се разбере защо отчетът на комисията отнася хлебарските калфи към работниците, които имат най-кратък живот и които, избягнали като деца нормалната във всички слоеве на работническата класа смъртност, рядко достигат до 42-годишна възраст. Въпреки всичко това хлебарският занаят винаги е препълнен с кандидати. Изворите за приток на тези „работни сили” за Лондон са Шотландия, западните земеделски окръзи на Англия и — Германия.

В 1858—60 г. хлебарските калфи в Ирландия организирали на свои средства големи митинги за агитация против нощния и неделен труд. Публиката напр. на майския митинг в Дъблин през 1860 г. с чисто ирландска разпаленост взела тяхна страна. Като резултат на това движение се яви успешното прокарване на дневния труд в Уоксфорд, Килкени, Клонмел, Уотърфорд и др.

«В Лимрик, където страданията на работниците, както е известно, минават всички граници, това движение не сполучи поради опозицията на господарите-хлебари, особено на хлебарите-мелничари. Примерът в Лимрик стана причина за загубване на постигнатото в Енис и Типерери. В Корк, където общественото недоволство се прояви в най-буйна форма,

господарите осуетиха движението, като се възползуваха от своята власт, за да изхвърлят калфите на улицата. В Дъблин господарите оказаха най-решителна съпротива и чрез преследване на калфите, които стояха на чело на агитацията, принудиха другите работници да отстъпят и да се примирят с нощния и неделния труд.» ***84**

Комисията на въоръженото до зъби английско правителство в Ирландия хленчи жално-милно против неумолимите господари-хлебари в Дъблин, Лимрик, Корк и т.н.:

«Комисията вярва, че работните часове са ограничени от природни закони, които не може безнаказано да се нарушават. Когато господарите заплашват своите работници с изпъждане на улицата и с това ги принуждават да нарушават религиозните си убеждения, да не се подчиняват на законите на страната и да се отнасят с пренебрежение към общественото мнение» (последното се отнася до неделния труд), „те сеят вражда между капитала и труда и дават пример, опасен за религията, нравствеността и обществения ред... Комисията вярва, че удължаването на работния ден повече от 12 часа е узурпаторска намеса в домашния и частния живот на работника и води към зловредни морални резултати поради намесване в домашната атмосфера на един човек и в изпълнение на семейните му задължения като син, брат, съпруг и баща. Работенето повече от 12 часа има тенденция да подкопава здравето на работника, води към преждевременно остаряване и ранна смърт, а с това и към нещастия за работническите семейства, които се лишават от грижите и поддръжката на главата на семейството тъкмо в онова време, когато той му е най-необходим.» *** 85**

[* 85 „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861”]

Току-що се запознахме с Ирландия. На другата страна на пролива, в Шотландия, земеделският работник, човек на плуга, се оплаква от своя 13-14-часов работен ден в най-суров климат, с допълнителен 4-часов труд в неделен ден (и това в страната на съботяните!) ***86**, а в същото време пред един лондонски Grand Jury са изправени трима железопътни работници: един кондуктор, един машинист и един стрелочник. Една голяма железопътна катастрофа експедирала на

оня свят стотици пътници. Причина за нещастieto е небрежност на железопътни работници. Те единодушно заявяват пред съдебните заседатели, че преди 10-12 години техният труд траел само 8 часа дневно. През последните 5-6 години той бил надут до 14, 18 и 20 часа, а при особено голям наплив на пътници, както напр. през периодите на увеселителните влакове, работното време понякога продължавало без прекъсване 40—50 часа. Те били обикновени хора, а не циклопи. В даден момент тяхната работна сила се отказвала да служи. Те просто се вдървявали. Мозъкът им преставал да мисли, очите — да виждат. Напълно „respectable British Juryman” [достопочтеният британски съдебен заседател] отговаря с присъда, която предава работниците на углавния съд по обвинение в „manslaughter” [непредумишлено убийство] и в една милостива прибавка изказва благочестиво пожелание господа железопътните магнати-капиталисти в бъдеще да бъдат по-щедри при купуване на необходимия брой „работни сили” и да показват по-голямо „въздържание” или „самоотречение” или „пестеливост” при изсмукване на платената работна сила. [*87](#)

От пъстрата тълпа работници от всички професии, възрасти и полове, които ни преследват по-настойчиво, отколкото душите на убитите са преследвали Одисей, и по самия вид на които, дори без сините книги под мишниците им, още от пръв поглед личи непосилният труд, ние ще извлечем две фигури, чийто поразителен контраст доказва, че пред капитала всички хора са равни — една модистка и един ковач.

През последните седмици на юни 1863 г. всички лондонски всекидневни вестници напечатиха една статия със сензационно заглавие: „**Death from simple Overwork**” (смърт просто от извънмерен труд). Касаеше се за смъртта на шапкарката Мери Ан Уокли, двадесетгодишна, работничка в една твърде почтена, придворна мануфактура за дамски шапки, управлявана от една госпожа с милото име Елиза. Наново се разкри старата, тъй често разказвана история [*88](#), че тези момичета работят без прекъсване средно по 16½ часа, а през сезона

често пъти по 30 часа, като при това за поддържане на техните изчерпани сили им се дава вишновка, портвайн или кафе. А точно тогава беше разгарът на сезона. Трябвало бързо да се приготвят разкошни рокли на благородни лейди за бала в чест на току-що импортираната уелска принцеса. Мери Ан Уокли работила без прекъсване 26½ часа, заедно с други 60 момичета, по 30 души в стая, която имала едва 1/3 от необходимото кубическо съдържание въздух, а през нощите спели по две на едно легло в една от ония смрадливи дупки, на каквито една стая се напълва с дървени преградки. ***89** И това беше една от най-добрите шапкарски мануфактури в Лондон. Мери Ан Уокли се разболяла в петък и умряла в неделя, без дори да завърши последния тоалет, за голямо учудване на госпожа Елиза. Повиканият твърде късно при смъртното ѝ легло лекар г. Кейс освидетелства беззабикалки пред Съда за установяване на причини за скоростижна смърт, че

«Мери-Ан Уокли е умряла от твърде продължителен труд в препълнено работно помещение и от спане в твърде тясна, лошо проветрявана спалня.»

За да даде на лекаря урок по добри обноски, този „Coroner's Jury” заяви:

«Покойната е умряла от апоплексия, но има основание за опасения, че нейната смърт е била ускорена от извънмерен труд в препълнена работилница и т.н.»

Нашите „бели роби”, възкликна „*Morning Star*”, орган на привържениците на свободната търговия Кобден и Брайт, „нашите бели роби работят до смърт, гинат и умират тихо и безшумно.” ***90**

«Убийственият труд е в реда на нещата не само в модните работилници, но и на хиляди други места, изобщо навсякъде, където работите вървят добре... Да вземем за пример ковача. Ако може да се вярва на поетите, няма по-жизнерадостен и по-весел човек от ковача. Той става рано и

още преди изгрев слънце пръска искри пред лика на слънцето; той яде, пие и спи като никой друг. Чисто физически погледнато, при умерен труд той наистина се намира в едно от най-добрите човешки положения. Но да тръгнем след него в града и да видим какъв тежък труд се стоварва върху този як мъж и какво място заема той в таблиците на смъртността на нашата страна? В Мерилебон (един от най-големите квартали на Лондон) ковачите умират годишно в пропорция 31 на 1000 или с 11 души повече от средната смъртност на възрастните мъже в Англия. Това занятие, едно почти инстинктивно изкуство на човечеството и самò по себе си напълно безупречно поради извънмерния труд става съсипващо. Човек е в състояние да направи толкова и толкова удари с чук на ден, да извърви толкова и толкова крачки, да диша толкова и толкова пъти, да извърши такава и такава работа и да живее средно, да кажем, 50 години. А го принуждават да направи толкова повече удари, да извърви толкова повече крачки, да диша толкова по-често и с всичко това да увеличи с $\frac{1}{4}$ изразходването на своите жизнени сили. Той се опитва да направи това и в резултат се оказва, че в продължение на един ограничен период време извършва $\frac{1}{4}$ повече работа и умира на 37 години вместо на 50.» * 91

[* 91 Д-р Ричардсон, *Work and Overwork*, „Сошъл сайънс ривю” от 18 юли 1863 г. [стр. 476 сл.]

([горе](#))

4. Дневен и нощен труд. Системата на смени

От гледна точка на процеса на нарастване на постоянния капитал, средствата за производство съществуват само за да всмукват труд, а с всяка капка труд — пропорционално количество принадлеен труд. Доколкото те не правят това, самото им съществуване представлява отрицателна загуба за капиталиста, защото, докато лежат бездейно, те представляват безполезно авансиран капитал; а тази загуба става положителна, когато прекъсването направи необходими добавъчни разходи за възобновяване на работата. Удължаването на работния ден отвъд естествените предели на деня, до късна нощ, действа само като палиатив, само приблизително задоволява вампирската

жажда за живата кръв на труда. Така че присъщият на капиталистическия производствен закон е да присвоява труд през всички 24 часа. Но тъй като дълготрайната денонощна експлоатация на едни и същи работни сили е физически невъзможна, за да се премахне тази физическа пречка, се налага смяна на работните сили, консумирани през деня и през нощта, смяна, която допуска различни методи, напр. тя може да бъде така устроена, че част от работния персонал да работи една седмица денем, друга седмица нощем и т.н. Известно е, че тази система на смени, това променливо работно време е господствало в епохата на младежкия разцвет на английската памучна индустрия и между другото сега цъфти в памучните предачници на Московска губерния. Като система този непрекъснат 24-часов производствен процес съществува и днес в много досега още „свободни“ клонове на великобританската индустрия, между другото във високите пещи, в ковачниците, в стоманолеярните и други металургични предприятия в Англия, Уелс и Шотландия. Трудовият процес обхваща тук не само 24-те часа на 6-те работни дни, но в повечето случаи и 24-те часа на неделния ден. Работниците се състоят от мъже и жени, възрастни и деца от двата пола.

Възрастта на децата и младежите обхваща всички междинни степени от 8 (в някои случаи от 6) до 18 години. * **92** В някои клонове и жените и момичетата работят нощно време заедно с мъжкия персонал. * **93**

[***92** „Children's Employment Commission”, Third Report, Лондон, 1864 г., стр. IV, V, VI]

[***93** „В Стафордшайр, както и в Южен Уелс, млади момичета и жени работят в каменовъглени рудници и коксови грамади не само денем, но и нощем. В представяните на парламента отчети това често се изтъква като практика, свързана с големи и очевидни злини. Тези жени, които работят заедно с мъже и едва се различават от тях по облекло, омацани с кал и сажди, са изложени на развала на своя характер, защото изгубват своето самоуважение — това е почти неизбежна последица от тяхното не-женско занятие.” Пак там, стр. 194, XXVI, сравни Fourth Report (1865) 61, стр. XIII. Същото е и в стък-

ларските фабрики.]

Независимо от общите вредни влияния на нощния труд, ***94** непрекъснатият двадесет и четири часов производствен процес е твърде удобен случай, за прекрачване границата на номиналния работен ден. Напр. в споменатите по-горе много уморителни клонове на индустрията официалният работен ден за всеки работник е в повечето случаи 12 часа — нощни или дневни. Но свръх-трудът отвъд този предел — да се изразим с думите на официалния английски отчет — е в много случаи „действително ужасен”. *** 95**

«Човешкият ум — се казва там — не може да си представи онази маса труд, която според показания на свидетели извършват момчета от 9 до 12 години, и не може да не дойде до заключение, че тази злоупотреба с власт от страна на родители и работодатели не трябва повече да се търпи.» *** 96**

[* 95 „Fourth Rep.”, 57, стр. XII] / **[* 96** Пак там (4th Rep. 1865), 58, стр. XII]

«Системата, която изобщо кара момчета да работят последователно ден и нощ, води към скандално удължаване на работния ден както през време на оживена конюнктура, така и през време на обикновен ход на нещата. Това удължаване в много случаи е не само жестоко, но дори просто невероятно. Разбира се, винаги се случва, че по тази или онази причина, ту тук, ту там от смяна отсъства по някое момче. В такъв случай едно или няколко от вече дошлите момчета, които вече са свършили своя работен ден, трябва да заемат мястото на отсъстващите. Тази система е дотолкова общоизвестна, че директорът на един завод за валцувано желязо на въпроса ми как се запълва мястото на онези момчета, които отсъстват от смяна, отговори: „Аз много добре знам, че и Вие го знаете също тъй добре, както и аз” — и никак не се стесни да признае този факт.» *** 97**

[* 97 Пак там]

«В един завод за валцувано желязо, където номиналният работен ден трае от 6 часа сутрин до 5½ вечер, едно момче работило всяка седмица по 4 нощи поне до 8½ часа вечерта на следния ден... и така в продълже-

ние на 6 месеца.” „Друго момче, на възраст 9 години, е работило понякога три дванадесетчасови смени подред, а едно на 10-годишна възраст — два дни и две нощи подред. „Трето момче, сега на 10 години, е работило от 6 часа сутрин до 12 часа нощем три нощи подред и до 9 часа вечерта през другите нощи.” „Четвърто момче, сега на 13 години, е работило цяла седмица от 6 часа след обед до 12 часа на обед на другия ден, а понякога три смени подред, напр. от понеделник сутрин до вторник вечер.” „Пето момче, сега на 12 години, е работило в една железолейрна в Стевъли от 6 часа сутрин до 12 часа през нощта в продължение на 14 дни; сега то е неспособно да продължава такава работа.” „Джордж Елинсуърт, 9-годишен: „Дойдох тук последния петък. На другия ден трябваше да почнем работа в 3 часа сутринта. Затова останах тук цяла нощ. Аз живея на 5 мили оттук. Спах в коридора, като си послах кожената престилка и се покрих с палтенцето. Следващите два дни идвах в 6 часа сутрин. Да! Тук работата не е шега! Преди да дойда тук, работих цяла година на една висока пещ. Беше един много голям завод на село. И в събота започвах работа в 3 часа, но поне можех да си ходя къщи да спя, защото беше близо. През другите дни започвах работа в 6 часа сутрин и свършвах в 6 или 7 часа вечер.» и т.н. [*98](#)

Да чуем сега как самият капитал схваща тази система на двадесет и четири часов труд. Той, естествено, отминава с мълчание прекаленостите на тази система, злоупотребите с нея, т.е. „жестокото и невероятно” удължаване на работния ден. Той говори само за системата в нейната „нормална” форма.

Господата Нейлор и Викерс, фабриканти на стомана, при които работят към 600—700 души, от които само 10% под 18 години, а от тези последните само 20 момчета принадлежат към нощния персонал, се изказват по следния начин:

«Момчетата никак не страдат от горещината. Температурата вероятно е 86° до 90° [30 — 32°C]. В ковачните и валцови заводи работните ръце работят денонощно на смени, но пък всичката друга работа се извършва само денем от 6 часа сутрин до 6 часа вечер. В ковачницата работят от 12 часа до 12 часа. Някои работни ръце работят постоянно нощем без

смяна на дневното с нощно работно време... Ние не намираме, че нощният или дневният труд оказват различно влияние върху здравето (на господата Нейлор и Викерс?), хората вероятно спят по-добре, когато се ползват винаги от едно и също време за почивка, отколкото ако то се сменя... Около 20 момчета под 18 години работят с нощния персонал... Ние не бихме могли да минем без нощния труд на момчета под 18 години. Тук ние възразяваме, че това може да доведе до увеличение на производствените разноски. Мъчно е да се намерят опитни работни ръце и добри ръководители на отделения, но момчета можеш да получиш колкото искаш. Естествено, като се вземе предвид малкият процент момчета, които работят при нас, ограничаването на нощния труд би било от малко значение или интерес за нас.» * 99

[* 99 „Fourth Report etc.” 1865, 79, стр. XVI]

Господин Дж. Елис, от фирмата на господата Джон Браун и съдружие — стоманени и железни заводи, в които работят до 3000 мъже и младежи и то отчасти при тежката работа по обработка на стомана и желязо „денонощно на смени”, — заявява, че в тежките стоманени заводи на двама мъже се падат по едно или две момчета. Предприятието има 500 момчета под 18 години, а около $\frac{1}{3}$ или 170 от тях са под 13 години. С оглед на предлаганата реформа в законодателството г. Елис казва:

«Аз не мисля, че ще бъде твърде осъдително да се забрани на лица под 18 г. да работят повече от 12 часа от 24-те. Но аз не мисля, че може да се прокара някаква граница за възможността да се лишим от нощен труд на момчетата над 12 години. Ние дори по-скоро ще приемем един закон, изобщо да не вземаме на работа момчета под 13 или дори под 14 години, отколкото една забрана да използваме нощем онези момчета, които вече имаме. Момчетата, които работят в дневна смяна, трябва посменно да работят и в нощна смяна, тъй като мъжете не могат непрекъснато да извършват нощен труд; това би съсипало тяхното здраве. Но ние вярваме, че нощният труд, ако той се сменя всяка седмица, не нанася никаква вреда. (Напротив, господата Нейлор и Викерс в съгласие с интересите на своето предприятие са вярвали, че не постоянният, а може би тъкмо периодично сменящият се нощен труд нанася вреди.) Ние намираме, че

хората, които работят в нощна смяна, са еднакво здрави като онези, които работят само денем... Нашите възражения против забраната на нощния труд за момчета под 18 години се основават само на това, че то ще увеличи нашите разноски, и това е и единственото ни основание. (Каква цинична наивност!) Ние вярваме, че това увеличение би надминало онова, което предприятието би могло лесно да понесе без вреда за своя успех. (Каква лигава, устата фразеология!) Работници тук рядко се намират и може да станат недостатъчни при такова регулиране» (т.е. Елис, Браун и С-ие биха могли да се озоват във фатално затруднение да плащат напълно стойността на работната сила) * **100**

[* **100** Пак там, 80, стр. XVI]

«Стоманените и железни заводи „Циклоп“ на господата Кемел и Сие са от същия едър мащаб, както и заводите на гореказания Джон Браун и Сие. Директорът на тези заводи връчил своите писмени свидетелски показания на правителствения комисар Уайт, но сетне счел за по-удобно да скрие ръкописа, който му бил върнат за преглед. Но господин Уайт има добра памет. Той много добре помни, че за тези господата Циклопи забраната на нощния труд за деца и младежи е „нещо невъзможно; то би било равносилно на затваряне на заводите им“ — а при това тяхното предприятие има малко повече от 6% младежи под 18 и само 1% под 13 години!» * **101**

[* **101** „Fourth Report etc.” 1865, 82, стр. XVII]

Господин Е. Ф. Сандерсън от фирмата Братя Сандерсън и Сие, стоманолеярни, валцови и ковачни заводи в Атърклиф, заявява следното по същия въпрос:

«От забраната на нощния труд за младежи под 18 години биха произлезли големи мъчнотии. Главната е в увеличаване на разноските, което неизбежно би било предизвикано от заместване на труда на момчетата с труд на възрастни. На каква сума би възлязло това, аз не мога да кажа, но навярно не би било така много, че фабрикантът да може да покачи цената на стоманата, и следователно загубата би паднала върху него, тъй като работниците (какъв твърдоглав народ!) биха се отказали да я понесат.” Г-н Сандерсън не знае колко плаща на децата, но „то може би

възлиза на 4—5 шилинга на глава седмично... Работата на момчетата е такава, че общо взето (разбира се никога „в частност“) силата на младежите е тъкмо достатъчна и следователно ние не бихме извлекли никаква печалба от по-голямата сила на мъжете, за да покриваме загубата, или пък това би станало само в малкото случаи, когато металът е много тежък. Мъжете също биха били недоволни, ако техните подчинени не са момчета, тъй като възрастните са по-малко послушни. При това момчетата трябва да почват да работят още на млади години, за да изучат занаята. Ако момчетата бъдат ограничени само в дневен труд, тази задача би останала неизпълнена.»

А защо би останала неизпълнена? Защо младежите да не могат да изучат работата денем? Какви са твоите основания?

«Защото по този начин мъжете, които работят посменно ту денем, ту нощем, като бъдат отделени през това време от младежите от своята смяна, биха загубили половината от онази печалба, която извличат от тях. Защото приучването на младежите става за сметка на работната заплата на тези младежи и по такъв начин то дава възможност на мъжете да имат по-евтино труда на младежите. Така че всеки мъж би изгубил половината от своята печалба.»

С други думи, господата Сандерсън би трябвало да плащат част от заплата на възрастните мъже от собствения си джоб вместо чрез нощния труд на младежите. Печалбата на господата Сандерсън в такъв случай би поспаднала, и тъкмо това е Сандерсъновото сериозно основание, поради което младежите не могат да изучават своя занаят денем. ***102** Освен това по този начин целият нощен труд би легнал на ония мъже, които сега биват заменяни с младежи, а тия мъже не биха издържали. Накъсо, мъчнотиите биха били толкова големи, че вероятно биха довели до пълно прекратяване на нощния труд. „А колкото се отнася до самото производство на стомана — казва Е. Ф. Сандерсън, — това не би съставлявало и най-малката разлика, но!“ Но господата Сандерсън имат и друга работа, а не само да правят стомана. Правенето на стомана е само предлог за изкарване на по-

вече пари. Топилните пещи, валцовите заводи и т.н., постройките, машините, желязото, въглищата и т.н. имат и друго предназначение, а не само да се превърнат в стомана. Те са създадени, за да поглъщат принадлеен труд и, естествено, поглъщат повече принадлеен труд в 24 часа отколкото в 12. Наистина, опрени на бога и закона, те дават на сандерсъновци право да разполагат с работното време на известен брой ръце в продължение на пълни 24 часа в денонощие, и щом се прекъсне тяхната функция да всмукват труд, те губят своя характер на капитал, т.е. стават за сандерсъновци чиста загуба.

«Но тогава бихме имали загуба от толкова скъпите машини, които биха стояли без работа през половината време, а за оная маса от продукти, която ние сме способни да доставим при сегашната система, ние би трябвало да удвоим помещенията и машините, а това би удвоило разноските.»

Но защо тъкмо тези сандерсъновци претендират за привилегия пред другите капиталисти, които имат право да използват работниците само денем и чиито постройки, машини и суров материал остават нощем „в бездействие“?

«Истина е — отговаря Е. Ф. Сандерсън от името на всички сандерсъновци, — истина е, че тази загуба от бездействие на машините засяга всички мануфактури, в които се работи само денем. Но в нашия случай употребата на топилни пещи би причинила извънредна загуба. Ако те се поддържат в действие, прахосва се горивен материал (вместо това сега се прахосва животът на работниците), ако пък не се поддържат, губи се време, за да се запалят отново и да достигнат необходимата температура (докато загубата на време за сън дори за осемгодишни деца е спечелено работно време за хората от сорта на сандерсъновци), а самите пещи биха страдали от промяната в температурата” (докато същите пещи никак не страдат от смяна на дневен и нощен труд).» ***103**

([горе](#))

5. Борбата за нормален работен ден. Принудителни закони за удължаване на работния ден от средата на XIV до края на

„Какво е един работен ден?“ Колко голямо е онова време, през което капиталът има право да консумира работна сила, чиято едnodневна стойност той заплаща? Докъде може да бъде удължен работният ден отвъд работното време, необходимо за възпроизвеждане на самата работна сила? На тези въпроси капиталът отговаря: работният ден всекидневно се състои от всичките 24 часа, след като се извадят ония малко часове за почивка, без които работната сила абсолютно никак не може да възобнови своето действие. По начало от само себе си се разбира, че работникът през целия си живот е само работна сила и че затова всичкото време, с което той разполага, е по природа и по право работно време и значи принадлежи на самонарастване на капитала. Време за физическо развитие, за умствено развитие, за изпълняване на обществени функции, за другаруване, за свободно развитие на физически и умствени сили, дори неделната почивка — пък било то и в страната на свещения неделен ден ***104** — вятър работа! Но в своя безмерен, сляп нагон, в своята вълча, ненаситна жажда за принадлеен труд капиталът погазва не само моралните, но и чисто физическите максимални граници на работния ден. Той узурпира времето за растеж, за развитие и за опазване на тялото. Той заграбва времето, което е необходимо за поглъщане на чист въздух и слънчева светлина. Той гризе от времето за ядене и гледа колкото може повече да го включи в самия производствен процес, така че храната да се дава на работника като на просто средство за производство, както на парния котел се дават въглища, а на машините — лой или масло. Той заменя здравия сън, тъй необходим за набиране, възобновяване и опресняване на жизнената сила, само с толкова часа неподвижност, колкото е необходимо за съживяване на един абсолютно изтощен организъм. Тук не нормалното поддържане на работната сила определя границите на работния ден — напротив, колкото може по-голямото изразходване на работна сила през денонощието — колкото и болезнено, насилствено и мъчително да е това изразходване

— определя времето за почивка на работника. Капиталът не пита за продължителността на живота на работната сила. Това, което го интересува, е само максимумът работна сила, която може да задейства през един работен ден. Той постига тази цел чрез скъсяване живота на работната сила — също както алчният селски стопанин достига увеличаване на доходността на своята земя чрез изтощаване на плодородността на почвата.

Така че капиталистическото производство, което по същество е производство на принадлезна стойност, всмукване на принадлежен труд, с удължаването на работния ден произвежда не само израждане на човешката работна сила, като ограбва и нормалните морални и физически условия за развитие и функциониране. То произвежда преждевременното изтощаване и умъртвяване на самата работна сила. * **105** То удължава производственото време на работника в даден срок, като скъсява времето на неговия живот.

[* **105** „Ние вече приведохме в нашите предишни отчети констатации на редица опитни фабриканти, според които извънредните часове... сигурно крият в себе си опасност от преждеременно изтощаване на човешката работна сила.“ „Child Empl. Comm., IV Report 1865 г. 64, Стр. XIII]

Но стойността на работната сила включва стойността на стоките, необходими за възпроизвеждане на работника или за размножаване на работническата класа. Така че щом като противоестественото удължаване на работния ден, към което по необходимост се стреми капиталът в своя безмерен нагон към самонарастване, скъсява периода на живота на отделните работници, а с това и продължителността на работната им сила — става необходимо по-бързо заместване на износената работна сила, значи и включване на по-големи амортизационни разноси във възпроизвеждане на работната сила - също както всекидневно възпроизвежданата част от стойността на една машина е толкова по-голяма, колкото по-бързо тя се износва. Така че капиталът като че ли в свой собствен интерес има нужда от нормален работен ден.

Робовладелецът купува своя работник така, както купува своя кон. Заедно с роба той губи и един капитал, който трябва да бъде заместен с нови разноски на пазара за роби. Но „колкото фатално-съсипващо да влияят върху човешкия организъм оризените полета на Джорджия и блатата на Мисисипи, все пак това опустошаване на човешки живот не е така голямо, че да не е могло да бъде компенсирано от плодородните полета на Вирджиния и Кентъки. Икономическите съображения, които биха могли да бъдат известна гаранция за човешко отнасяне с робите, доколкото интересът на господаря е съвпадал със съхраняване на робите, след въвеждане на търговията с роби се превръщат в обратното, в основания за крайно съсипване на роба, защото щом като неговото място може да бъде винаги попълнено от чужди източници за негри — трайността на неговия живот става много по-малко важна от неговата производителност, докато тя трае. Затова за страни, които внасят роби, се явява като максима на робовладелското стопанство, че най-добрата икономия се състои в това — в колкото може по-кратко време да се изсмучи от човешкия *добитък* колкото може по-голямо количество труд. Именно при тропическите култури, където годишните печалби често пъти са равни на целия капитал на плантацията, животът на негрите се жертва най-безскрупулно. Земеделието на Западна Индия, която от векове е била люлка на баснословни богатства, е погълнало милиони хора от африканска раса. В днешно време в Куба, където доходите възлизат на милиони и където плантаторите са князе, ние наблюдаваме у класата на робите не само най-груба храна и най-изтощителен и непрекъснат труд, но и това, че голяма част от тях направо гинат всяка година от бавното мъчение "сврѣх-труд" и липса на сън и почивка."* **106**

[* **106** Кернс, *The Slave Power*, стр. 110, 111]

Mutato nomine de te fabula narratur! [лат.: макар че името ти е променено, за тебе става дума тук!] Вместо търговия с роби чети трудов пазар, вместо Кентъки и Вирджиния — Ирландия и земеделските

окръзи на Англия, Шотландия и Уелс, вместо Африка — Германия! Ние чухме как свръх-трудът опустошава редовете на лондонските хлебари — и все пак лондонският трудов пазар е винаги препълнен с немски и други хлебарски работници, кандидат-смъртници. Както видяхме, грънчарството е един от ония клонове на индустрията, където животът на работниците е най-краткотраен. Липсват ли поради това грънчари? Джошуа Уеджууд, създател на модерното грънчарство, по произход сам прост работник, заявил в 1785 г. пред Камарата на общините, че в цялата мануфактура работят от 15 до 20 000 души.”*[107](#) През 1861 г. населението само на градските средища на тази индустрия във Великобритания е възлизло на 101 302 души.

«Памучната индустрия съществува от 90 години... За време от три поколения, от английската раса тя е погълнала девет поколения памучни работници.»*[108](#)

Наистина, през отделни епохи на трескав подем трудовият пазар е отбелязвал сериозни празноти. Така напр. в 1834 год. Но господата фабрикантите предложили на *Чиновниците от службата за бедни* да пращат „сврѣхнаселението” от земеделските окръзи към северните окръзи — с обяснение, че „фабрикантите ще го **абсорбират** и **консумират**”*[109](#) — това са техните собствени думи.

«В Манчестър бяха назначени агенти със съгласието на Poor Law Commissioners. Бяха изготвени списъци на земеделски работници и предадени на тези агенти. Фабрикантите се разтичаха по бюрата и след като си избраха каквото им трябваше, от Южна Англия бяха изпратени и семействата. Тези човешки пакети бяха доставяни по каналите и с товарни коли, етикетираны също както толкова и толкова бали стока; някои се мъкнеха пеш, а мнозина се лутаха, заблудени и полугладни, из мануфактурните окръзи. Това се разви в същински клон на търговията. Камарата на общините едва ли ще го повярва. Тази редовна търговия, това търгуване с човешко месо продължи и по-нататък и манчестърските агенти също така редовно купуваха и продаваха тези хора на манчестърските фабриканти, както други продават негри на памучните плантатори от

южните щати. Годината 1860 е апогеят на памучната индустрия. Пак се появи недостиг от ръце. Фабрикантите пак се обърнаха към търговиите на човешко месо... и последните претършуваха дюните на Дорсет, хълмовете на Девън и равнините на Уилтс, но свръхнаселението вече беше погълнато.»

Вестник „*Bury guardian*” хленчи, че след сключване на англо-френския търговски договор биха могли да бъдат допълнително абсорбирани още 10 000 работни ръце, а скоро ще дотрябват други 30 или 40 000. След като агенти и подагенти на търговията с човешко месо през 1860 г. почти безрезултатно изметоха земеделските окръзи,

«делегация с депутати от фабриканти се обърна към г. Вилиерс, председател на *Служба за бедните*, с молба пак да им разреши да вземат за фабриките бедни деца и сирачета от Трудовите домове» ***110**.

Изобщо опитът разкрива пред капиталиста едно постоянно излишно население, т.е. свръхнаселение по отношение на съществуващата в даден момент потребност на капитала да нарастне, макар че потокът на това свръхнаселение се състои от изтощени, скоро измиращи, бързо изместващи се едни други, така да се каже окосени преди узряването им човешки поколения. ***111** Наистина, от друга страна опитът показва на умния наблюдател как капиталистическото производство, което в исторически смисъл датира едва от вчера, бързо и дълбоко е подкопало корените на народната сила, как израждането на индустриалното население се забавя само от постоянния приток на жизнени и здрави селски елементи и как дори селските работници вече почват да измират въпреки чистия въздух и въпреки че сред тях всевластно господства принципът на естествения подбор, който позволява да се развиват само най-яки индивиди ***112**. Капиталът, който има такива „основателни причини” да отрича страданията на окръжаващото го работническо поколение, в своята практика също толкова се ръководи от изгледи за бъдещо загниване на човечеството и за най-сетне все пак неудържимото обезлюдяване, колко-

то и от възможното падане на земята върху Слънцето. При всяка спекулация с акции всеки знае, че един ден все ще настъпи буря, но всеки се надява, че след като той е събрал и скрил на сигурно място златния дъжд, тя ще засегне само ближния му. *След мен и потом!* е девизът на всеки капиталист и на всяка капиталистическа нация. Поради това капиталът е безогледен по отношение на здравето и дългия живот на работника, когато обществото не го е заставило да държи сметка за тях. ***113** На оплакванията за физическо и умствено осакатяване, за преждевременна смърт и за мъченията със свръхтруд той отговаря: Защо ще ни коси тази мъка, щом като увеличава нашата радост (печалбата)? Но, общо взето, това не зависи от добрата или злата воля на отделния капиталист. В свободната конкуренция присъщите закони на капиталистическото производство важат за отделния капиталист като принудителни външни (природни) закони”. ***114**

Постигането на нормален работен ден е резултат на многовековна борба между капиталист и работник. Но историята на тази борба показва две противоположни течения. Да сравним напр. английското фабрично законодателство от наше време с английските трудови статuti от XIV до средата на XVIII век. ***115** Докато модерният фабричен закон насилствено скъсява работния ден, споменатите статuti се стараят насилствено да го удължат. Но във всеки случай претенциите на капитала в неговото ембрионално състояние, когато той току-що се е образувал, значи когато все още си е осигурявал право да всмуква достатъчно количество принадлеен труд не само по силата на икономическите условия, но и с помощта на държавната власт, изглеждат съвсем скромни в сравнение с концесиите, които той с ръмжене и съпротива трябва да прави през зрялата си възраст. Нужни са векове, докато „свободният” работник, по силата на развитието на капиталистическия начин на производство, доброволно се съгласи, т.е. обществено бъде принуден, да продава цялото си активно жизнено време и дори самата си работоспособност за цената на своите оби-

чайни средства за живот, да продава първородството си за паница леща. Затова естествено е, че удължаването на работния ден, което капиталът от средата на XIV в. до края на XVII век се старее да наложи на пълнолетните работници (чрез държавната власт) съвпада приблизително с границите на работното време, които държавата, през втората половина на 19 век, е поставяла тук-там на превръщането на детската кръв в капитал. Това, което днес напр. е обявено в щата Масачузетс (досега най-свободния щат на Североамериканската република) като узаконен от държавата предел за труда на деца по-малки от 12 години, в Англия чак до средата на XVII век е било нормалният работен ден за възрастните занаятчии, за яките селски ратаи и за огромните ковачи. ***116**

Първият „Закон за работниците“ (23 Eduard III 1349) е имал за свой непосредствен повод (не причина, тъй като това законодателство е съществувало цели векове без повод) голямата чума, която покосила населението, тъй че, както казва един писател-торий, „наистина трудността да се намерят работници на разумни цени станала непоносима“ (т.е. на цени, които да оставят на тези, които наемат работници, разумно количество принадлеен труд, разумно количество кражба на труд). ***117** Затова със силата на закона била предписана разумна работна заплата, както и граници на работния ден. Последният пункт — тук ни интересува само той — е повторен в статута от 1496 г. при Хенри VII. Работният ден за всички занаятчийски и земеделски работници от март до септември е трябвало тогава да трае (макар това никога да не е било прокарано) от 5 часа сутрин до между 7 и 8 часа вечер, но времето за храна е било 1 час за закуска, 1½ часа за обед и ½ час за следобедна закуска, т.е. точно два пъти повече отколкото според фабричния закон, който сега е в сила. ***118** През зимата трябвало да се работи от 5 часа сутрин до мръкване със същите прекъсвания. Един статут на Елизабет от 1562 г. за всички работници, „наемани на заплата за ден или за седмица“, оставя незасегната продължителността на работния ден, но се старее да намали свободните

междинни часове на 2½ часа през лятото и на 2 часа през зимата. Обедът трябвало да трае само един час, а „половинчасовият следобеден сън“ да бъде разрешен само между средата на май и средата на август. За всеки час отсъствие да се задържи от заплатата 1 пенс (около 8 пфенига). Но на практика положението на работниците е било много по-благоприятно отколкото според статута. Бащата на политическата икономия и, тъй да се каже, създател на статистиката, Уилям Петъ казва в едно свое съчинение, публикувано през последната третина на XVII век:

«Работниците (labouring men, всъщност тогава земеделски работници) работят по 10 часа дневно и се хранят 20 пъти седмично, а именно: през работните дни по три пъти дневно, а през неделните — по два пъти; от това ясно личи, че ако те искат да не ядат всеки петък-вечер и да обядват по един и половина часа — докато сега за това им са нужни два часа, от 11 до 1 часà преди обед — значи, ако те работеха с 1/20 повече и консумираха с 1/20 по-малко, би могло да се събере една десета част от гореспоменатия данък.» ***119**

Нима д-р Андрю Юър не е имал право, когато наругал законопроекта за дванадесетчасовия работен ден от 1833 г. като възвръщане към времената на мрака? Наистина, наредбите, споменати в статутите и у Петъ, се отнасят и за чираците. Но в какво положение се е намирал детският труд още в края на XVII век — това се вижда от следното оплакване:

«Нашите младежи тук в Англия съвсем нищо не правят докато станат чираци, а тогава, естествено, им е нужно дълго време — седем години, — за да се подготвят като опитни занаятчии.»

Германия, напротив, се слави с това, че там децата още от люлката вече „се приучват към малко трудови навици“. ***120**

Дори през по-голямата част на 18 век, до епохата на едрата индустрия капиталът в Англия не е сполучил, като плаща седмична стойност

на работната сила, да завладее цялата седмица на работника. Изключение били земеделските работници. Обстоятелството, че работниците могли да преживеят цяла седмица със заплатата за 4 дни, за тях не е било достатъчно основание да работят и другите два дни за капиталиста. Една страница от съчиненията на английските икономисти в интерес на капитала най-бясно напада това упорство на работниците, а пък друга страница ги защитава. Нека чуем напр. полемика между Постлтуейт, чийто търговски речник навремето се е ползал със същата слава, както в днешни дни — подобните съчинения на Мак-Кълък и Мак-Грегър, — и по-рано цитирания автор на „Essay on Trade and Commerce”. *[121](#)

Постлтуейт казва между другото:

«Аз не мога да завърша тези няколко бележки, без да спомена твърде тривиалната фраза на твърде много хора, че ако работникът може за 5 дни да получи достатъчно, за да живее, той не иска да работи пълни 6 дни. Оттук те заключават, че е необходимо чрез данъци или някакви други средства да се предизвика поскъпване дори на най-необходимите средства за живот, за да бъде принуден занаятчията и мануфактурният работник непрекъснато да работят шест дни на седмица. Аз трябва да поискам позволение да бъда на по-друго мнение отколкото това на тия големи политици, които дигат копие за постоянното робство на работническото население на това кралство; те забравят пословицата: „само работа, без игра, затъпява” („all work and no play”). Нима англичаните не се надуват с гениалността и сръчността на своите занаятчии и мануфактурни работници, които досега са спечелили всеобщо доверие и слава на английските стоки? На какво се дължи това? Вероятно на нищо друго, освен на начина, по който нашият работен народ умее да се забавлява както му се прище. Нима не би затъпяла тяхната гениалност и не биха ли станали глупаво-тромави вместо свежи и сръчни, ако биха били принудени да работят цяла година през всичките шест дни на седмицата и постоянно да повтарят една и съща работа; поради такова вечно робство нашите работници не биха ли загубили своята репутация, вместо да я запазят?... Каква майсторска сръчност бихме могли да очакваме от толкова *страшно измъчвани животни (hard driven animals)*?... Мнозина от

тях извършват за 4 дни толкова работа, колкото един французин за 5 или 6 дни. Но ако англичаните трябва вечно да се блъскат, трябва да се страхуваме, че те ще се изродят и под нивото на французите. Ако нашият народ е прочут със своята военна храброст, не казваме ли, че това се дължи, от една страна, на добрия английски ростбиф и пудинг в стомаха му, а от друга страна, не по-малко, на нашия конституционен дух на свободата? И защо по-голямата гениалност, енергия и сръчност на нашите занаятчии и мануфактурни работници да не се дължи на свободата, с която те се забавляват по своему? Надявам се, че те никога вече няма да изгубят тези привилегии, нито пък добрия живот, от който произтича както тяхната сръчност в работата, така и тяхната смелост!»* **122**

[* **122** *Postlethwayt [Постлтуеѝм]*, пак там, „First Preliminary Discourse”, стр. 14]

На това авторът на „*Essay on Trade and Commerce*” отговаря:

«Ако празнуването на седмия ден от седмицата се смята за божествена наредба, то това включва в себе си, че другите дни на седмицата принадлежат на труда (той иска да каже: на капитала — както веднага ще стане ясно), и не може да се упреква като жестоко принудителното изпълняване на тази божия повеля... Че човечеството изобщо по природа е склонно към удобство и отпуснатост — това ние научаваме от фаталния опит от поведението на нашето мануфактурно простолюдие, което средно не работи повече от 4 дни в седмицата, освен в случаи на посъпване на средствата за живот... Да приемем, че един бушел пшеница представлява всичките средства за живот на работника и струва 5 шилинга и че работникът получава за своя труд по един шилинг на ден. Тогава му е достатъчно да работи само 5 дни в седмицата; и само 4, ако един бушел струва 4 шилинга... Но тъй като работната заплата в това кралство е много по-висока в сравнение с цените на средствата за живот, мануфактурният работник, който работи 4 дни, притежава един паричен остатък, с който живее в безделие през остатъка от седмицата... Аз се надявам, че съм казал достатъчно, за да изясня, че умерен труд в продължение на 6 дни в седмицата не е робство. Нашите земеделски работници го правят, и по всичко изглежда, че те са най-щастливите между работниците, ***123** а холандците правят същото в мануфактури-

те и изглеждат много щастлив народ. И французите го правят, доколкото не им пречат многото празници... ***124** Но нашият човек от простолюдието си е втълпил в главата фикс-идеята, че той по правото на рожден англичанин притежава привилегия да бъде по-свободен и по-независим от (работническото население) на всяка друга страна в Европа. Наистина, тази идея, доколкото тя влияе върху храбростта на нашите войници, може да принася известна полза; но колкото по-малко са проникнати от нея мануфактурните работници, толкова по-добре е за тях самите и за държавата. Работниците никога не бива да се смятат за независими от своите началници... Извънредно опасно е да се насърчават тълпите в една комерческа държава като нашата, където може би $\frac{7}{8}$ от цялото население са хора с малко или без никаква собственост... ***125** Лечението няма да бъде пълно, докато нашите индустриални бедни не склонят да работят 6 дни за същата сума, която сега изкарват за 4 дни...» ***126**

За тази цел, както и за „изкореняването на мързела, разхайтеността и романтичните фантасмагории за свобода”, т.е. „за намаление на таксата в полза на бедните, за потикване на духа на индустрията и за снижаване на цената на труда в мануфактурите” — нашият верен Екарт на капитала предлага изпитано средство: такива работници, които изпадат на грижите на обществената благотворителност, с една дума пауперите, да бъдат затваряни в един „идеален трудов дом”. „Такъв дом трябва да стане дом на ужаса (House of Terror).” ***127** В „този дом на ужаса”, в този „идеален *workhouse*” [трудоу дом] трябва да се работи „по 14 часа на ден, но като се включи тук подходящото време за ядене, така че да „останат пълни 12 работни часа”. ***128**

Дванадесет работни часа дневно в „идеалния *workhouse*”, в дома на ужаса от 1770 г.! Шестдесет и три години по-късно, в 1833 г., когато английският парламент ограничил в четири клона на индустрията работния ден за деца от 13 до 18 години на "цели" 12 работни часа — тогава сякаш настъпил краят на света за английската индустрия! В 1852 г., когато Луи Бонапарт поиска да посегне на законния работен

ден за да се докара пред буржоазията, френското работничество извика в един глас: „Законът, който съкращава работния ден на 12 часа, е едничкото благо, което ни е останало от законодателството на републиката!” ***129** В Цюрих трудът на децата над 10 години е ограничен на 12 часа; в Ааргау трудът на деца между 13 и 16 години през 1862 г. е бил съкратен от 12½ на 12 часа; в Австрия, през 1860 г., трудът на деца между 14 и 16 години — също на 12 часа. ***130** Какъв „прогрес от 1770 насам”, би се провикнал Маколи, ликувайки!

„Домът на ужаса” за пауперите, за който душата на капитала е мечтала още в 1770 г., е бил въздигнат не след много години като грамаден „трудов дом” за самите мануфактурни работници. Той бил наречен фабрика. И този път идеалът бледнеел пред действителността.

(горе)

6. Борбата за нормален работен ден. Принудително ограничение на работното време по законодателен ред. Английското фабрично законодателство от 1833—1864 г.

След като капиталът е употребил столетия, за да удължи работния ден до неговите нормални максимални граници и след това — откъдето, до границите на *естественния 12 часов ден*, ***131** с възникване на едрата индустрия в последната третина на XVIII век, настъпило стихийно като лавина и безпределно надпреварване. Всяка преграда на обичаи и природа, на възраст и пол, на ден и нощ била разрушена. Дори понятията за ден и нощ, по селски прости в старите правилници, станали тъй разтегливи, че един английски съдия дори в 1860 г. трябвало да прояви истинска талмудическа проницателност, за да обясни с авторитет на „съдебно решение” какво е ден и какво е нощ. ***132** Капиталът празнувал своите оргии.

Щом слисаната от врявата на производството работническа класа пак

дошла малко на себе си, започнала нейната съпротива, най-напред в родината на едрата индустрия, в Англия. Но в продължение на три десетилетия извоюваните от нея концесии оставали чисто формални. От 1802 до 1833 г. парламентът издал 5 трудови закона, но бил достатъчно хитър да не гласува нито стотинка за необходимия служебен персонал за тяхното принудително прилагане, и т.н. ***133** Тези закони оставали мъртва буква. „Факт е, че до закона от 1833 г. деца и младежи са били претоварвани с работа по цяла нощ, по цял ден, или и двете "по желание". *** 134.**

[* 134 „Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1860”, стр. 51]

Едва след фабричния закон от 1833 г., обхващащ памучните, вълнените, ленените и копринените фабрики, съществува за модерната индустрия един нормален работен ден. Няма по-добра характеристика за духа на капитала от историята на английското фабрично законодателство от 1833 до 1864 г.

Законът от 1833 г. обявява, че обикновеният фабричен работен ден трябва да започва в 5½ часа сутрин и да свършва в 8½ часа вечер, и в тия граници, в един период от 15 часа, се смята за законно да се използват за работа младежи (т.е. лица между 13 и 18 години), през което и да било време на деня, винаги при предпоставка, че един и същ младеж няма да работи повече от 12 часа в продължение на един ден, с изключение на известни специално предвидени случаи. Шестата секция на закона постановява, „че в течение на всеки ден на всяко такова лице с ограничено работно време трябва да се предостави поне 1½ часа за хранене.” Използуването на деца под 9 години, с изключение, което ще бъде споменато по-късно, се забранява, а трудът на деца от 9 до 13 години бил ограничен до 8 часа дневно. Нощната работа, т.е. според този закон работата между 8½ часа вечер и 5½ часа сутрин, била забранена за всички лица между 9 и 18 години.

Законодателите са били толкова далеч от желанието да засегнат свободата на капитала при изсмукване на работна сила на възрастни, или както те го наричат — „свободата на труда”, че измъдрили специална система, за да се предотврати такава косонастръхвателна последица от фабричния закон.

«Голямото зло на фабричната система, както тя сега е организирана — се казва в първия отчет на централния съвет на комисията от 25 юни 1833 г., — се състои в това, че тя създава необходимост да се разтяга работният ден на децата до крайните предели на работния ден на възрастните. Единственото лекарство против това зло, без да се ограничава трудът на възрастните, което би породило още по-голямо зло отколкото това, което трябва да бъде предотвратено, изглежда планът да се използват двойни смени от деца.»

Затова този „план” бил приложен под името „система на смени” (*„System of Relays”; Relay на английски, както и на френски, означава смяна на пощенските коне в различни станции*), така че напр. от 5½ часа сутрин до 1½ след обед се впряга една смяна от деца между 9 и 13 години, а от 1½ до 8½ вечер — друга смяна, и т.н.

Като награда за това, че господа фабрикантите най-безочливо игнорирали всички закони за детския труд, издадени през предходните 22 години, и този път хапът им бил позлатен. Парламентът постановил, че след 1 март 1834 г. никое дете под 11 години, след 1 март 1835 г. никое дете под 12 години и след 1 март 1836 г. никое дете под 13 години не бива да работи във фабрика повече от 8 часа! Този „либерализъм”, тъй снизходителен към „капитала”, толкова повече заслужавал неговата признателност, тъй като д-р Фери, сър Р. Карлайл, сър Б. Броуди, сър Ч. Бел, мистър Гутри и т.н., накъсо — най-значителните лондонски лекари и хирурзи, заявили в своите свидетелски показания пред Камарата на общините, че *в забавянето е опасността*, а д-р Фери се изразил още по-грубо:

«Законодателство е еднакво необходимо за предотвратяване на смъртта

във всичките ѝ форми, в които тя може да бъде преждевременно причинена, и сигурно този (фабричният) начин трябва да бъде разгледан като един от най-жестоките методи за причиняването ѝ.» * **135**

[* **135** „Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it.”]

Същият „реформиран“ парламент, който от нежност към господата фабрикантите приковал още за много години деца под 13 години в ада на 72-часовия фабричен труд седмично, напротив, със закона за освобождение на робите, който също тъй давал свободата на капки — още от самото начало забранил на плантаторите да изтощават с работа който и да е роб-негър повече от 45 часа седмично!

Но недоволен и от това, капиталът започнал една многогодишна и шумна агитация. Тя се въртяла главно около възрастта на категориите, които под името деца били ограничени на 8-часов труд и били подчинени на известно задължително образование. Според капиталистическата антропология детската възраст свършва с десетата или в най-краен случай с единадесетата година. Колкото повече се приближавал срокът за пълното прилагане на фабричния закон, съдбоносната 1836 година, толкова повече беснеела шайката от фабриканти. Тя наистина сполучила дотолкова да наплаши правителството, че то в 1835 г. предложило да се намали пределната детска възраст от 13 на 12 години. Но през това време натискът отвън нараствал заплашително. И Камарата на общините не посмяла. Тя отказала да хвърля 13-годишни деца повече от 8 часа на ден под джагернаутовото колело на капитала [виж показалеца за чужди думи] и законът от 1833 г. влязъл в пълна сила. Той останал непроменен до юни 1844 г.

През десетилетието, през което той отначало само отчасти, а после напълно регулирал фабричния труд, официалните отчети на фабричните инспектори гъмжат от оплаквания за невъзможност на неговото прилагане. А именно, тъй като законът от 1833 г. давал на господата

капиталистите свобода през 15-часовия период от 5½ часа сутрин до 8½ часа вечер по всяко време да карат всеки „младеж“ или всяко „дете“ да започва, да прекъсва или да свършва своя дванадесетчасов, респективно осемчасов труд, а също така и да определят за различни лица различни часове за хранене — господата скоро изнамерили една нова „Relays-system“ (Щафетна система при смяна на коне), според която работните коне не се сменят на определени станции, а се впрягат отново и отново на станциите за смяна.

Ние няма повече да се спираме на прелестите на тази система, тъй като по-сетне ще трябва пак да се върнем на нея. Но още от пръв поглед става ясно, че тя е отменила целия фабричен закон не само по дух, но и по буква. Как да наложат фабричните инспектори спазването на установеното от закона работно време и даването на законни паузи за хранене при такова сложно книговодство (деловодство) за всяко отделно дете и за всеки младеж? В голяма част от фабриките скоро пак почнало безнаказано да цъфти старото брутално безобразие. На една среща с министъра на вътрешните работи (1844) фабричните инспектори доказали невъзможността за какъвто и да е контрол при новоизмислената „Щафетна система“. ***136** Но през това време обстоятелствата твърде много се изменили. Фабричните работници, особено от 1838 г., издигнаха законопроекта за десетчасов работен ден като свой икономически лозунг, както издигнаха чартистката програма като свой политически лозунг. Дори онези фабриканти, които били регулирали своите предприятия съобразно закона от 1833 г., отрупвали парламента с изложения за безнравствената „конкуренция“ на „вероломните братя“, на които по-голямата им беззачливост или по-благоприятните местни условия позволявали да нарушават закона. При това, колкото много и да искали отделни фабриканти съвсем да отпуснат юздите на своята стара алчност, изразителите и политическите водачи на класата на фабрикантите им предписвали променено поведение и променен език спрямо работниците. Тъкмо тогава те предприели похода за премахване на житните закони

и за да победят, имали нужда от работниците. Затова им обещаваха не само удвояване на хляба, но и приемане на законопроект за десетчасов работен ден в хилядогодишното царство на *Свободната търговия* **137**. Така че те още по-малко могли да се борят против една мярка, която трябвало да реализира само закона от 1833 г. Застрашени в своя най-свят интерес, в поземлената рента, торите най-сетне затрещели от филантропско възмущение против „безсрамните похвати“ * **138** на своите врагове.

[* **136** „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1849”, стр. 6]

[* **137** „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1848”, стр. 98]

[* **138** Впрочем, Леонард Хорнър официално употребява израза: „nefarious practice”. („Rep. of insp. of Fact. 31st October 1859”, стр. 7)]

Така се стигнало до допълнителния фабричен закон от 7 юни 1844 г., влязъл в сила на 10 септември 1844 г. Той групира между защитените работници една нова категория, а именно жените над 18 години. Те във всяко отношение били приравнени към младежите, работното им време било ограничено на 12 часа, нощната работа им била забранена и т.н. Така че законодателството за пръв път се видяло принудено пряко и официално да контролира и труда на пълнолетни. Във фабричния отчет от 1844—1845 г. се казва иронично:

«До наше знание не е дошъл нито един случай възрастни жени да са се оплакали от тази намеса в техните права.» * **139**

Трудът на деца под 13 години бил сведен до 6½, а при известни условия до 7 часа дневно * **140**.

[* **139** „Rep. etc. for 30th Sept. 1844”, стр. 15]

[* **140** Законът разрешава деца да работят по 10 часа, ако не работят всекидневно, а през ден. Изобщо тази клауза останала безрезултатна.]

За премахване злоупотребите с фалшивата „Щафетна система” законът установил между другото следните важни подробни правила:

«Работният ден за деца и младежи се брои от момента, когато което и да е дете или младеж започва сутрин работа във фабриката.»

Така че ако напр. *А* започва работа в 8 часа сутрин, а *Б* в 10 часа, работният ден на *Б* въпреки това трябва да свърши в същия час, както на *А*. Началото на работния ден трябва да бъде посочвано от някой обществен часовник, напр. от най-близкия железопътен часовник, по който трябва да се нагоди фабричната свирка. Фабрикантът е длъжен да окачи във фабриката обява, напечатана с едри букви, в която да са означени началото, краят и паузите на работния ден. Деца, които започват работа сутрин преди 12 часа, не бива да бъдат използвани след 1 час след обед. Значи следобедната смяна трябва да се състои от други деца, а не от ония, които са били в предобедната смяна. Един и половин часовото време за ядене трябва да бъде предоставяно на всички защитени от закона работници в едно и също време през деня, и то поне единият час да бъде преди 3 часа след обед. Деца или младежи не бива да работят преди 1 час по обед повече от 5 часа без една поне половинчасова пауза за закуска. Деца, младежи или жени не бива през време на ядене да остават в работно помещение, в което се извършва трудов процес, и т.н.

И тъй, видяхме, че тези подробни постановления, които така военно-еднообразно, по часовник регулират траенето, границите и паузите на труда, в никой случай не са били продукт на парламентарни мъдрувания. Те се развили постепенно от самите условия като природни закони на съвременния начин на производство. Тяхното формулиране, официално признаване и провъзгласяване от страна на държавата е било резултат на продължителни класови борби. Една от техните най-близки последици била, че практиката подложила на същите ограничения и работния ден на възрастните работници-мъже, тъй като в повечето производствени процеси те не могат без сътрудничеството на деца, младежи и жени. Затова през периода от 1844—1847 година 12-часовият работен ден е господствал, общо взето, навсякъде и еднакво във всички клонове на индустрията, подчинени на фаб-

ричното законодателство.

Но фабрикантите не разрешили тази „крачка напред“ без една компенсираща „крачка назад“. По техен потик Камарата на общините намалила от 9 на 8 години минималната възраст за децата, приемани на работа, за да осигури капитала с „допълнителен приток на фабрични деца“, което му се дължи от бога и по право. * 141

[* 141 „Тъй като едно намаление на тяхното работно време би довело до заангажиране на голям брой (деца), някои мислеха, че допълнителният приток на деца от 8 до 9 години би покрил увеличилото се търсене.“ („Rep. etc. 30th Sept. 1844”, стр. 13)]

Годините 1846 и 1847 са епоха в икономическата история на Англия. Отмяната на житните закони, унищожаване на вносните мита върху памук и други сурови материали, провъзгласяване на свободната търговия за пътеводна звезда на законодателството! Накъсо, настъпило хилядагодишното царство. От друга страна, през същите години чартисткото движение и агитацията в полза на десетчасовия работен ден достигнали своята най-висока точка. Те намерили съюзници в лицето на торите, които пръхтели за отмъщение. Въпреки фанатичната съпротива на вероломната армия от защитници на свободната търговия начело с Брайт и Кобден, законопроектът за десетчасовия работен ден, предмет на толкова дълги стремежи, бил прокаран в парламента.

Новият фабричен закон от 8 юни 1847 г. постановявал, че от 1 юли 1847 г. започва едно временно съкращаване на работния ден за „младежите“ (от 13 до 18 години) и за всички работнички — на 11 часа, но че от 1 май 1848 г. влиза в сила окончателното му ограничаване на 10 часа. Иначе законът бил само допълнителна добавка към законите от 1833 и 1844 г.

Капиталът предприел предварителен поход, за да попречи на пълното провеждане на закона от 1 май 1848 г. И то самите работници, уж

помъдрели от опита, трябвало да помогнат за разрушаване на своето собствено дело. Моментът бил ловко избран.

«Трябва да помним, че поради страшната криза от 1846—1847 г. в сред фабричните работници имаше много страдания, тъй като много фабрики бяха работили само кратко време, а други бяха съвсем спрени. Поради това значителен брой работници се намираха в най-стеснено положение, мнозина — потънали в дългове. Затова с доста голяма сигурност можеше да се приеме, че те ще предпочетат по-дългото работно време — за да уредят минали загуби, може би за да изплатят дългове или да си освободят мебелите от заложената къща, или да заместят продадена покъщнина, или да купят нови дрехи за себе си и за своите семейства.» *** 142**

[* 142 „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848”, стр. 16]

Господа фабрикантите се постарали да увеличат естествения ефект на тези обстоятелства с едно общо намаляване на работната заплата с 10%. Това станало, така да се каже, в чест на осветяването на новата ера на свободната търговия. След това последвало друго намаление с $8\frac{1}{3}\%$, когато работният ден бил съкратен на 11 часа, а и с двойно повече при окончателното му съкращаване на 10 часа. Така че навсякъде, където обстоятелствата някакси позволявали, било извършено намаление на работната заплата поне с 25%. ***143** При такива благоприятно подготвени шансове започнала в сред работниците агитация за отменяна на закона от 1847 год. При това не били пренебрегвани никакви средства — измама, подвеждане, заплашване, — но всичко напразно. Колкото до половин дузината петиции, в които работниците трябвало да се оплакват от „потискането им от закона” — самите молители заявявали при устен разпит, че подписите им били изтръгнати насила. „Те били потиснати, но от друго, а не от фабричния закон.” ***144** Но ако фабрикантите не сполучили да накарат работниците да говорят както на тях им се искало, те сами пък крещели толкова по-гръмко в печата и парламента от името на работниците. Те клеймявали фабричните инспектори като един вид

комисари на Конвента, които безмилостно принасяли нещастния работник в жертва на своите бълнувания за усъвършенстване на света. И тази маневра пропаднала. Фабричният инспектор Леонард Хорнър лично и чрез своите помощници провел многобройни свидетелски разпити във фабриките на Ленкшайр. Около 70% от разпитаните работници се обявили за 10-часов ден, един много малък процент за 11-часов и едно съвсем нищожно малцинство — за старите 12 часа. ***145**

Една друга „доброжелателна“ маневра се състояла в това, да карат възрастните работници-мъже да работят от 12 до 15 часа и после да обявяват този факт за най-добрия израз на съкровените желания на пролетариите. Но „безмилостният“ фабричен инспектор Леонард Хорнър пак се появил на самото място. Мнозинството от тия, които работели извънредни часове, заявили, че

«те решително биха предпочели да работят по 10 часа за по-малка заплата, но нямали избор; толкова много от тях били безработни, толкова много предачи били принудени да работят като прости пресуквачи — така че ако те се биха отказали от по-дългото работно време, други веднага биха заели тяхното място и затова за тях въпросът се свежда към следното: или да работят по-дълго, или да останат на улицата.» ***146**

Предварителният поход на капитала пропаднал и Законът за десет-часовия работен ден влязъл в сила на 1 май 1848 год. Но през това време провалянето на чартистката партия, чиито водачи били арестувани, а организацията им разгромена — вече разклатило самоувереността на английската работническа класа. Скоро след това парижката юнска революция и нейното кърваво потъпкване обединиха както в континентална Европа, тъй и в Англия всички фракции на господстващите класи, земевладелци и капиталисти, борсови вълци и бакали, протекционисти и привърженици на свободната търговия, правителство и опозиция, попове и свободомислещи, млади проститутки и стари калугерки — всички под общия зов за спасяване на соб-

ствеността, на религията, на семейството, на обществото! Работническата класа навсякъде бе охулена и прокълната и поставена под „закон против подозрителните“. Така че господата фабрикантите вече нямаше какво да се стесняват. Те открито въстанаха не само против закона за десетчасовия работен ден, но и против цялото законодателство, което от 1833 г. се е стремяло донякъде да обуздае „свободното“ изсмукване на работната сила. Това беше *Бунт за защита на робството* в миниатюр, провеждан в течение на повече от 2 години с цинична безскрупулност, с терористична енергия, толкова повече, че бунтовникът-капиталист не е рискувал нищо освен кожата на своите работници.

За да се разбере следващото, трябва да си спомним, че и трите фабрични закона от 1833, 1844 и 1847 г. тогава бяха в сила, доколкото единият не е отменял другия; че нито един от тях не ограничава труда на работниците-мъже над 18 години и че от 1833 г. 15-часовият период от 5½ сутринта до 8½ вечерта си е оставал законният „ден“, в пределите на който по-сетне е трябвало да се извършва, по предписаните условия, дванадесетчасов, а после десетчасов труд на младежи и жени.

Фабрикантите тук-там са започнали уволняването на част, понякога на половината от наетите от тях младежи и работнички, като вместо това пак възстановили почти забравения нощен труд на възрастните работници-мъже. Законът за десетчасовия работен ден, казвали те, не им оставял алтернатива! * **147**

[* **147** „Reports etc. for 31st October 1848“, стр. 133, 134]

Втората крачка се отнасяла до законните паузи за хранене. Да чуем фабричните инспектори:

«След ограничаване на работните часове на 10 фабрикантите твърдят — макар че все още не провеждат на практика своя възглед до неговите последни закономерности, — че ако се работи напр. от 9

часà сутринта до 7 часà вечерта, те изпълнявали предписанията на закона, като дават един час за хранене преди 9 часà сутрин и половин час след 7 часà вечер, т.е. 1½ часа. В някои случаи те сега разрешават половин или цял час за обед, но същевременно държат на това, че съвсем не били задължени да дават някаква част от 1½ часа през десетчасовия работен ден.» * 148

[* 148 „Reports etc. for 30th April 1848”, стр. 47]

По този начин господа фабрикантите твърдели, че крайно точните постановления на закона от 1844 г. относно времето за хранене само позволявали на работниците да ядат и пият преди идването им във фабриката и след излизането им от нея, т.е. у дома си! И защо работниците да не обядват преди 9 часа сутринта? Но коронните юристи решиха, че предписаните часове за хранене

«трябва да бъдат давани в паузи през време на действителния работен ден и че е противозаконно да се изисква работа 10 часа подред, от 9 часà сутрин до 7 часà вечер без прекъсване.» * 149

[* 149 „Reports etc. 31st Oct. 1848”, стр. 130]

След тези мирни демонстрации капиталът направил като увод към своя бунт една крачка, която била съгласна с буквата на закона от 1844 г. и значи била законна.

Наистина, законът в 1844 г. забранявал да се задържат на работа и след 1 часà след обед деца от 8 до 13 години, които вече са работили преди 12 часà по обед. Но той никак не регулирал 6½-часовия труд на децата, чието работно време започвало към 12 по обед или по-късно! Така че осемгодишни деца, ако почвали работа в 12 часà по обед, можели да работят от 12 до 1 часа — 1 час; от 2 до 4 часà след обед — 2 часа и от 5 до 8½ вечер — 3½ часа, или всичко законните 6½ часа. Или още по-добре: за да съвпадне тяхната работа с работата на възрастните мъже до 8½ часа вечер, достатъчно било фабрикантите да не им дават никаква работа до 2 часà след обед, и след това можело да ги държат във фабриката непрекъснато до 8½ часà

вечер.

«Сега изрично се признава, че поради алчността на фабрикантите да пускат своите машини в ход повече от 10 часа, напоследък в Англия се промъкнала практиката да карат 8 до 13-годишни деца от двата пола да работят до 8½ часа вечер само с възрастните мъже, след излизане на всички жени и младежи от фабриката.» * **150**

[* **150** „Reports etc. for 31st Oct. 1848”, стр. 42]

Работници и фабрични инспектори протестирали по морални и хигиенични съображения. Но капиталът отговарял:

*Делата ми — на моята глава!
Аз искам по закон да ми платят —
полицата каквото повели!*

[Шекспир, Венецианският търговец, IV, 1, 206]

И наистина, според статистически доклад в Долната камара от 26 юли 1850 г., въпреки всички протести, на 15 юли 1850 г. е имало 3742 деца, подложени на тази „практика в 275 фабрики”. * [* „Reports etc. for 31st Oct. 1850”, стр. 5, 6] Но това не стигало! Дебнешото око на капитала открило, че законът от 1844 г. не позволява петчасова работа преди обед без пауза от поне 30 минути за подкрепяне на силите, но че той не предписва нищо подобно за следобедния труд. Затова той изискал и наложил удоволствието не само да кара осемгодишни деца да опъват без прекъсване от 2 до 8½ вечер, но и да гладуват през това време!

Да, гърдите му; — Полицата тъй казва. **152***

[Шекспир, Венецианският търговец, IV, 1, 252]

[* **152** Природата на капитала си остава същата — както в неговите неразвити, тъй и в неговите развити форми. В законника, наложен в територията на Ню Мексико под влияние на робовладелците малко преди американската гражданска война, е казано: Работникът, доколкото капиталистът е купил неговата работна сила, „е негов (на капиталиста) па-

ри”. Същият възглед бил разпространен у римските патрициии. Парите, които те авансирали на длъжника-плебей, чрез средствата за живот се превръщали в плът и кръв на длъжника. Затова тази „плът и кръв” била „техни пари”. Оттук и шейлоковският закон на 10-те скрижали! Ние оставаме настрана както хипотезата на Ленге, че патрициите-кредитори са устройвали отвъд Тибър пиршества с готвено месо на длъжници, така и хипотезата на Даумер за християнското причастие.]

Но това шейлоковско вцепяване в буквата на закона от 1844 г., доколкото той регулира детския труд, трябвало само да подготви открития бунт против същия закон, доколкото той регулира труда на „младежите и жените”. Да си припомним, че главна цел и главно съдържание на този закон е било премахването на „фалшивата *Relaysystem*”. Фабрикантите започнали своя бунт с простото заявление, че онези параграфи на закона от 1844 г., които забраняват произволното ползване от труда на младежите и жените в произволни по-къси отрезии през 15-часовия фабричен ден, останали

«сравнително безвредни, докато работното време било ограничено на 12 часа. При закона за десетчасовия работен ден те били непоносима несправедливост» (*hardship*)*. [*,*Reports etc. for 30th April 1848*”, стр. 28]

Затова те най-хладнокръвно заявили на инспекторите, че ще пренебрегнат буквата на закона и на своя глава отново ще въведат старата система. * **154** Това ставало в интерес на самите лошо съветвани работници,

«ще създаде възможност да им се плащат по-високи заплати”. Това бил „единственият възможен план, при закона за десетчасовия работен ден да се запази индустриалното надмощие на Великобритания.”* [*,*Reports etc. April 1849*”, стр. 134] „Може би при Система на смени да е малко трудно откриването на нередности, но какво от това? Нима великите индустриални интереси на тази страна трябва да се смятат за нещо второстепенно, за да се спести на фабричните инспектори и техните помощници малко повече труд?» * **156**

Всички тия хитрувания, разбира се, не помогнали. Фабричните инспектори се намесили по съдебен ред. Но скоро министърът на вътрешните работи сър Джордж Грей бил отрупан с такава вихрушка от фабрикантски петиции, че с окръжно от 5 август 1848 г. той предписал на фабричните инспектори

«общо взето, да не се намесват при нарушения на буквата на закона, ако няма доказана злоупотреба със системата на смени с цел да се заставят младежи и жени да работят повече от 10 часа.»

Въз основа на това фабричният инспектор Дж. Стюърт разрешил така наречената система на смени през 15-часовия период на фабричния ден в цяла Шотландия, където тя скоро пак процъфтяла по старому. Напротив, английските фабрични инспектори заявили, че министърът няма диктаторска власт да суспендира законите, и продължили съдебната процедура против тези бунтовници в полза на робството.

Но за какво е всичкото това даване под съд, когато съдилищата [*157](#), издавали оправдателни присъди? В тези съдилища господа фабрикантите съдели сами себе си. Един пример. Някой си Ескридж, един от собствениците на памукопредачната фирма Кершоу, Лийз и Сие, представил на фабричния инспектор от своя окръг план за една система на смени, предназначен за неговата фабрика. Като му отказали, той известно време останал пасивен. Няколко месеца по-късно един индивид на име Робинзон, също собственик на памукопредачница и ако не Петкан, то във всеки случай роднина на Ескридж, бил изправен пред *Градските мирови съдии* в Стокпорт, загдето въвел същата система на смени, която бил измъдрил Ескридж. Заседавали четирима съдии, трима от които били памукопредачи-фабриканти, и начело на този съд бил същият неизбежен Ескридж. Ескридж оправдал Робинзон и заявил, че което е позволено на Робинзон, не е забранено на Ескридж. Опрян на своето собствено влязло в сила съдеб-

но решение, той веднага въвел тази система в своята собствена фабрика* **158**. В същност самият състав на тези съдилища е явно погазване на закона. ***159**

«Този вид съдебни фарсове — се провиква фабричният инспектор Хоуел — крещят за някакво лекарство... Или съгласувайте законите с тези съдебни решения, или оставете прилагането на законите на съд, по-малко изложен на грешки, на съд, който съгласува своите решения със закона... във всички такива случаи. Как мечтае човек за един платен съдия!» *** 160**

[* 160 „Reports etc. for 30th April 1849”, стр. 21, 22]

Юристите на короната обявили фабрикантското тълкуване на закона от 1848 г. за нелепо, но това не смутило спасителите на обществото.

«След като се опитам — казва Леонард Хорнър — с 10 дела в 7 различни съдебни окръга да наложа закона и само в един случай бях подкрепен от магистратите [мировите съдии]... аз смятам всяко по-нататъшно съдебно преследване заради заобикаляне на закона за безполезно. Онази част от закона, съставена за да се създаде еднообразие на работните часове... вече не съществува в Ленкшайр. Освен това аз и моите сътрудници нямаме никакво средство да се уверим, че във фабриките, дето съществува така наречената Система на смени, младежи и жени не работят повече от 10 часа... В края на април 1849 г. в моя окръг вече работеха по този метод 118 фабрики, а през последно време техният брой се увеличава с поразителна бързина. Общо взето те сега работят по 13½ часа, от 6 часа сутрин до 7½ вечер; в някои случаи — по 15 часа, от 5½ сутрин до 8½ вечер.» **[***

[* „Reports etc. for 30th April 1849”, стр. 21, 22]

Още в декември 1848 г. Леонард Хорнър е имал списък на 65 фабриканти и 29 фабрични надзиратели, които единодушно заявявали, че при тази система на смени никаква система на върховен надзор не може да сложи край на най-удължения свръх-труд *** 162**. Едни и същи деца и младежи били прехвърляни ту от предачницата в тъкачни-

цата и т.н., ту в продължение на 15 часа от една фабрика в друга* **163**. Как да се контролира такава система,

[* **162** „Reports etc. for 31st Oct. 1849”, стр. 6] / [* **163** „Reports etc. for 30th April 1849”, стр. 21]

«която злоупотребява с думата смяна, за да размесва работните ръце като карти за игра, в безкрайно разнообразие, и всекидневно размества часовете за труд и почивка за различните лица, така че един и същ пълен асортимент от работни ръце никога не работи на същото място и в същото време!»* **164**

[* **164** „Reports etc. 1 Dec. 1848”, стр. 95]

Но съвсем независимо от действително извънмерния труд, така наречената система на смени наистина е била такъв изрод на фантазията на капитала, че и Фурие ни веднаж не би смогнал да го надхвърли в своите хумористични скици „courtes seances” [кратки заседания], освен в това, че привличането на труда е превърнато в привличане на капитала. Разгледайте ония фабрикантски схеми, които почитеният печат е възхвалявал като образец на това, „което може да постигне разумната степен на грижливост и методичност”. Работническият персонал понякога е бил подразделян на 12 до 15 категории, които от своя страна постоянно изменяли своите съставни части. През 15-часовия период на фабричния ден капиталът привличал работника ту за 30 минути, ту за един час, а след това пак го отблъсвал, за да го привлече после пак във фабриката и пак да го изтласка от нея, като го гони насам и натам в разпокъсано на парцали време, но без да го изпуска из ръцете си, докато не се изпълни 10-часовият труд. Както в театъра, едни и същи лица се явяват в различните сцени на различните действия. И както актьорът принадлежи на сцената през цялото време докато трае драмата, също тъй работниците в продължение на 15 часа принадлежат на фабриката, без да се смята времето за отиване и връщане. По този начин часовете за почивка се превръщат в часове на принудително безделие, което тика младия работник в кръчмата, а младата работничка — в публичния дом. При всяко ново

хрумване, което капиталистът е измъдрял всекидневно, за да поддържа в движение своите машини 12 или 15 часа без да увеличава работническия персонал, работникът е принуден да гълта храната си ту в този откъс междинно време, ту в онзи. През време на агитацията за десетчасов работен ден фабрикантите крещели, че работническата сган подавала петиции, защото очаквала за 10-часов труд да получава 12-часова работна заплата. Сега те обърнали медала. Те плащали 10-часова работна заплата, за да се разпореждат с работните сили в продължение на 12 и 15 часа. *** 165** Там ги боляло тях, това било фабрикантското издание на закона за 10-часовия работен ден! Това са били същите благоговейни, подгизнали от любов към човека, защитници на свободната търговия, които цели 10 години, през време на агитация против закона за житните мита, пресмятали на работниците до стотинка, че при свободен внос на жито десетчасовият труд при средствата, с които разполага английската индустрия, ще е напълно достатъчен, за да обогатява капиталистите. *** 166**

[* 166 Ср. напр. „The Factory Question and the Ten Hours Bill”, от Р. Х. Грег, [Лондон — Моск. ред.] 1837 г.]

Двегодишният бунт на капитала най-сетне се увенча със съдебното решение на едно от четирите най-висши съдилища в Англия — на Court of Exchequer, което в един поставен пред него случай реши на 8 февруари 1850 г., че фабрикантите наистина постъпват против духа на закона от 1844 г., но самият този закон съдържа известни думи, които го правят безсмислен. *„С това решение Законът за десетчасовия работен ден бе отменен.”* *** 167** Много фабриканти, които дотогава се страхували да прилагат системата на смени за младежи и жени, сега с двете ръце се уловиха за нея *** 168**.

[* 167 Ф. Енгелс, „Die englische Zehnstundenbill” (в издаваното от мене „Нойе райнише цайтунг”, Politisch-ökonomische Revue”, априлската книжка от 1850 г., стр. 13). Същият „висок” съд през време на американската гражданска война открил и за Закона против екипирането на пиратски кораби едни словесни извъртания, които го превърнали в неговата пряка

противоположност.]

[* **168** „Reports etc. for 30th April 1850”]

Но веднага след тази наглед окончателна победа на капитала настъпи обрат. Дотогава работниците оказвали само пасивна, макар и непоколебима и всекидневно подновявана съпротива. Сега те протестираха в шумни и заплашителни митинги в Ленкшайр и Йоркшайр. Значи така — законът за уж десетчасов работен ден бил само шашарма, парламентарна шарлатания и никога не е съществувал! Фабричните инспектори настоятелно предупреждавали правителството, че класовият антагонизъм е напрегнат до невероятна степен. Дори част от самите фабриканти мърморели:

«Поради противоречивите постановления на съдиите царува едно съвсем ненормално и анархистично положение. В Йоркшайр е в сила един закон, в Ленкшайр друг, в една енория на Ленкшайр — един, в непосредствено съседство с нея — друг. Фабрикантът в големите градове може да заобиколи закона, но този от малките градове не намира необходимия персонал за системата на смени, а още по-малко за преместване на работници от една фабрика в друга и т.н.»

А равенство в експлоатацията на работната сила е първото човешко право на капитала.

При такива обстоятелства се стигна до компромис между фабриканти и работници, който получи парламентарна санкция с новия допълнителен фабричен закон от 5 август 1850 г. За „младежи и жени” работният ден през първите 5 дни на седмицата беше удължен от 10 на 10½ часа, а за събота беше ограничен на 7½ часа. Работата трябва да протича в период от 6 часа сутрин до 6 часа вечер ***169**, с 1½ часови паузи за хранене, които трябва да бъдат давани едновременно и според постановленията от 1844 г. и т.н. С това веднаж завинаги бе турен край на *Сменната система*. ***170** За детския труд остана в сила законът от 1844 г.

Една категория фабриканти си осигурили и този път, както и по-рано, особени господарски права върху пролетарските деца. Това са фабрикантите на коприна. В 1833 г. те застрашително ревали, че „ако им бъде заграбена свободата по 10 часа на ден да товарят с работа деца от всяка възраст, това значи спиране на фабриките”. Не им било възможно да купуват достатъчен брой деца над 13 години. Те изтъргнаха желаната привилегия. При по-нататъшно изследване претекстът за това се оказал чиста лъжа, [*171](#) но това не им попречи в продължение на цяло десетилетие да предат коприна по 10 часа на ден от кръвта на малки деца, които, за да могат да работят, трябвало да се качват на столове. [*172](#) Законът от 1844 г. наистина им „заграбил” „свободата” да карат деца под 11 години да работят по-дълго от 6½ часа, но срещу това им осигурил привилегия да държат на работа деца между 11 и 13 години по 10 часа на ден и отменил задължението за другите фабрични деца да ходят на училище. Този път претекстът бил:

«Деликатността на тъканта изисква извънредно нежни пръсти, което се осигурява само с ранно влизане във фабриката.» [*173](#)

Заради нежните им пръсти децата били просто изтребвани, както в южна Русия трепят рогат добитък заради кожа и лой. Най-сетне в 1850 г. дадената през 1844 г. привилегия бе ограничена само за отделенията за навиване и усукване на коприна, но за възстановяване на вредите и загубите на ограбения от своята „свобода” капитал работното време за деца от 11 до 13 години бе увеличено от 10 на 10½ часа. Претекстът: *„Трудът в копринарските фабрики е по-лек отколкото в други фабрики и в никой случай не е толкова вреден за здравето.”* [*174](#) По-късно едно официално медицинско изследване показва, че, напротив,

«средният размер на смъртност в копринарските области е изключително висок, а сред женската част на населението е дори по-висок

отколкото в памучните области на Ленкшайр.» [*175](#).

Въпреки повтаряните всяко полугодие протести на фабричните инспектори, това безобразие продължава и до днес. [*176](#)

Законът от 1850 г. превърна само за „младежи и жени“ 15-часовия период от 5½ сутрин до 8½ вечер в 12-часов период от 6 часа сутрин до 6 часа вечер. Значи не и за деца — те все още можеха да бъдат карани на работа половин час преди началото и 2½ часа след свършване на този период, макар че общата продължителност на техния труд не биваше да надминава 6 часа. При разискване на закона фабричните инспектори представили на парламента статистика за безсрамните злоупотреби с тази аномалия. Но напразно. Зад този закон е било скрито намерението, през години на просперитет работният ден на възрастните работници с помощта на деца наново да бъде надут до 15 часа. Опитът от следващите 3 години показва, че такъв опит сигурно би се разбил в съпротивата на възрастните работници-мъже.* [*„Reports etc. for 30th April 1853”, стр. 31*] Затова в 1853 г. законът от 1850 г. най-сетне бе допълнен със забраната „да се карат на работа деца сутрин преди и вечер след младежите и жените“. От този момент фабричният закон от 1850 г., с малки изключения, регулираше в клоновете на индустрията, които попаднаха под неговото действие, работния ден на всички работници [*178](#). От издаването на първия фабричен закон беше изтекъл вече половин век. [*179](#)

Първоначалната сфера за действие на фабричното законодателство за пръв път е разширена с издаването на „Закон за фабриките за импримиране на басми“ и т.н. от 1845 г. Неохотата, с която капиталът е допуснал тази нова „екстравагантност“, се чувства във всеки ред на закона! Той ограничава работния ден за деца от 8 до 13 години и за жени на 16 часа, между 6 часа сутрин и 10 часа вечер, без всякаква определена от закона пауза за хранене. Той допуска мъже над 13 години да бъдат произволно пресилвани с денонощна рабо-

та. ***180** Този закон е парламентарно недоносче. ***181**

Въпреки всичко, със своята победа в клоновете на едрата индустрия, която е най-характерната рожба на съвременния начин на производство, принципът възтържествувал. Нейното поразително развитие от 1853—1860 г., наред с физическото и морално възраждане на фабричните работници, биеше дори в най-тъпите очи. Самите фабриканти, от които законодателното ограничаване и регулиране на работния ден е изтръгнато крачка по крачка през време на половинвековна гражданска война, със самохвалство сочеха контраста с областите на експлоатация, които все още оставаха „свободни”. ***182** Фарисеите на „политическата икономия” сега провъзгласиха разбирането на необходимостта от законодателно регулиране на работния ден като характерна нова придобивка на тяхната „наука”. ***183** Лесно е да се разбере, че след като фабричните магнати са се подчинили на неизбежността и са се примирили с нея, съпротивителната сила на капитала постепенно е отслабнала, докато в същото време настъпателната сила на работническата класа е нараствала заедно с броя на нейните съюзници от онези слоеве на обществото, които не са били пряко заинтересовани. Оттук и сравнително бързият прогрес след 1860 г.

Фабриците за боядисване и избелване ***184** бяха подчинени на Закона за фабриците през 1860 г., а фабриците за дантели и за чорапи — през 1861 г. В резултат на първия отчет на „комисията за детския труд” (1863) същата съдба постигна мануфактурата на всички глинени предмети (не само грънчарската), на кибрит, капсули, патрони, тапетни фабрики, работилници за подрязване на памучно кадифе и онези многобройни процеси, които са известни с общото име окончателна апретура. В 1863 г. „работилниците за избелване под открит въздух” ***185** и хлебарниците бяха подчинени на специални закони, от които първият, между другото, забранява нощния труд на деца, младежи и жени (от 8 часа вечер до 6 часа сутрин), а вторият — ра-

ботата на хлебари-чираци под 18-годишна възраст между 9 часа вечер и 5 часа сутрин. Ние ще се върнем пак върху по-късните предложения на споменатата комисия, които заплашват да лишат от „свобода“ всички важни клонове на английската индустрия с изключение на земеделието, рудниците и транспорта. [*185a](#)

([горе](#))

7. Борбата за нормален работен ден. Влиянието на английското фабрично законодателство върху други страни

Читателят си спомня, че производството на принадлежна стойност или извличането на принадлежен труд съставя специфичното съдържание и цел на капиталистическото производство, независимо от каквито и да било промени в самия начин на производство, които произтичат от подчиняването на труда от капитала. Читателят си спомня, че от гледна точка на развиваното досега становище само самостояният и поради това по закон пълнолетен работник като продавач на стока влиза в договорни отношения с капиталиста. Така че ако в нашия исторически очерк главна роля играе от една страна модерната индустрия, а от друга — трудът на физически и юридически непълнолетни — за нас първата представлява само особена сфера, а вторият — само особено бляскав пример за изсмукване на труд. Но и без да изпреварваме по-нататъшните изводи, от самата връзка на историческите факти следва:

Първо: в онези клонове на индустрията, които най-напред са революционизирани от водата, парата и машините — тези първи създания на модерния начин на производство, — в памучните, вълнените, ленените и копринените предачни и тъкачни фабрики най-напред се задоволява стремежът на капитала към безгранично и безскрупулно удължаване на работния ден. Промененият материален начин на производство и съответно променените социални условия на производителите [*186](#) създават най-напред безмер-

ни изстъпления и след това като противоположност предизвикват обществен контрол, който ограничава, регулира и уеднаквява по законодателен ред работния ден и неговите паузи. Затова през първата половина на 19 век този контрол се явява само като изключително законодателство ***187**. След като то беше завладяло първоначалната област на новия начин на производство, оказа се, че през това време не само много други клонове на производството бяха навлезли в същинския фабричен режим, но и мануфактура с малко или много остаряла техника, напр. грънчарски и стъklarски работилници, старомодни занаяти като хлебарството, и най-сетне дори разхвърленото, така наречено домашно производство, напр. правене на пирони и т.н. ***188**, отдавна вече са попаднали под същата капиталистическа експлоатация, както и фабриката. Поради това законодателството беше принудено постепенно да смъкне своя изключителен характер или пък — там, където то действа с римска казуистика, както в Англия, — произволно да обяви всяка къща, в която се работи, за фабрика ***189**.

[***189** „Законите на последната сесия (1864)... обхващат различни клонове на производството, похватите в които са извънредно различни, и употребата на механическа сила за движение на машините вече не е необходимо условие, както по рано, за да се смята едно индустриално предприятие за фабрика в законния смисъл на думата.” („Reports etc. for 31st Oct. 1864”, стр. 8)]

Второ: историята на регулирането на работния ден в някои клонове на производството, а в други клонове — още продължаващата борба за това регулиране — ясно доказват, че изолираният работник, работникът като „свободен” продавач на своята работна сила, на известно стъпало от капиталистическото развитие бива победен без да може да окаже съпротива. Така че установяването на един нормален работен ден е резултат на една продължителна, малко или много прикрита гражданска война между класата на капиталистите и класата на работниците. Както тази борба започна в областта на модерната индустрия, така тя най-напред се разиграва в нейното отечество, в

Англия. ***190** Английските фабрични работници бяха първите борци не само на английската, но и изобщо на съвременната работническа класа, а техните теоретици първи хвърлиха ръкавицата в знак на вражда срещу теоретиците на капитала ***191**. Затова фабричният философ Юър заклеява като незаличим позор за английската работническа класа това, че била написала на своето знаме „робството на фабричните закони” — в противовес на капитала, който мъжки се борел за „пълна свобода на труда”. *** 192**

[*** 192** Юър, френски превод, „Philosophie des Manufactures”, Париж, 1835 г., т. II, стр. 39, 40, 67, 77 и т.н.]

Франция бавно крета по стъпките на Англия. Трябваше да дойде Февруарската революция, за да се роди законът за 12-часовия работен ден ***193**, закон, който е много по-несъвършен от своя английски оригинал. Въпреки това френският революционен метод проявява и свои особени предимства. С един замах той диктува на всички работилници и фабрики без разлика едни и същи граници на работния ден, докато английското законодателство под натиск на условията неохотно отстъпва ту в един пункт, ту в друг и е тръгнало по един път, по който може да измъдри една нова юридическа върволица от сраснали един-друг плъхове ***194**. От друга страна френският закон провъзгласява принципно това, което в Англия бе извоювано само в името на децата, непълнолетните и жените и едва напоследък се отстоява като общо право. *** 195**

[*** 195** фабричните инспектори се решават най-сетне да кажат: „Тези възражения (на капитала против законодателното ограничаване на работното време) трябва да паднат пред великия принцип за правата на труда... Насъпва момент, когато се прекратяват правата на предприемача върху труда на неговия работник и последният може сам да разполага със своето време, дори и когато не е още изтощен.” („Reports etc. for 31st Oct. 1861”, стр. 54)]

В Съединените щати в Северна Америка всяко самостоятелно работническо движение оставаше парализирано, докогато робството обезоб-

разяваше част от републиката. Трудът в бяла кожа не може да се освободи там, където го заклеят кога то е в черна кожа. Но с гибелта на робството веднага разцъфтя нов, подмладен живот. Първият плод от гражданската война беше агитацията в полза на осемчасовия работен ден, която с приказната бързина на локомотива се разпространи от Атлантическия океан до Тихия, от Ню Ингленд до Калифорния. Общият работнически конгрес в Балтимор (16 август 1866 г.) заявява:

«Първото и най-важно искане в днешно време, за да бъде освободен от капиталистическо робство трудът в тая страна, е издаването на закон, по силата на който 8 часа да съставят нормалния работен ден във всички щати на Американския съюз. Ние сме решени да напием всичките си сили, докато се постигне този славен резултат.»*196

[*196 „Ние, работниците от Дънкърк, заявяваме, че продължителността на работния ден, изисквана от днешната система, е твърде голяма и не оставя на работника време за почивка и развитие, а напротив, го смъква до едно състояние на подчинение, което не е много по-добро от робството. Затова ние решихме, че 8 часа са достатъчни за един работен ден и със закон трябва да бъдат признати като достатъчни. Ние каним в наша помощ печата, тоя мощен лост... и ще смятаме всички, които ни откажат тази помощ, за врагове на трудовата реформа и на правата на работниците.” (Решения на работниците в Дънкърк, щат Ню-Йорк, 1866)]

Едновременно с това (в началото на септември 1866 г.) **„Международният работнически конгрес”** в Женева, по предложение на Лондонския генерален съвет, прие следното решение: *„Ние обявяваме ограничаването на работния ден като предварително условие, без което сигурно ще пропаднат всички други стремежи за освобождение... Ние предлагаме 8 работни часа като законна граница на работния ден.”*

Така работническото движение, което инстинктивно израсна по двете страни на Атлантическия океан от самите производствени отношения, потвърждава думите на английския фабричен инспектор Р. Дж.

Саундърс:

«Никакви по-нататъшни стъпки по пътя на обществени реформи не могат да се провеждат с някакъв изглед за успех, ако предварително не бъде ограничен работният ден и не бъде изрично наложено спазване на предписаната му граница.» * 197

[* 197 „Reports etc. for 31st Oct. 1848”, стр. 112]

Трябва да се признае, че нашият работник излиза от производствения процес по-друг, отколкото е влязъл в него. На пазара той, като притежател на стоката „работна сила”, противостоеше на други стокопритежатели, като стокопритежател противостоеше на стокопритежател. Договорът, с който той продаде своята работна сила на капиталиста, доказваше така да се каже черно на бяло, че той свободно разполага със себе си. След сключване на сделката се оказва, че той съвсем „не е бил свободен агент”, че времето, за което той е свободен да продава своята работна сила, е време, за което той е принуден да я продаде ***198**, че всъщност този, който го смучи, не го пуска, „докато остава още поне един мускул, поне един нерв, поне една капка кръв за смучене” ***199**. За „защита” против змията на своите мъки работниците трябва да се сплотят и като класа, да наложат един закон, една всемогъща обществена преграда, която да възпрепятства и самите тях по свободен договор с капитала да продават на смърт и робство и себе си, и своето потомство ***200**. Вместо пищния каталог на „неотчуждаемите права на човека” се явява скромната *Magna Charta* [лат.: Велика харта, велик закон] на един ограничен от закона работен ден, която „най-сетне ще изясни кога свършва времето, което работникът продава, и кога започва времето, което принадлежи на него самия” ***201**. *Quantum mutatus ab illo!* [лат.: каква голяма промяна!]

(горе)

ГЛАВА ДЕВЕТА

НОРМА И МАСА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

В тази глава, както и досега, ние приемаме, че стойността на работната сила значи, че онази част на работния ден, която е необходима за възпроизвеждане или поддържане на работната сила, е дадена, постоянна величина.

При такава предпоставка заедно с нормата е дадена същевременно и масата на принадлежната стойност, която отделният работник доставя на капиталиста в определен период време. Ако напр. необходимото работно време е дневно 6 часа, изразени в количество злато от 3 шилинга = 1 талер, то талерът е едnodневната стойност на една работна сила или авансираната за купуване на една работна сила капиталова стойност. Ако, по-нататък, нормата на принадлежната стойност е 100%, този променлив капитал от 1 талер произвежда една маса принадлежната стойност от 1 талер, или работникът доставя дневно една маса принадлежен труд от 6 часа.

Но променливият капитал е паричният израз на целокупната стойност на всички работни сили, които капиталистът употребява едновременно. Неговата стойност е равна следователно на средната стойност на една работна сила, умножена с числото на употребените работни сили. Така че при дадена стойност на работната сила величината на променливия капитал е право пропорционална на числото на едновременно заетите работници. Ако едnodневната стойност на една работна сила е равна на един талер, трябва да се авансира един капитал от 100 талера, за да се експлоатират в един ден 100 работни сили, и от n талера, за да се експлоатират n работни сили.

Също тъй: ако променлив капитал от един талер, който е едnodневна стойност на една работна сила, произвежда едnodневна принадле-

на стойност от 1 талер — променлив капитал от 100 талера ще произведе едnodневна принадена стойност от 100 талера, а капитал от n талера — едnodневна принадена стойност от 1 талер $\times n$. Така че масата на произведената принадена стойност е равна на принадлежната стойност, която дава работният ден на отделния работник, умножена с числото на заетите работници. Но понеже, по-нататък, масата на произведената от отделния работник принадена стойност, при дадена стойност на работната сила, се определя от нормата на принадлежната стойност, то следва този пръв закон. Масата на произведената принадена стойност е равна на величината на авансирания променлив капитал, умножена с нормата на принадлежната стойност, или се определя от умножението на числото на едновременно експлоатирания от един капиталист работни сили, по степента на експлоатацията на отделната работна сила.

Така че ако означим масата на принадлежната стойност с M , средната дневна принадена стойност, произведена от отделния работник, с m , променливия капитал, който едnodневно се авансира за купуване на отделна работна сила, с v , общата сума на променливия капитал с V , стойността на една средна работна сила с k , степента на нейната експлоатация с

$$\frac{a'}{a} \left(\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}} \right)$$

и числото на заетите работници с n , ще получим:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n. \end{cases}$$

Ние постоянно предпоставяме не само че стойността на средната работна сила е постоянна величина, но и че заетите от един капиталист работници са сведени към средни работници. Има изключителни

случаи, когато произведената принадлежна стойност не расте пропорционално на броя на експлоатираните работници, но тогава и стойността на работната сила не остава постоянна величина.

Затова при произвеждане на една определена маса принадлежна стойност намалението на единия фактор може да бъде заместено с увеличение на другия. Ако променливият капитал се намали и същевременно в същото съотношение се увеличи нормата на принадлежната стойност — масата на произведената принадлежна стойност остава непроменена. Ако при по-рано приетите от нас предположения капиталистът трябва да авансира 100 талера, за да експлоатира дневно 100 работника, и ако нормата на принадлежна стойност е 50% — този променлив капитал от 100 талера доставя принадлежна стойност от 50 талера или 100×3 работни часа. Ако нормата на принадлежната стойност се удвои или работният ден продължи не от 6 на 9, а от 6 на 12 часа, намаленият наполовина променлив капитал 50 талера ще даде също така принадлежна стойност от 50 талера или 50×6 работни часа. Намалението на променливия капитал следователно може да бъде изравнено посредством пропорционално покачване на степента на експлоатация на работната сила, или намаление на броя на експлоатираните работници — посредством пропорционално удължаване на работния ден. Така че в известни граници влагането на труд, което може да бъде наложено от капитала, става независимо от влагането на работници. *** 202** Напротив, намалението на нормата на принадлежната стойност не изменя масата на произведената принадлежна стойност, ако пропорционално на него расте величината на променливия капитал или броят на експлоатираните работници.

[* 202 Този елементарен закон, изглежда, е известен на господата представители на вулгарната икономия, които, като нещо обратно на Архимед, си въобразяват, че в определянето на пазарната цена на труда чрез търсене и предлагане са намерили необходимата опорна точка, не за да преобърнат света, а за да го спрат.]

Но заместването на броя на работниците или на величината на про-

менливия капитал с покачване на нормата на принадлежната стойност или с удължаване на работния ден среща непреодолими прегради. Каквато и да е стойността на работната сила, значи все едно дали работното време, необходимо за издръжка на работника, е 2 или 10 часа, общата стойност, която един работник може да произвежда ден след ден, е винаги по-малка от стойността, в която са предметени 24 работни часа, по-малка от 12 шилинга или 4 талера, ако това е паричният израз на 24 предметени работни часа. При нашето предишно предположение, според което дневно са необходими 6 работни часа, за да се възпроизведе самата работна сила или за да се замести стойността на капитала, авансиран за нейното купуване — един променлив капитал от 500 талера, който заангажира 500 работника, при норма на принадлежната стойност 100% или при 12-часов работен ден, произвежда дневно принадлежна стойност от 500 талера или 6×500 работни часа. Един капитал от 100 талера, който заангажира 100 работника дневно, при норма на принадлежната стойност 200% или при 18-часов работен ден, произвежда една маса принадлежна стойност от само 200 талера или 12×100 работни часа. А неговият общ стойностен продукт, еквивалент на авансирания променлив капитал плюс принадлежната стойност, никога не може ден след ден да достигне сумата от 400 талера или 24×100 работни часа. Абсолютният предел на средния работен ден, който по природа винаги е по-малък от 24 часа, представлява абсолютен предел за заместване на намаления променлив капитал чрез увеличена норма на принадлежната стойност или на намаления брой експлоатирани работници — чрез покачване на степента на експлоатация на работната сила. Този очевиден втори закон е важен за обяснение на много явления, които произтичат от насоката на капитала — тя ще бъде разгледана по-късно — да намалява колкото се може повече броя на заангажираните от него работници, или своята променлива съставна част, превърната в работна сила — в противоречие с другата му скланнаст да произвежда колкото се може по-голяма маса принадлежна стойност. И обратно. Ако масата на заангажираните работни сили или величината на променливия

капитал се уголемява, но не пропорционално с намалението на нормата на принадлежната стойност, намалява се масата на произведената принадлежна стойност.

Един трети закон произтича от това, че масата на произведената принадлежна стойност се определя от двата фактора, от нормата на принадлежната стойност и от величината на авансирания променлив капитал. Ако са дадени нормата на принадлежната стойност, или степента на експлоатация на работната сила, и стойността на работната сила, или величината на необходимото работно време — от само себе си се разбира, че колкото по-голям е променливият капитал, толкова по-голяма е масата на произведената стойност и на принадлежната стойност. Ако е дадена границата на работния ден, а също и границата на необходимата му съставна част — тогава масата на стойността и на принадлежната стойност, произведена от отделен капиталист, очевидно зависи изключително от масата труд, която той задвижва. А тази маса, при дадените предпоставки, зависи от масата на работната сила, или от броя на работниците, които той експлоатира, а този брой от своя страна се определя от величината на авансирания от него променлив капитал. Значи, при дадена норма на принадлежна стойност и при дадена стойност на работната сила, масите на произведената принадлежна стойност са право пропорционални на величините на авансираните променливи капитали. Но ние знаем, че капиталистът дели своя капитал на две части. Едната част той влага в средства за производство. Това е постоянната част на неговия капитал. Другата част той превръща в жива работна сила. Това е неговият променлив капитал. На базата на един и същ начин на производство в различни клонове на производството се извършва различно разделение на капитала на постоянна и променлива съставна част. В рамките на един и същ клон на производството това съотношение се изменя заедно с изменението на техническата основа и на обществената комбинация на производствения процес. Но както и да се разпада даден капитал на постоянна и променлива съставна част,

дали последната се отнася към първата както 1:2, 1:10 или 1:х — това не засяга току-що установения закон, тъй като стойността на постоянния капитал, както ни е известно от предишния анализ, наистина се явява отново в стойността на продукта, но не влиза в новосъздадения стойностен продукт. За да се наемат 1000 предачи, нужен е, естествено, повече суров материал, вретена и т.н., отколкото наемане на 100. Но стойността, на тези добавъчни средства за производство може да се качва, да спада, да остава без промяна, да бъде голяма или малка — тя остава без никакво влияние върху процеса на нарастване на работните сили, които ги движат. Така че установеният по-горе закон приема следната форма: масите стойност и принадена стойност, произведени от различни капитали, при дадена стойност и еднаква степен на експлоатация на работната сила са право пропорционални на величината на променливите съставни части на тези капитали, т.е. на техните превърнати в жива работна сила съставни части.

Този закон явно противоречи на целия опит, основан на външната привидност на явленията. Всеки знае, че един памукопредач, който, като се пресметне съотношението на частите на вложения общ капитал, употребява относително много постоянен и малко променлив капитал, не получава поради това по-малко печалба или принадена стойност отколкото един хлебар, който поставя в движение относително много променлив и малко постоянен капитал. За решение на това привидно противоречие са потребни още много междинни брънки, също както в елементарната алгебра са потребни още много междинни брънки, за да се разбере, че може да представлява една действителна величина. Макар че класическата икономия никога не е формулирала този закон, тя инстинктивно се опира на него, защото той е необходим извод от закона за стойността изобщо. С насилствена абстракция тя се старее да го спаси от противоречията в неговата външна проява. По-сетне * **203** ще видим, че школата на Рикардо се спъна в този камък. А вулгарната икономия, която „наистина нищо не

е научила”, и тук, както и навсякъде другаде, се улавя за външното привидно противоречие срещу закона на явлението. Тя мисли, в противоположност на Спиноза, че *„невежеството е достатъчно доказателство”*.

[* 203 По-подробно за това в „Четвъртата книга”.]

Трудът, който целокупният капитал на едно общество поставя всеки ден в движение, може да се разгледа като един единствен работен ден. Ако напр. броят на работниците е един милион, а средният работен ден на един работник — 10 часа, общественият работен ден се състои от 10 милиона часа. При дадена продължителност на този работен ден — все едно дали границите му са физически или социално определени — масата на принадлежната стойност може да бъде увеличена само с увеличаване броя на работниците, т.е. на работническото население. Нарастването на населението образува тук математическата граница за производство на принадлежната стойност от страна на целокупния обществен капитал. И обратно. При дадена величина на населението тази граница се образува от възможното най-голямо удължаване на работния ден. *** 204** В следната глава ще видим, че този закон важи само за досега разгледаната форма на принадлежната стойност.

[* 204 „Трудът на едно общество, т.е. времето, употребено за стопанството, представлява дадена величина, да кажем, по 10 часа дневно от един милион души или 10 милиона часа... Капиталът има граница на своето нарастване. Във всеки даден период тази граница се състои в действителния размер на употребеното за стопанството време.” („An Essay on the Political Economy of Nations”, Лондон, 1821 г., стр. 47, 49)]

От досегашното разглеждане на производството на принадлежната стойност следва, че не всяка произволна сума пари или стойности може да бъде превърната в капитал; напротив, за това превръщане е необходим като предварително условие известен минимум от пари или разменна стойност в ръцете на отделния притежател на пари или стоки. Минимумът променлив капитал е разходната цена на една

единична работна сила, използвана ден след ден през цялата година за получаване на принадлежна стойност. Ако този работник притежаваше свои собствени средства за производство и ако се задоволяваше с живота на работник, щеше да му бъде достатъчно онова работно време, което е необходимо за произвеждане на неговите средства за живот, да кажем 8 часа дневно. Значи щяха да му бъдат потребни средства за производство само за 8 работни часа. А капиталистът, който освен тези 8 часа го кара да извършва напр. още 4 часа принадлежен труд, има нужда от една допълнителна парична сума за набавяне на допълнителни средства за производство. Но според нашето предположение той би трябвало да ангажира двама работника, за да може от всекидневно присвояваната принадлежна стойност да живее като работник, т.е. да може да задоволява своите необходими потребности. В този случай целта на неговото производство би била само поддържане на живота, а не увеличение на богатството — а пък последното е предпоставка за капиталистическото производство. За да може той да живее само два пъти по-добре от обикновен работник и да превръща половината от произведената принадлежна стойност отново в капитал, той би трябвало заедно с броя на работниците да увеличи 8 пъти минимума на авансирания капитал. Разбира се, той може също, както и неговият работник, да участва непосредствено в производствения процес, но тогава той е само нещо средно между капиталист и работник, той е „дребен майстор”. Известно стъпало от развитието на капиталистическото производство определя капиталистът да може да употребява за присвояване и следователно за контролиране на чужд труд и за продажба на продуктите на този труд всичкото време, през което той е капиталист, т.е. през което функционира като олицетворен капитал. ***205** Средновековният цехов строй се е стараел насила да попречи на превръщането на майстора-занаятчия в капиталист, като ограничавал до твърде незначителен максимум броя на работниците, които можел да държи един отделен майстор. Притежателят на пари или стока се превръща наистина в капиталист едва когато авансираната в производството минимална сума става

много по-голяма от средновековния максимум. Тук, както и в природознанието, се потвърждава верността на закона, открит от Хегел в неговата „Логика” — че при известна точка чисто количествените изменения преминават в качествени. ***205a**

Минимумът на сумата от стойности, с която отделният притежател на пари или стока трябва да разполага, за да се излюпи във вид на капиталист, е различен за различните стъпала от развитието на капиталистическото производство и, при дадено стъпало на развитие, е различен в различните сфери на производството, в зависимост от техните особени технически условия. Известни сфери на производството още в началото на капиталистическото производство изискват един минимум капитал, който още не се намира в ръцете на отделни личности. Това предизвиква отчасти даването на държавни субсидии на такива частни лица, както във Франция през времето на Колбèр и както в някои немски държави чак до наше време; отчасти — образуването на дружества с определен от закона монопол за експлоатиране на известни клонове от индустрията и търговията ***206** — предтечи на модерните акционерни дружества.

[***206** Мартин Лутер нарича такива институти „дружество Монополия”.]

Ние не се спираме върху подробностите на измененията, които претърпя отношението между капиталист и наемен работник в хода на производствения процес, значи не се спираме и на по-нататъшните определения на самия капитал. Нека изтъкнем само някои по-главни точки.

В рамките на производствения процес капиталът се разви в **командване на труда**, т.е. на действащата работна сила или на самия работник. Олицетвореният капитал, капиталистът, бди работникът да изпълнява своята работа старателно и с нужната степен интензивност.

По-нататък капиталът се разви в едно принудително отношение, заставащо работническата класа да влага повече труд, отколкото изисква тесният кръг на нейните собствени жизнени потребности. Като подбудител на чуждо трудолюбие, като изсмуквач на принадлеен труд и експлоататор на работна сила капиталът надминава по енергия, ненаситност и активност всички предишни производствени системи, почиващи върху пряк принудителен труд.

Капиталът най-напред подчинява труда при техническите условия, в които той го заварва исторически. Поради това той не изменя непосредствено начина на производство. Затова производството на принадлезна стойност в разгледаната досега форма, чрез просто удължаване на работния ден, изглеждаше независимо от всяка промяна в начина на производство. В старомодната хлебарница то беше не по-малко ефикасно отколкото в модерната памукопредачна фабрика.

Ако разглеждаме производствения процес от гледна точка на трудовия процес, работникът се отнася към средствата за производство не като към капитал, а като към просто средство и материал на своята целесъобразна производствена дейност. В кожарската фабрика напр. той се отнася към кожите само като към предмети на своя труд. Той щави кожа, но не кожата на капиталиста. Друг е въпросът, когато разглеждаме производствения процес от гледна точка на процеса на нарастване на стойността. Средствата за производство веднага се превръщат в средства за всмукване на чужд труд. Сега вече не работникът употребява средствата за производство, а средствата за производство употребяват работника. Вместо да бъдат погълнати от него като материални елементи на неговата производствена дейност, те го потребяват като фермент на техния собствен жизнен процес, а жизненият процес на капитала се състои само в неговото движение като самонарастваща стойност. Металолеярни пещи и работилници, които нощем спират и не всмукват никакъв жив труд, са „чиста загуба“ за капиталиста. Затова металолеярните пещи и работилници представляват една „претенция за нощен труд“ на работните сили. Просто-

то превръщане на парите в предметни фактори на производствения процес, в средства за производство, превръща последните в правни основания и в принудителни основания върху чужд труд и принадлеен труд. Нека накрая още един пример ни покаже как се отразява в съзнанието на капиталистическите глави това свойствено на капиталистическото производство и характеризиращо го превръщане, даже извращаване на отношението между мъртъв и жив труд, между стойността и силата, която твори стойност. По време на бунта на английските фабриканти през 1848—1850 г. „шефът на ленопредачната и памукопредачна фабрика в Пейсли, една от най-старите и най-почтени фирми на западна Шотландия, фирмата Карлайл, синове & Со, която съществува от 1852 г. и от поколение на поколение се ръководи все от една и съща фамилия” — та този извънредно интелигентен джентлемен написал в „Глазгоу дейли мейл” от 25 април 1849 г. едно писмо под заглавие „Системата на смените”, в което между другото изпуснал следния гротескно-наивен пасаж:

«Нека сега разгледаме злините, които произлизат от едно скъсяване на работното време от 12 на 10 часа... Те „възлизат” на едно най-сериозно увреждане на перспективите и собствеността на фабриканта. Ако той (т.е. неговите „ръце”) работеше 12 часа и бъде ограничен на 10, то всеки 12 машини или вретена на неговото предприятие се смаляват на 10, и ако той рече да продаде своята фабрика, те биха били оценени само за 10, така че по този начин всяка фабрика в цялата страна би била лишена от една шеста част от своята стойност.» * **207**

[* **207** „Reports of Insp. of Fact, for 30th April 1849”, стр. 60. Фабричният инспектор Стюърт, сам шотландец и, в противоположност на английските фабрични инспектори, напълно обзет от капиталистическия начин на мислене, заявява изрично, че това писмо, което той прибавя към своя отчет, било „най-полезното съобщение, което някога е било направено от някой от фабрикантите, употребяващи системата на смени, и изрично цели премахването на предубежденията и съмненията против тази система”.]

За тази наследствено капиталистическа западношотландска глава

стойността на средствата за производство, на вретената и т.н. дотолкова се слива с тяхното капиталово свойство да самонараства тяхната стойност, или всеки ден да поглъщат определено количество чужд безплатен труд, че шефът на фирмата Карлайл & Со наистина си въобразява, че при продажба на неговата фабрика ще му платят не само стойността на вретената, но отгоре на това и нарастването на тяхната стойност, не само труда, който се съдържа в тях и е необходим за производство на този вид вретена, но и принадлежния труд, който с тяхна помощ се извлича от добрите западни шотландци от Пейсли — и тъкмо затова, мисли си той, със скъсяване на работния ден с 2 часа продажбената цена на всеки 12 предачни машини ще спадне на цената на 10 машини!

(горе)
КЪМ

ОТДЕЛ ЧЕТВЪРТИ

ПРОИЗВОДСТВОТО НА ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

(**горе в дясната странична лента има абонаментна форма**),
когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** "под линия"

БЕЛЕЖКИ КЪМ ОТДЕЛ ВТОРИ

[*1] Противоположността между властта на поземлената собственост, която [власт] почива върху личните отношения между крепостни и господари, и безличната власт на парите е ясно изразена в двете френски поговорки: „*Няма земя без господар.*” и „*Парите нямат господар.*”]

[*2] „С пари се купуват стоки и със стоките се купуват пари.” (*Мерсие Деларивьер, L'ordre naturel et essentiel des societes politiques*, стр. 543)]

[*3] „Ако едно нещо бъде купено, за да бъде отново продадено, употребената за това сума се нарича авансирани пари; ако нещото не бива купено, за да бъде пак продадено, можем да ги наречем изразходвани.” (*Джеймс Стюърт, Works etc.*, изд. от генерал сър Джеймс Стюърт, негов син, Лондон, 1801 г., том I, стр. 274)]

[*4] „Никой не разменя пари срещу пари”, извиква по адрес на меркантилистите М. Деларивьер („*L'Ordre naturel etc.*”, стр. 486). В едно съчинение, което по професия се занимава с „търговията” и „спекулацията”, четем: „Всяка търговия се състои в размяната на различни по вид неща и изгодата (за търговеца?) произлиза именно от това различие. Не би имало никаква изгода... от размяната на един фунт хляб срещу един фунт хляб... Оттук следва и изгод-

ният контраст между търговията и комарджийството, което представлява само размяна на пари срещу пари.” (Т. Корбет, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*, Лондон, 1841, стр. 5). Макар че Корбет не вижда, че **П—П**, размяната на пари срещу пари, представлява форма на циркулация, характерна не само за търговския капитал, но и за всеки капитал, той поне признава, че тази форма е обща за една разновидност на търговията — спекулацията, и за комарджийството — но пък тогава идва Мак-Кълък и намира, че всяко купуване с цел за продажба е спекулация и че значи отпада разликата между спекулация и търговия. „Всяка сделка, при която едно лице купува даден продукт за да го продаде отново, е всъщност спекулация.” (Мак-Кълък, *A Dictionary practical etc. of Commerce*, Лондон, 1847 г., стр. 1009). Много по-наивен е Пинто, този Пиндар на амстердамската борса: „Търговията е комарджийство (тази фраза е заета от Лок), а от просяци не може да се спечели нищо. Ако човек в продължение на дълго време е измъкнал всичките пари от всички [съиграчи], би трябвало с доброволно споразумение да им върне по-голямата част от печалбата, за да може играта да започне наново.” (Пинто, *Traite de la Circulation et du Credit*, Амстердам, 1771, стр. 231)]

[*4a - Това е място на голяма **ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКА „КАША“**, защото новата стойност (**ΔΠ**), която Маркс съвсем основателно нарича на немски „още стойност“ или „добавена стойност“, още съвсем не може да образува капитал. Такова добавяне на стойност го има във всички видове общества, включително както в първобитния комунизъм, така и в развития. **ΔΠ** е необходимо, но недостатъчно условие за образуване на капитал. Ще обясним:

Принадена стойност има тогава, когато **само ЧАСТ** от добавената стойност (**ΔΠ**) се присвоява от капиталиста, а другата **ЧАСТ** остава за потребление (заплащане) на работника. Точно тази присвоена, открадната от работника стойност, трябва да се нарече **излишък (surplus)**, защото всичко, което човек не може да изяде (не му бъде позволено да изяде), то му е **ИЗЛИШЪК**. Защото за разлика от животните, човекът винаги произвежда **ИЗЛИШЪК**, т.е. произвежда повече, отколкото може нормално да потреби. Проблемът е **КОЙ КОНТРОЛИРА ИЗЛИШЪКА**: при капитализма - капиталистът, при комунизма - разбирателството между самите производители на този излишък.

Затова английският превод НА ТОВА МЯСТО е неправилен, когато нарича немската дума „**Mehrwert**“ „**surplus value**“ („излишъчна стойност“) добавянето на нова стойност. Защото не е правилно да се нарече нещо „ИЗЛИШНО“, когато към първоначално произведения продукт се ДОБАВЯ нова стойност, усъвършенстване, т.е. количество, но и качество и пр. Така че „принадена“ („излишъчна“) стойност трябва да се нарече само оная **ЧАСТ** от стойността на $\Delta\Pi$, която **не се заплаща** на работника, нито ако той няма контрол над нея. Това се потвърждава от цялото изложение на Маркс до Отдел трети и в него при анализа на трудовия процес. Но тази особеност не е забелязана и от самия Маркс (и от Енгелс), които продължават да смесват **ЧАСТТА** от $\Delta\Pi$, незаплатена на работника (която капиталистът краде от работника) и **ЦЯЛАТА** $\Delta\Pi$. Т.е. те **обозначават С ЕДИН И СЪЩИ** термин „принадена стойност“ („Mehrwert“) („surplus value“) **И ДВЕТЕ** стойности:

1. ЦЯЛАТА $\Delta\Pi$, **добавена** към първоначалната стойност в процеса на (въз)производство.

2. ЧАСТТА от $\Delta\Pi$, **открадната** от труда на работника.

Т.е. на това място **1** и **2** носят едно и също име, а е очевидно, че **1** и **2** са коренно различни понятия. **1** може да съдържа **2** и то задължително го съдържа при капитализма. Но може и да не го съдържа - при комунизма. Т.е. когато никаква **ЧАСТ** от $\Delta\Pi$ няма да се краде и която **ЧАСТ** при капитализма отива за ново натрупване с цел пак да се краде. Но при комунизма всяко $\Delta\Pi$ ще отива за прогрес и само някои части - за потребление на производителите, но тия някои части те единодушно ще разпределят помежду си както решат, вместо да им го краде капиталистът.

Нещо повече. Не е правилно да се нарича $\Delta\Pi$ „стойност“, тъй като това са ПАРИ, които обозначават НЕ СТОЙНОСТТА, а ЦЕНАТА....

При комунизма, когато парите ще бъдат правилен етикет за обозначаване на стойността, нито част от тази „Mehrwert“ няма да се краде, т.е. тогава това $\Delta\Pi$ няма да се краде, а ще се добавя към прогреса при разбирателство между производителите. Ето защо **ЦЯЛАТА** $\Delta\Pi$ не може да се нарече „принадена стойност“ и правилно (първоначално) Маркс я е нарекъл

„добавена стойност“ или „още стойност“. И от тук нашето „принадена стойност“, падражавайки термина на Маркс. Но този термин, целящ да обясни капиталистическата кражба на излишъка (кражбата на оная част от продукта, която не се позволява на работника да потреби както реши), МОЖЕ да се приложи към комунистическото общество, защото при него винаги ще се добавя стойност (усъвършенстване), но няма да се краде нито част от нея.

Все пак трябва да сме благодарни на Маркс въобще за прозрението на самия процес на възпроизводство и за ясно разграничения процес на формиране на горните **видове** стойности. А това, че не е случил с точен термин... - ами нали на нас се пада да усъвършенстваме труда му, а не да му се доверяваме сяпа. Той самият казва: „Не приемай нищо на доверие.“

Както ще видим и на други места, Маркс (или преводачите му), правят подобни терминологически грешки. Например там, където се казва, че „парите са мярка за стойността“. Обяснението за грешка ще го видите там...

[*5 „Капиталът се дели... на първоначален капитал и на печалба, т.е. прираст на капитала... макар че практиката веднага пак превръща тази печалба в капитал и я пуска заедно с него в ход.“ (Ф. Енгелс, *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*, в „*Deutsch-Französische Jahrbücher*“, редактирани от Арнолд Руге и Карл Маркс, Париж, 1844, стр. 99)]

[*6 Аристотел противопоставя икономиката на хрематистиката. Той изхожда от икономиката. Доколкото тя представлява придобиване на блага, тя се ограничава до набавянето на предмети, необходими за живота и полезни за домакинството или за държавата. „Истинското богатство се състои от такива потребителни стойности, защото онова количество на такъв вид собственост, което е достатъчно за по-добър живот, не е неограничено. Но има и друг вид изкуство за придобиване, което предимно и с право се нарича хрематистика и при което изглежда, че не съществува никаква граница за богатството и владението. Стоковата търговия (значи буквално търговия на дребно и Аристотел взема тази форма, защото в нея преобладава потребителната стойност) по своята природа не спада към хрематистиката, тъй като при нея размяната се отнася до необходимото за самите тях (купувачи и продавачи).“ Поради това — развива той по-нататък мисълта си — първоначална форма

на стоковата търговия е била разменната търговия, но с нейното разширение по необходимост са се появили парите. С изнамирането на парите разменната търговия по необходимост е трябвало да се развие в стокова търговия, а тази последната — в противоречие на своята първоначална тенденция — се оформила в хрематистика, в изкуство да се печелят пари. А хрематистиката се различава от икономиката по това, че „за нея циркулацията е източник на богатството”. И изглежда, че тя се върти около парите, тъй като парите са началото и краят на този вид размяна. Затова и богатството, към което се стреми хрематистиката, е безгранично. И както всяко изкуство, което схваща целта си не като средство, а като самоцел, е неограничено в своя стремеж, защото постоянно се старее все повече и повече да се приближи към нея — докато изкуствата, които се стремят само към средствата за достигане на целта, не са неограничени, защото самата им цел им поставя граница — тъй и хрематистиката няма граница за своята цел, а целта ѝ е абсолютно забогатяване. Икономиката, а не хрематистиката, има граница... първата има за цел нещо различно от самите пари, а втората — тяхното умножаване... Смесването на двете форми, които се преплитат една в друга, кара някои да виждат в запазването и умножаването на парите до безкрайност крайната цел на икономиката. (*Аристотел*, *De Republica*, изд. на Бекер, книга I, стр. 8 и 9)]

[*7] „Стоките (тук в смисъл на потребителни стойности) не са определящата цел на капиталиста, който върши сделки... негова определяща цел са парите.” (*Т. Челмърс*, *On Political Economy etc.*, 2 издание, Лондон, 1832, стр. 166)]

[*8] „Макар че търговецът не подценява вече постигнатата печалба, неговият поглед винаги е насочен към бъдещата печалба.” (*А. Дженовези*, *Lezioni di Economia Civile*, (1765). Издание на италианските икономисти от Кустоди, *Parte Moderna*, т. VIII, стр. 139)]

[*9] „Ненаситната страст към печалба, този *проклет глад за злато* винаги определя капиталиста.” (*Мак-Кълък*, *The Principles of Political Economy*, Лондон, 1830 г., стр. 179) Разбира се, това схващане не пречи на същия Мак-Кълък и компания при теоретически затруднения, напр. при разглеждане на свръхпроизводството, да превръщат същия капиталист в добър гражданин, за когото е важна само потребителната стойност и който дори развива истински хищнически апетит към обуца, шапки, яйца, басми и към други съвсем домашни видове потребителна стойност.]

[*10] [спасявам] е един от характерните изрази на гърците за трупането на съкровища. Също така и английското „to save” същевременно значи спасявам и пестя.]

[*10a] „Безкрайността, която нещата нямат в движението напред, я имат в кръгообращението.” (*Галиани, Delia moneta*, стр. 156)]

[*11] „Не материалът съставя капитала, а стойността на тези материали.” (*Ж. Б. Сей, Traite d'Economie Politique*, 3 изд., Париж, 1817 г., том II, стр. 429)]

[*12] „Средството за обращение (!), което се употребява за производителни цели, е капитал.” (*Мак-Леод, The Theory and Practice of Banking*, Лондон, 1855 г., т. I, гл. I) „Капитал са стоките.” (*Джеймс Мил, Elements of Political Economy*, Лондон, 1821 г., стр. 74)]

[*13] „Капиталът... е перманентно умножаваща се стойност.” (Сисмонди, *Nouveaux principes de l'Economie Politique*, [Париж, 1819 г. Моск. ред.] том I, стр. [88] 89)]

[*14] „Размяната е чудесна сделка, при която и двамата контрагенти винаги (!) печелят.” (*Дестю дьо Траси, Traite de la volonte et de ses effets*, Париж, 1826 г., стр. 68) Същата книга по-късно излезе като „*Traite d'Economie Politique*”.]

[*15] *Мерсие Деларивьер, L'Ordre naturel etc.*, стр. 544]

[*16] „Дали едната от тези две стойности е пари или и двете са обикновени стоки — това само по себе си е съвсем безразлично.” (*Мерсие Де ла Ривьер*, пак там, стр. 543)]

[*17] „Контрагентите не определят стойността; тя вече е определена преди сделката.” (Льо Трон], *De l'Interet Social*, стр. 906)]

[*18] „Където има равенство — няма печалба.” (*Галиани, Delia Moneta*, у Кустоди, *Parte Moderna*, том IV, стр. 244)]

[*19] „Размяната става неизгодна за едната от страните, когато някое стра-

нично обстоятелство намали или увеличи цената: равенството тогава е нарушено, но това нарушение се дължи на тази странична причина, а не на размяната.” (Льо Трон, *De l'Interet Social*, стр. 904)]

[*20] „Размяната по своята природа е договор на равенство, който се сключва между една стойност и друга, равна на нея стойност. Следователно тя не е средство за забогатяване, понеже се дава толкова, колкото се получава.” (Льо Трон, пак там, стр. 903)]

[*21] Кондияк, *Le Commerce et le Gouvernement* (1776). Издание Daire et Molinari в „*Melanges d'Economie Politique*”, Париж, 1847 г., стр. 267]

[*22] Затова Лютрон много правилно възразява на своя приятел Кондияк: „В развитото общество няма нищо излишно.” Същевременно той му подхвърля забележката, че „ако и двамата разменящи получават еднакво повече срещу еднакво по-малко, и двамата получават по еднакво.” Тъй като Кондияк няма още нито най-малка представа за природата на разменната стойност, той е най-подходящият авторитет за г. проф. Вилхелм Рошер — за неговите собствени детински възгледи. Виж неговата книга „*Die Grundlagen der Nationaleconomie*”, 3 издание, 1858 г.]

[*23] С. П. Нюмен, *Elements of Political Economy*, Ендовър и Ню-Йорк, 1835, стр. 175]

[*24] „Чрез покачването на номиналната стойност на продукта... продавачите не стават по-богати... тъй като тъкмо онова, което спечелват като продавачи, те го изразходват като купувачи.” („*The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.*”, Лондон, 1797 г., стр. 66)]

[*25] „Ако човек е принуден да продава за 18 ливри известно количество от такива произведения, което в действителност има стойност 24 ливри, то пък когато употреби същите пари за купуване, за 18 ливри ще получи толкова, колкото за 24 ливри.” (Льо Трон, *De l'Interet Social*, стр. 897)]

[*26] „Така че никой продавач обикновено не може да покачва цената на своите стоки, за да не бъде също тъй принуден да плаща по-скъпо стоките на другите продавачи; по същата причина никой потребител не може обикновено да купува по-евтино, за да не бъде също така принуден да намали цената на стоките, които сам продава.” (Мерсие Деларивьер, *L'Ordre naturel etc.*, стр.

[*27] Р. Торенс, An Essay on the Production of Wealth, Лондон, 1821 г., стр. 349]

[*28] „Мисълта, че потребителите заплащат печалбата, сигурно е напълно абсурдна. Кои са потребителите?” (Джордж Рамзей, An Essay on the Distribution of Wealth, Единбург, 1836 г., стр. 183)]

[*29] „Когато някой не намира търсене за стоките си — съветва ли го г. Малтус да плати на друго лице, та то да му купи стоките?”, така един негодуващ рикардианец запитва Малтус, който, както и неговият ученик попът Челмърс, величае икономическото значение на класата на тези, които само купуват или консумират. Виж: „An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.”, Лондон, 1821 г., стр. 55]

[*30] Детю де Траси макар да е — а може би защото е — член на „Френския институт” — обединение на френските академии на науките и изкуствата], е бил на противоположното мнение. Индустриалните капиталисти, казва той, си докарват печалбите с това, че „продават всичко по-скъпо, отколкото е струвало неговото производство. Но на кого продават? Най-напред едни на други.” („Traite de la Volonte etc.”, стр. 239)]

[*31] „Размяната на две равни стойности нито увеличава, нито намалява масата на стойностите, които се намират в обществото. А размяната на две неравни стойности... също така никак не изменя сумата на обществените стойности, макар че прибавя към състоянието на единия онова, което отнема от състоянието на другия.” (Ж. Б. Сей, Traite D'Economie Politique, том II, стр. 443 сл.) Разбира се, Сей, без да мисли за изводите от това положение, го взема почти буквално от физиократите. Следният пример ще изтъкне начина, по който той, за да увеличи своята собствена „стойност”, използва техните съчинения, които по негово време са били почти изгубени. „Най-знаменитото” положение на господин Сей: *Продуктите се купуват само с продукти* (пак там, том II, стр. 441), в оригинала на физиократите гласи: *Произведенията се плащат само с произведения* Льо Трон, De l'Interet Social, стр. 899)]

[*32] „Изобщо размяната не придава на продуктите никаква стойност.” (Ф.

[*33] „При господството на неизменни еквиваленти търговията би била невъзможна.” (Джордж Опдайк, *A Treatise on political Economy*, Ню-Йорк, 1851, стр. 69.) „В основата на разликата между реална стойност и разменна стойност лежи един факт — а именно фактът, че стойността на една вещь се различава от така наречения еквивалент, който се дава за нея в търговията, т.е. че този еквивалент съвсем не е еквивалент.” (Ф. *Енгелс*, *Umrisse zu einer Kritik der National Ökonomie*, стр. 96)]

[*34] Бенджамин Франклин, *Works*, том II, издание [на Спаркс в „*Positions to be examined concerning National Wealth*”]

[*35] Аристотел, *De Republica*, книга I, гл. 10]

[*36] „При обикновени условия на пазара печалба не се получава от размяна. Ако не е съществувала от по-рано, тя не би могла да бъде налице и след тази сделка.” (Рамзей, *An Essay on the Distribution of Wealth*, стр. 184)]

[*37] След направения разбор читателят ще разбере, че това означава само: Образуването на капитала трябва да бъде възможно и тогава, когато цената на стоката е равна на стойността на стоката. То не може да бъде обяснено с отклонението на стоковите цени от стоковите стойности. Ако **цените действително се отклоняват от стойностите**, трябва най-напред да ги сведем към последните, т.е. да не вземаме под внимание това обстоятелство, като чисто случайно, и така да имаме пред себе си в чист вид явлението на образуване на капитал въз основа на стоковата размяна и при изучаването му да не ни забъркват пречещи странични обстоятелства, чужди на същинския процес. Известно е впрочем, че това свеждане съвсем не е само научна процедура. Постоянните колебания на пазарните цени, тяхното покачване и спадане, се компенсират, взаимно се снемат и сами се свеждат към средната цена като към своя вътрешна норма. Тя е пътеводната звезда напр. за търговеца или индустриалеца във всяко начинание, което изисква по-продължително време. Така че той знае, че ако се вземе един по-дълъг период като цялост, стоките наистина не се продават нито по-долу, нито по-горе, а винаги по тяхната средна цена. Така че ако незаинтересованото мислене беше в интереса на капиталиста, той би трябвало до си постави проб-

лема за образуването на капитала така: *Как може да възникне капитал, когато цените се регулират от средната цена. т.е. при последна сметка от стойността на стоката?* Казвам „при последна сметка”, понеже средните цени не съвпадат направо с величината на стоковите стойности, както вярват А. Смит, Рикардо и др.]

[*38] „Във формата на пари... капиталът не дава никаква печалба.” (Рикардо, *Principles of Political Economy*, стр. 267)]

[*39] В енциклопедии върху класическата древност човек може да срещне безсмислицата, че в античния свят капиталът бил напълно развит, „липсвали само свободният работник и кредитът”. И г. Момзен в своята „Римска история” изпада от едно *quid pro quo* в друго.]

[*40] Затова различни законодателства установяват един максимум за продължителността на трудовия договор. Всички законници на народи, у които трудът е свободен, регулират условията за прекратяването на договора. В редица страни, особено в Мексико, робството е скрито под формата на „пеонаж” [*виж речника за чужди думи в края на тома*] (а преди американската гражданска война — и в откъснатите от Мексико територии; а по същността на работата — и в Дунавските провинции преди реформите на Куза). Чрез заеми, които трябва да бъдат погасени във вид на труд и се провлачат от поколение на поколение, не само отделният работник, но и неговото семейство фактически стават собственост на други лица и на техните семейства. Хуарес беше унищожил този „пеонаж”. Тъй нареченият император Максимилиан го въведе пак с декрет, който в парламента във Вашингтон справедливо биде заклеймен като декрет за възстановяване на робството в Мексико. „От моите лични телесни и духовни способности и възможности за действие аз мога... да отчуждавам на някой друг една ограничена по време употреба, защото след това ограничение те получават едно външно отношение към моята тоталност и общност, а с отчуждаването на цялото мое конкретизирано чрез труда време и тоталността на моето производство аз бих превърнал това, което е негова субстанция, моята всеобща дейност и действителност, моята личност — в собственост на някого другиго.” (*Хегел, Philosophie des Rechts*, Берлин, 1840 г., стр. 104, §67)]

[*41] Значи това, което характеризира капиталистическата епоха, е, че работната сила придобива за самия работник формата на стока, която му при-

надлежи, и следователно неговият труд придобива формата на наемен труд. От друга страна, едва от този момент стоковата форма става всеобща форма на продуктите на труда.]

[*42] „Стойността на един човек, както и на всички други неща, е неговата цена: а това означава — толкова, колкото плащат за ползването от неговата сила.” (Т. Хобс, Leviathan, в „Works”, изд. Molesworth, Лондон, 1839-44, том III, стр. 76)]

[*43] „Поради това староримският villicus, който е стоял като управител начело на земеделските роби, е получавал по-малък дял от тях, тъй като неговият труд е бил по-лек от труда на робите.” (Т. Момзен, Romische Geschichte, [том 1, 2 изд., Берлин, Моск. ред.] 1856 г., стр. 810)]

[*44] Сравни „Over-Population and its Remedy”, Лондон, 1846 г., от У. Т. Торншъп]

[*46] Неговата (на труда) естествена цена... се състои от такова количество необходими средства за живот и удобства, което, съобразно с климата и обичаите на една страна, е необходимо за поддържането на работника и му дава възможност да отгледа такова семейство, което осигурява на пазара едно ненамалено предлагане на труд.” (Р. Торенс, An Essay on the external Corn Trade, Лондон, 1815 г., стр. 62. Думата труд тук е употребена неправилно, вместо работна сила.]

[*47] *Роси*, Cours d'Economie Politique, Брюксел, 1842 г., стр. 370]

[*48] *Сисмонди*, Nouveaux Principes etc., том I, стр. 113]

[*49] „Всеки труд се заплаща след неговото свършване.” („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.”, стр. 104) „Търговският кредит трябваше да започне в момента, в който работникът, първият творец в производството, въз основа на своите спестявания е можал да чака заплатата за своя труд до края на седмицата, 14 дни, три месеца и т.н.” (Ш. Ганил, Des Systemes de l'Economie Politique, 2 изд. Париж 1821 г., том II, стр. 150)]

[*50] „Работникът дава в заем своето прилежание (industry)”, но, коварно прибавя Щорх, той „нищо не рискува” освен „да изгуби своята заплата..._ работникът не влага нищо материално.” (Щорх, Cours d'Economie Politique, Пе-

[*51 Един пример. В Лондон съществуват два вида хлебари — които продават хляба по пълната му стойност, и които го продават под тази стойност. Последната категория обхваща повече от 3/4 от общото число на хлебарите (стр. XXXII в доклада на правителствения комисар (не се чете - бел. ел. коректор) С. Тримънхийр за „Grievances complained of by the journeymen bakers etc.“, Лондон, 1862 г.). Всички тези undersellers, почти без изключение, продават хляб, фалшифициран със смес от стипца, сапун, поташ, вар, дербишайрско каменно брашно и други такива приятни, хранителни и здрави прибавки. (Виж цитираната по-горе Синя книга, а също и отчета на „Comittee of 1855 on the Adulteration of Bread“ и книгата на д-р Хасел, „Adulterations Detected“, 2 изд., Лондон, 1861 г.) Сър Джон Гордон е заявил пред комисията за 1855 г., че „поради тази фалшификация бедният, който живее с два фунта хляб на ден, сега в действителност не получава и една четвърт от хранителните вещества, като оставим настрана вредното влияние върху неговото здраве“. Като причина за това, че „твърде голяма част от работническата класа“, макар че е добре осведомена за тези фалшификации, все пак купува с хляба и стипца, каменно брашно и т.н., Тримънхийр (пак там, стр. XLVIII) изтъква, че те „по силата на необходимостта са принудени да вземат от хлебаря или от бакалницата оня хляб, който там благоволят да им дадат“. Тъй като на тях им плащат едва в края на седмицата, „те едва в края на седмицата могат да платят хляба, който е бил консумиран от техните семейства в продължение на седмицата“; и Тримънхийр, като привежда свидетелски показания, прибавя: „Известно е, че хлябът с такива примеси се приготвя специално за този род купувачи.“ В много английски (а още повече в шотландски) земеделски окръзи работната заплата се изплаща на две седмици и дори месечно. При такива дълги срокове земеделският работник е принуден да купува своите стоки на кредит... Той трябва да плаща по-високи цени и фактически е прикрепен към онова дюкянче, което му дава на кредит. Така напр. в Хорнингшем в Уилтс, където изплащането на заплата става веднаж на месец, работникът плаща 2 шилинга и 4 пенса за *стоун* [англ. мярка, 6360 кгр.] от същото брашно, за което иначе навсякъде би платил 1 шил. 10 пенса“ („Sixth Report“ on „Public Health“ by „The Medical Officer of the Privy Council etc.“, 1864 г., стр. 264). „Работниците от работилниците за ръчно щамповане на басми в Пейзли и Килмарнок (в западна Шотландия) наложиха в 1853 г., чрез стачка, намале-

ние на платежния срок от един месец на две седмици.” („Reports of the Inspectors of Factories 31st Oct. 1853”, стр. 34) Като по-нататъшно развитие на кредита, който работникът послушно дава на капиталиста, може да се разгледа методът на много английски притежатели на каменовъглени мини, където работникът получава заплата само в края на месеца, а дотогава получава от капиталиста аванси, често пъти в стоки, за които той трябва да плаща по-високо от пазарната им цена (трък-система). „Собствениците на въглищните мини (coal masters) навсякъде са свикнали да изплащат заплатите на работниците веднаж в месеца, а дотогава да им дават аванси в края на всяка седмица. Този аванс се дава в магазина (а именно в *tommy-shop*, т.е. в бакалницата, която принадлежи на самия собственик). Работникът получава аванса в единия ъгъл и го изразходва в другия.” („Children's Employment Commission, III. Report”, Лондон, 1864 г., стр. 38, №192)]

БЕЛЕЖКИ КЪМ ОТДЕЛ ТРЕТИ

[*1] „Самораслите произведения на земята, които са в ограничено количество и съвсем независими от човека, изглежда да са дадени от природата по същия начин, както на някой млад човек дават една малка сума, за да може да работи и създаде щастието си.” (Джеймс Стюърт, *Principles of Political Economy*, изд. Дъблин, 1770, том I, стр. 116)]

[*2] „Разумът е колкото хитър, толкова и мощен. Хитростта се състои изобщо в оная посредническа дейност, която кара обектите, съгласно тяхната собствена природа, да си въздействат взаимно и ги подхвърля на взаимна обработка, без да се вмесва непосредствено в този процес, и все пак достига осъществяването на своята цел.” (Хегел, *Enzyklopadie*, част първа: „Die Logik”, Берлин, 1840 г., стр. 382)]

[*3] В своето иначе жалко произведение: „*Theorie de l'Economie Politique*”, Париж 1815 г., Ганил в полемика срещу физиократите уместно изброява редица трудови процеси, които съставляват предпоставката за същинското земеделие.]

[*4] В своите „*Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*” (1766 г.) Тюрго добре развива значението на опитоменото животно за наченките на културата.]

[*5] Измежду всички стоки, същинските луксозни стоки са най-незначителни

за технологическото сравнение на различните производствени епохи.]

[*5a] Бележка към второто издание: Колкото и малко досегашната историография да познава развитието на материалното производство, а значи и основата на всеки обществен живот, и с това на всяка действителна история, все пак поне предисторическите времена са разделени въз основа на природонаучните, а не на така наречените исторически изследвания, по материала на сечивата и оръжията, на каменен период, бронзов период и железен период.]

[*6] Изглежда парадоксално напр. да наречем рибата, която още не е уловена — средство за производство в риболовството. Но досега още не е измерено изкуството да се лови риба във води, в които я няма.]

[*7] Това определение на производителния труд, както то следва от гледна точка на простия трудов процес, е съвсем недостатъчно за капиталистическия производствен процес.]

[*8] Щорх различава същинския суров материал като „matiere” от спомагателните материали като „matériaux”; Шербюлие нарича спомагателните материали „matieres instrumentales”.]

[*9] Сигурно на тази съвсем логична основа полковник Торенс открива в камъка на дивака — произхода на капитала. „В първия камък, който дивакът хвърля по преследваното диво животно, в първата тояга, която той взема, за да брули плодовете, които не може да достигне с ръце — ние виждаме присвояване на един предмет с цел да се придобие друг предмет и така откриваме началото на капитала.” (*Р. Торенс, An Essay on the Production of Wealth etc.*, стр. 70, 71) С тази първа тояга навярно се обяснява защо на английската тояга е синоним на капитал.]

[*10] „Продуктите са присвоени преди да бъдат превърнати в капитал; това превръщане не ги избавя от онова присвояване.” (*Шербюлие, Riche ou Pauvre*, изд. Париж, 1841 г., стр. 53, 54) „Като продава своя труд за определено количество средства за живот (approvisionnement), пролетарият съвсем се отказва от всякакъв дял върху продукта. Присвояването на продуктите остава същото, както и по-преди; то никак не се изменя поради горепоменатия договор. Продуктът принадлежи изключително на капиталиста, който е доста-

вил суровия материал и средствата за живот. Това е строго следствие от закона за присвояването, чийто фундаментален принцип, напротив, беше изключителното право на собственост на всеки работник върху своя продукт.” (пак там, стр. 58) *Джеймс Мил* в „*Elements of Political Economy etc.*” на стр. 70 казва: „Когато работниците работят за заплата, капиталистът е собственик не само на капитала (иска да каже — на средствата за производство), но и на труда (of the labour also). Ако, както е прието, в понятието капитал включим това, което се плаща като работна заплата, безсмислено е да се говори за капитала отделно от труда. Думата капитал в този смисъл включва и двете — и капитала, и труда.”]

[*11] „Не само трудът, приложен непосредствено в стоките, влияе върху тяхната стойност, но и трудът, който е бил употребен за уреди, сечива и постройки, с които се подпомага този труд.” (Рикардо, *Principles of Political Economy*, стр. 16)]

[*12] Цифрите тук са съвсем произволни.]

[*13] Това е основното положение, върху което почива учението на физиократите за непроизводителността на всеки неземеделски труд, и то е необходимо за икономиста — по професия. „Този начин да се причисли към една единствена вещ стойността на много други вещи, напр. към платното — жизнената издръжка на тъкача на платното, означава, така да се каже, наслагането на пластове на няколко стойности върху една единствена стойност, води към нарастване на последната в същия размер... Изразът събиране твърде добре означава начина, по който се образува цената на продуктите на труда; тази цена е само общият сбор на няколко стойности, употребени и събрани заедно; но събиране не значи умножаване.” (*Мерсие Деларивьер*, *L'Ordre naturel etc.*, стр. 599)]

[*14] Така напр. в 1844—47 г. той е изтеглил част от своя капитал от производството, за да я изгуби при спекула с железопътни акции. Така през време на американската гражданска война той затвори фабриката и изхвърли фабричните работници на улицата, за да играе на Ливърпулската памучна борса.]

[*15] „Хвали се, кичи се и се украсявай... Но който взема повече или по-добро (от това, което е дал) — това е лихварство и значи да правиш на своя

ближен не услуга, а вреда, както прави крадецът и разбойникът. Не всичко, което се нарича услуга и благодеяние, е услуга и благодеяние на ближния. Защото прелюбодеецът и прелюбодейката си правят един на друг голяма услуга и удоволствие. Един рицар прави на подпалвача и на убиеца голяма рицарска услуга, като им помага да разбойничат по пътищата и да нападат селата и хората. Папистите правят на нашите голяма услуга с това, че не издават, не изгарят, не избиват всички тях, не ги оставят да изгният в затворите всички до един, а оставят някои и да живеят, и ги изпъждат или им отнемат целия имот. Сам дяволът прави на своите служители грамадна, неизмерима услуга... Общо взето, светът е преизпълнен с големи, превъзходни, всекидневни услуги и благодеяния.” (Мартин Лутер, An die Pfarherrn, wider der Wucher zu predigen etc., Витенберг 1540 г.)]

[*16] Аз отбелязвам по този въпрос в „Zur Kritik der politischen Oekonomie”, стр. 14 и др. [бълг. изд. стр. 27]: „Понятно е каква „услуга” трябва да оказва категорията „услуга” на икономисти от рода на Ж. Б. Сей и Ф. Бастиа.”

[*17] Това е едно от обстоятелствата, които поскъпяват основаното на робство производство. При него работникът, според сполучливия израз на древните автори, само като *instrumentum vocale* [лат.: инструмент, надарен с глас] се различава от животното, което е *instrumentum semivocale* [инструмент, полунадарен с глас], и от мъртвото средство на труда, което е *ням инструмент*. Но робът сам дава на животните и на средствата на труда да почувстват, че той не е подобен на тях, а е човек. Той си създава самочувствието за разликата си от тях, като ги третира лошо и ги опропастява със *страст*. За това като икономически принцип на този начин на производство се смята употребата само на най-груби и най-недодялани оръдия на труда, които обаче именно поради своята нескопосна грубост по-малко са изложени на развала. До избухването на гражданската война в робовладелските щати, разположени около Мексиканския залив, са намирани рала от старокитайска конструкция, които разравят земята както свинете или къртиците, а не я порят и не я преобръщат. Сравни Дж. Е. Кернс], *The Slave Power*, Лондон, 1862 г., стр. 46 сл. В книгата си „Seaboard Slave States” [стр. 46 сл. — Моск. ред.] Олмстед между другото разказва: „Показвах ми сечива, които у нас нито един разумен човек не би дал на наемния си работник; тяхната извънредна тежина и грубост по мое мнение прави труда с тях поне с 10% по-мъчен отколкото с тези, които обикновено се употребяват у нас. Но, както ме уверя-

ват, при тромавия и нехаен начин, по който робите си служат със сечивата, не е възможно да им се поверяват с добър успех по-леки и по-малко груби сечива; такива сечива, каквито ние с добра печалба за себе си постоянно поверяваме на нашите работници, не биха просъществували нито ден на една нива във Вирджиния — макар че почвата там е по-лека и с по-малко камъни отколкото у нас. Също така на моя въпрос защо навсякъде конете са заменени с мулета ми посочиха като първа и с основание меродавна причина, че конете не могат да понасят третирането, на което постоянно ги подлагат негрите. Те винаги не след дълго осакатявали конете и ги пребивали от бой, докато мулетата понасят бой, издържат един-два пъти без храна, без да претърпят телесни повреди. При това те не настиват и не се разболяват, когато бъдат оставени на произвола или бъдат претоварени с извънмерна работа. Не ми трябва да ходя по-далече от прозореца на стаята, в която пиша, за да видя почти винаги едно отнасяне към добитъка, което на север сигурно би накарало всеки фермер да уволни работника.”]

[*18 Разликата между по-висшия и простия труд, *квалифициран и неквалифициран труд*, отчасти се основава само на илюзии или поне на различия, които отдавна са престанали да бъдат реални и продължават да съществуват само като традиционни условности; отчасти — на по-безпомощното положение на известни слоеве от работническата класа, което по-малко отколкото на други слоеве им позволява да наложат да им бъде заплатена стойността на тяхната работна сила. Случайни обстоятелства играят при това такава голяма роля, че едни и същи видове труд често менят своето място. Където например физическата субстанция на работническата класа е отслабнала и е относително изтощена, както е във всички страни с развито капиталистическо производство, груби работи, които изискват голяма мускулна сила, общо взето се превръщат в по-висши в противовес на много по-фини, които слизат до степента на прост труд, както напр. трудът на един *зидар* в Англия заема много по-висока степен отколкото трудът на един специалист по тъкане на дамаска. От друга страна трудът на един стригач на кадифе, при все че изисква голямо физическо усилие и освен това е много нездравословен, фигурира като „прост” труд. Впрочем не трябва да си въобразяваме, че така нареченият „skilled labour” заема количествено значително място в националния труд. Леинг пресмята, че в Англия (и Уелс) съществуването на повече от 11 мил. души се базира на прост труд. След като се извадят един милион аристократи и един и половина милиона паупери, скитници, престъп-

ници, проститутки и т.н., от 18-те милиона население по времето, когато той е писал своето съчинение, остават 4.650.000 души средна класа, включително дребни рентриери, чиновници, писатели, художници, учители и т.н. За да получи тези $4 \frac{2}{3}$ милиона, той причислява към работещата част на средната класа, освен bankerите и т.н., и всички по-добре платени „фабрични работници“! Дори *зидари* у него не липсват между „висшите работници“. Така му остават гореказаните 11 милиона (*С. Леунг, National Distress etc.*: Лондон, 1844 г.) [стр. 51 и сл.]. „Голямата класа, която не може да даде за средствата за живот нищо освен прост труд, съставлява голямата маса на народа.“ (*Джеймс Мил* в статията: „Colony“, „Supplement, to the Encyclopaedia Britannica“, 1831 г.]

[*19] „Когато се спомене труд в значението на мярка на стойността, по необходимост се подразбира труд от един известен вид... Отношението, в което другите видове труд се намират спрямо него, лесно може да бъде определено.“ („*Outlines of Political Economy*“, Лондон, 1832 г., стр. 22, 23)]

[*20] „Трудът създава ново творение на мястото на едно унищожено.“ („*An Essay on the Political Economy of Nations*“, Лондон, 1821 г., стр. 13)]

[*21] Тук не става въпрос за поправки на средствата на труда, машините, постройките и т.н. Една машина, която се намира в поправка, функционира не като средство на труда, а като материал на труда. С нея не работят, а тя самата бива обработена, за да се закърпи нейната потребителна стойност. Такива поправки ние, с оглед на нашата задача, винаги можем да смятаме за включени в труда, който е необходим за произвеждане на средството на труда. В текста се говори за изхабяването, което никакъв лекар не може да излекува и което постепенно води към смърт, за „такъв вид изхабяване, което не може да бъде поправяно от време-навреме и което напр. докарва ножа до такова състояние, че ножарят да каже за него: не си струва да му се туря ново острие“. В текста видяхме, че напр. една машина влиза изцяло във всеки отделен трудов процес, но само отчасти в едновременния оплодотворителен процес. Въз основа на това трябва да се преценява следното смесване на понятия: „Рикардо говори за количеството труд, което машиностроителят е вложил в произвеждането на една машина за плетене на чорапи“, като съдържащо се напр. в стойността на един чифт чорапи. „Но целият труд, който е произвел всеки отделен чифт чорапи... включва целия труд на машиностроителя, а не само част от него; защото една машина, наистина, прави много

чифтове, но нито един от тези чифтове не може да бъде произведен без цялата машина.” („Observations on certain verbal disputes in Political Economy particularly relating to Value, and to Demand and Supply”, Лондон 1821 г., стр. 54) Авторът, един необикновено самодоволен „wiseacre” [англ.: умник], в своята обърканост, а поради това и със своята полемика, е прав само в този смисъл, че нито Рикардо, нито някой друг икономист преди или след него не е разграничил ясно двете страни на труда и затова още по-малко е анализирал тяхната различна роля при образуването на стойността.]

[*22 Оттук се разбира безсмислицата на скучния Ж. Б. Сей, който иска да изведе принадлежната стойност (лихва, печалба, рента) от „services productifs” [френ.: производителни услуги], които средствата за производство — земята, инструментите, обработените кожи и т.н. — оказват със своите потребителни стойности в трудовия процес. Господин Вилхелм Рошер, който току-тъй не изпуска случай да регистрира черно на бяло своите послушни хвалебствени хрумвания, се провиква: „Ж. Б. Сей много право забелязва в „Traite”, том I, глава 4, че стойността, произведена от една маслобойна, след като се приспадат всички разноси, е нещо ново, съществено различно от труда, с който е била произведена самата маслобойна.” („Die Grundlagen der Nationalökonomie”, 3 изд., 1858 г., стр. 82, забележката) Много право! „Маслото”, което е произведено в маслобойната, е нещо твърде различно от труда, изразходван за постройката на маслобойната. Под „стойност” г. Рошер разбира нещо като „масло”, тъй като „масло” има стойност, а „в природата” се намира минерално масло, макар сравнително и не „твърде много”, и сигурно това визира неговата друга забележка: „Разменни стойности тя (природата!) почти никак не произвежда”. На Рошеровата природа ѝ върви с разменната стойност, както на безразсъдната мома, която родила детенце, но то било „съвсем малко”. Същият „учен” забелязва по гореспоменатия повод още и това: „Школата на Рикардо свежда и капитала към понятието труд, като „спестен труд”. Това е несполучливо (!), понеже (!) собственикът на капитала (!) все пак (!) е направил повече (!) отколкото простото (?!) произвеждане (?) и (??) запазване на същия (на кого?): именно (!!?) въздържането от собствени наслаждения, за което той напр. (!!!) иска лихви.” (Пак там) Колко „сполучлив” е този „анатомио-физиологичен метод” на политическата икономия, който развива „стойност” направо от простото „желание”!]

[*22a „Измежду всички сечива в занаята на земеделеца човешкият труд...

е онова, от което най-много зависи заместването на неговия капитал. Другите две — работният добитък и... каруците, плуговете, мотиките и т.н. — са нищо, ако няма известно количество от първото.” (Едмунд Бърк, *Thoughts and Details on Scarcity*, originally presented to the Rt Hon. W. Pitt in the Month of November 1795, изд. Лондон, 1800 г., стр. 10.)

[*23] В „*Таймс*” от 26 ноември 1862 г. един фабрикант, в чиято предачна фабрика са заети 800 работника и която поглъща седмично средно 150 бали източно-индийски или около 130 бали американски памук, се оплаква на публиката от ежегодните разноси поради спирането на работата във фабриката. Той ги изчислява на 6000 ф.ст. Между тези разноси се намират много пера, които тук не ни интересуват, като поземлена рента, данъци, осигурителни премии, заплати на годишно ангажирани работници, manager [директор], книговодители, инженери и т.н. Но след това той пресмята 150 ф.ст. за възглица, за да затопля от време-навреме фабриката и понякога да поставя в движение парната машина, а освен това и заплатите на временни работници, които от време-навреме поддържат машинарията „в изправност”. И най-сетне, 1200 ф.ст. за изхабяване на машинарията, тъй като „атмосферните влияния и природният закон за разложението не прекъсват своето действие, защото парната машина е престанала да се върти”. Той изрично отбелязва, че тази сума от 1200 ф.ст. е пресметната толкова ниско, защото машинарията вече била доста изхабена.]

[*24] „Производителна консумация: когато консумирането на една стока съставя част от производствения процес... В тези случаи няма консумация на стойност.” (С. П. Нюман, *Elements of Political Economy*, стр. 296)]

[*25] В един североамерикански наръчник, който е претърпял може би 20 издания, четем: „Няма значение в каква форма капиталът се явява наново.” След едно словоохотливо изброяване на всички възможни производствени съставки, чиято стойност се появява отново в продукта, накрая се казва: „Различните видове храна, дрехи и жилище, необходими за съществуването и удобствата на човека, също претърпяват промени. Те се изразходват от време-навреме и тяхната стойност се появява отново в новата сила, която те дават на неговото тяло и дух, и по този начин образува нов капитал, който отново се употребява в производствения процес.” (Уейланд, *Elements of Political Economy*, стр. 31, 32). Като оставим настрана всички други чудатости, не е напр. цената на хляба, която отново се появява в подновената сила, а

неговите хранителни субстанции. А това, което се появява отново като стойност на силата, не са средствата за живот, а тяхната стойност. Същите средства за живот, ако струват наполовина по-евтино, пак произвеждат също толкова мускули, кости и т.н., накъсо — същата сила, но не сила на същата стойност. Това превръщане на „стойност” в „сила” и цялата тази фарисейска неопределеност прикриват впрочем съвсем напразния опит да се изкалъпи принадлежна стойност само въз основа на новото появяване на авансирани стойности.]

[*26 „Всички продукти от един вид всъщност образуват само обща маса, чиято цена се определя общо и без оглед на особените обстоятелства.” (Льо Трон, *De l'Interet Social*, стр. 893)]

[*26a „Ако смятаме стойността на употребения постоянен (фиксиран) капитал като част от авансирания капитал, то в края на годината трябва да смятаме останалата част от този капитал като част от годишния доход.” (*Малтус*, *Principles of Political Economy*, 2-ро изд., Лондон, 1836 г., стр. 269)]

[*27 От само себе си се разбира, както казва Лукреций: „Нищо не може да се създаде от нищо. „Създаване на стойност” е превръщане на работна сила в труд. А работната сила идва преди всичко от природно вещество, превърнато в човешки организъм.

[*28 Също както англичаните казват: „rate of profit”, „rate of interest” („процент на печалбата”, „лихвен процент”) и т.н. Читателят ще види в том 3, че е лесно да се разбере процентът на печалбата, когато човек познава законите на принадлежната стойност. По обратния път не може да се разбере нито едното, нито другото. ЗАБЕЛЕЖКА от бг.ред.: Тук самият Маркс дава като пример английското значение на горните две понятия, които на български са преведени и са се утвърдили неправилно: („норма на печалбата”, „норма на лихвата”).

[*28a (Бележка към третото издание: Авторът употребява тук обикновения икономически език. Нека си припомним, че на стр. 143 е изтъкнато, че всъщност не капиталистът „авансира” работника, а работникът „авансира” капиталиста. — Ф.Е.)]

[29 В това съчинение ние досега употребявахме израза „необходимо работно време” за означаване на работното време, което изобщо е общественно-

необходимо за произвеждане на стоката. Отсега нататък ще го употребяваме и за работното време, което е необходимо за произвеждане на специфичната стока работна сила. Употребяването на едни и същи *termini technici* [лат.: специални термини] в различен смисъл е неудобно, но в никоя наука не може да се избегне напълно. Сравни напр. висшата и нисшата математика.]

[*30] Господин Вилхелм Тукидид Рошер открива с истинска готшедовска гениалност, че ако създаването на принадлежна стойност или принадлежен продукт и свързаната с него акумулация се дължали в днешно време на „пестеливостта“ на капиталиста, който пък „затова напр. иска лихва“, то, обратно, „при най-долните стъпала на културата по-силните принуждават по-слабите да пестят.“ („Die Grundlagen etc.“, стр. 78) Към пестене на труд ли? или на излишъци от продукти, които не съществуват? Наред с действителното невежество, още и една апологетична плашливост от всякакъв добросъвестен анализ на стойността и на принадлежната стойност, с чиито резултати човек би могъл да се изложи и пред полицията — заставя един Рошер и подобните му да извъртат повече или по-малко понятните оправдателни мотиви на капиталиста за неговото присвояване на налични принадлежни стойности в причини за възникването на принадлежната стойност.]

[*30a] Бележка към второто издание: При все че е точен израз на степента на експлоатация на работната сила, нормата на принадлежната стойност не е израз на абсолютната величина на експлоатацията. Например ако необходимият труд е - 5 часа и принадлежният труд е - 5 часа, то степента на експлоатацията е =100%. Тук величината на експлоатацията се измерва с 5 часа. Ако пък необходимият труд е — 6 часа и принадлежният — 6 часа, то степента на експлоатацията остава непроменена 100%, докато величината на експлоатацията се увеличава с 20%, от 5 на 6 часа.]

[*31] Бележка към второто издание: Приведеният в първото издание пример от една предачна фабрика от 1860 г. съдържаше няколко фактически грешки. Напълно точните числа, приведени тук в текста, ми са дадени от един манчестърски фабрикант. — Трябва да се отбележи, че в Англия старата конска сила се е измервала според диаметъра на цилиндъра, а новата се измерва според действителната сила, която показва индикаторът.]

[*31a] Приведените изчисления служат само за илюстрация. Защото имаме предпоставката, че цените са = на стойностите. В третата книга ще видим, че

това изравняване дори за средните цени съвсем не става така просто.]

[*32 Сениор, съч., стр. 12, 13. Ние не се спираме на някои куриози, които за нас тук са безразлични — напр. твърдението, че фабрикантите причисляват заместването на изхабената машинария и т.н., т.е. една съставна част на капитала, към печалбата все едно бруто или нето, мръсна или чиста. Не се спираме и на правотата или лъжливостта на цифровите данни. Че и те не струват нещо повече от така наречения „анализ“ — това доказва Леонард Хорнър в своето „A letter to Mr. Senior etc.“, Лондон, 1837 г. Леонард Хорнър, един от Комисарите за изследване фабричните условия през 1833 г. и фабричен инспектор, всъщност фабричен цензор, до 1859 г., има безсмъртни заслуги към английската работническа класа. През целия си живот той е водил непрекъснатата борба не само с озлобените фабриканти, но и с министрите, за които е било много по-важно да броят „гласовете“ на фабрикантите в Парламента отколкото работните часове на „работните ръце“ във фабриката.

Добавка към бележка 32: Съвсем независимо от неверността на съдържанието, изложението на Сениор е и забъркано. Ето какво е искал да каже той всъщност: фабрикантът дава всекидневна работа на работниците в продължение на $11\frac{1}{2}$ или $23/2$ часа. Работната година, както и всеки работен ден, се състои от по $11\frac{1}{2}$ или $23/2$ часа (умножени с броя на работните дни през годината). При тази предпоставка $23/2$ работни часа произвеждат годишен продукт за 115 000 ф.ст.; $1/2$ работен час произвежда $1/23 \times 115\ 000$ ф.ст.; $20/2$ работни часа произвеждат $20/23 \times 115\ 000$ ф.ст. = 100 000 ф.ст., т.е. те заместват само авансирания капитал. Остават $3/2$ работни часа, които произвеждат $3/23 \times 115\ 000$ ф.ст. = 15 000 ф.ст., т.е. бруто-печалбата. От тези работни часа $1/2$ работен час произвежда $1/23 \times 115\ 000$ ф.ст. = 5 000 ф.ст., т.е. произвежда само заместването на изхабената част от фабриката и машинарията, а последните два работни получаса, т.е. последният работен час, произвеждат $2/23 \times 115\ 000$ ф. ст. = 10 000 ф.ст., т.е. чистата печалба. В текста Сениор превръща последните $2/23$ от продукта в части на самия работен ден.]

[*32a Докато Сениор доказвал, че от „последния работен час“ зависи чистата печалба на фабрикантите, съществуването на английската памучна индустрия и значението на Англия на световния пазар, — д-р Ендрю Юър пък доказвал, че ако фабричните деца и младежи под 18 год. не бъдат заперани

по цели 12 часа в топлата и нравствено-чиста атмосфера на фабричното помещение, а бъдат изхвърлени „един час“ по-рано в бездушния и разпуснат външен свят, безделничеството и пороците ще погубят спасението на душата им. От 1848 г. фабричните инспектори в своите полугодишни *Отчети* никога не изпускат случая да дразнят, фабрикантите с „последния час“, със „съдбоносния час“. Така напр. г. Хоуел казва в своя фабричен отчет от 31 май 1855 г.: „Ако следното остроумно изчисление (той цитира Сениор) беше вярно, всяка памучна фабрика в Съединеното кралство от 1850 г. насам би работила със загуба.“ („Reports of the Insp. of Fact, for the half year ending 30th April 1855“, стр. 19, 20) Когато в 1848 г. Законопроектът за десетчасовия работен ден мина в парламента, фабрикантите изтръгнаха от някои обикновени работници, на работа в ленопредачниците, разпръснати в селските райони между графствата Дорсет и Съмърсет, една петиция против този закон, в която между другото се казва: „Ние, просителите - родители, мислим, че добавеният свободен час ще има за последица само деморализирането на нашите деца, защото безделничеството е начало на всички пороци.“ Към това фабричният отчет от 31 октомври 1848 г. забелязва: „Атмосферата в ленопредачниците, в които работят децата на тези добродетелно-нежни родители, така е пропита с безбройни пращинки и влакънца от суровия материал, че е извънредно неприятно да се прекара в предачните помещения макар само 10 минути, защото там човек не може да стои без най-неприятно усещане, тъй като очите, ушите, ноздрите и устата веднага се напълват с цели облаци леноен прах, от които няма спасение. Самият труд поради трескавата бързина на машинарията изисква непрестанно влагане на сърчността и непрестанно движение, под контролата на неотслабващо внимание, и изглежда твърде жестоко да се карат родителите да употребяват думата „лентяйство“ спрямо собствените си деца, които, като се извади времето за хранене, в течение на цели 10 часа са приковани към такова занятие, в такава атмосфера... Тези деца работят по-дълго време отколкото ратаите в съседните села... Такива безсърдечни брътвежи за „безделничество и пороци“ трябва да бъдат заклеймени като най-чист *sant* [англ.: клевета] и най-безсрамно лицемерие... Оная част от публиката, която преди около 12 години бе възмутена от самоувереността, с която публично и сериозно се прокламира, под санкцията на висок авторитет, че цялата „чиста печалба“ на фабриканта произтичала от „последния час“ и че затова намаляването на работния ден с един час щяло да унищожи чистата печалба — тази част от публиката, казваме, надали ще повярва на очите си, когато види, че оригиналното откритие на добродетели-

те на „последния час” оттогава е дотолкова усъвършенствано, че еднакво включва в себе си и „морал”, и „печалба”; така че ако продължителността на детския труд бъде намалена на цели 10 часа, щели да отидат по дяволите както чистата печалба на фабрикантите, така и нравствеността на децата, тъй като и едната, и другата зависели от този последен, от този съдбоносен час.” („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848”, стр. 101). Същият фабричен отчет след това привежда образци от „нравствеността” и „добродетелите” на тези господа фабриканти, от всички коварства, хитрувания, подлъгвания, заплашвания, фалшификации и т.н., с които те си послужили, за да накарат няколко свои съвсем западнали работници да подписват такива петиции и после да ги поднасят на парламента като петиции от цял клон на индустрията, от цели графства. Във висша степен характерно за днешното състояние на така наречената икономическа „наука” е това, че нито Сениор, който за своя чест по-сетне стана енергичен защитник на фабричното законодателство, нито неговите първоначални и по-късни противници можаха да разкрият логическите грешки на „оригиналното откритие”. Те апелираха към фактическия опит. Но *защо и как* — това си остана мистерия.]

[*33] Впрочем г. професорът все пак спечелил нещичко от своята манчестърска разходка! В „Letters on the Factory Ret” цялата чиста печалба, „печалба” и „лихва” и дори *нещо повече* — зависят от един неплатен на работника работен час! Една година преди това в своите „Outlines of Political Economy”, съчинени за общото благо на оксфордските студенти и образованите филистери, той „открил”, в противовес на Рикардовото определение на стойността с работното време, че печалбата произхожда от труда на капиталиста, а лихвата — от неговия аскетизъм, от неговото „въздържание”. Тази басня е стара, но думата „Abstinenz” е нова. Господин Рошер правилно я превежда на немски с думата „Enthaltung”. Но разните виртовци, шулцовци и разни други михели [виж показалеца на чужди думи], по малко подковани в латински език, превърнаха въздържанието в калугерски „*Entsagung*” [отказ от всичко].]

[*34] „За един индивид с капитал от 20 000 ф.ст., чиято печалба съставя годишно 2 000 ф.ст., ще бъде съвсем безразлично дали неговият капитал експлоатира 100 или 1 000 работника, дали произведените стоки се продават за 10 000 или за 20 000 ф.ст., стига предпоставката винаги да бъде, че неговата печалба при всички тези случаи не пада под 2 000 ф.ст. Нима реалният интерес на една нация не е същият? Ако предположим, че нейният реален чист

доход, нейните ренти и печалби не се изменят, тогава никакво значение няма обстоятелството, че нацията се състояла от 10 или 12 милиона жители.” (*Рикардо, Principles etc.*, стр. 416) Артър Йънг, фанатикът на принадлежния труд, впрочем бърливо-разводен и безкритичен писател, чиято слава е обратно пропорционална на неговите заслуги, още дълго преди Рикардо между другото казва: „Каква полза би имало едно съвременно кралство от цяла една провинция, чиято почва би се обработвала по староримски начин от дребни, независими селяни, колкото и добре да биха я обработвали? Каква цел би имало това освен едничката — да се произвеждат хора, което само по себе си няма никаква цел.” (*Артър Йънг, Political Arithmetic etc.*, Лондон, 1774, стр. 47)]

[*35] „Един работен ден е неопределена величина, той може да бъде дълъг или къс.” („*An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.*”, Лондон, 1770 г., стр. 73)]

[*36] Този въпрос е несравнено по-важен отколкото прочутият въпрос на сър Роберт Пийл към Бирмингамската търговска камара: *Какво нещо е един фунт* — въпрос, който е можел да бъде поставен само защото на Пийл също тъй не му е била ясна природата на парите, както и на бърмингамските хора на дребния шилинг.]

[*37] Задачата на капиталиста се състои в това, да получи чрез изразходвания капитал колкото може по-голямо количество труд.” („*D'obtenir du capital depense la plus forte somme de travail possible.*”) (*Ж. Р. Курсел-Сеньой, Traite theorique et pratique des entreprises industrielles*, 2-ро издание, Париж, 1857 г., стр. 62)]

[*38] „Изгубването по на един работен час дневно представлява грамадна загуба за една търговска държава.” „Консумацията на луксозни предмети е много голяма между бедното работно население на това кралство, особено между простолюдието около мануфактурите; а при това те изразходват и своето време, а това изразходване е по-пагубно от всичко друго.” („*An Essay on Trade and Commerce etc.*”, Лондон, 1770 г., стр. 47 и 153)]

[*39] „Ако свободният работник почине един миг, мръсната икономия, която го следи с неспокойни погледи, твърди, че той я краде.” (*Н. Ленге, Theorie des Lois Civiles etc.*, Лондон, 1767 г., том VI, стр. 466)]

[*40] През време на голямата стачка на лондонските builders [строителни работници], през 1860—1861 г., за свеждане на работния ден на 9 часа, техният комитет публикува едно заявление с почти същото съдържание като пледоарията на нашия работник. В него не без ирония се обръща внимание на това, че най-алчният от *предприемачи-строители*, някой си сър М. Пето — „минава за светец”. (Същият този Пето след 1867 г. свърши по същия начин, както и — Страусберг!)]

[*41] „Онези, които работят... хранят в действителност както пенсионерите, тъй наречените богаташи, така и себе си.” (Едмунд Бърк, *Thoughts and Details on Scarcity*, Лондон, 1800 г., стр. 2)]

[*42] Нибур в своята „*Romische Geschichte*” твърде наивно забелязва: „Не може да не се признае, че произведения като тия на етруските, които ни поразяват дори в своите развалини, предпоставят в малки (!) държави феодални господари и крепостни селяни.” Много по-дълбока е забележката на Сисмонди, че „брюкселските дантели” предпоставят господари-капиталисти и наемни работници.]

[*43] „Човек не може да гледа тези нещастници (в златните рудници между Египет, Етиопия и Арабия), които дори не могат да държат чисто тялото си, нито да покрият своята голота — без да оплаква тяхната тъжна съдба. Защото там няма снизхождание, няма милост ни към болни, ни към осакатени, ни към старци, ни към слабостта на жените. Всички трябва да продължават да работят, принуждавани с бой, докато смъртта не тури край на техните мъчения и бедствия.” (Диодорус Сикулус, *Historische Bibliothek*, книга 3, глава 13 [стр. 260 — Моск. ред.])]

[*44] Следващият текст се отнася до състоянието на румънските провинции, в което те са се намирали преди преврата, станал след Кримската война.]

[*44а (*Бележка към третото издание*: Това важи също така и за Германия и особено за Прусия на изток от Елба. През 15 век немският селянин почти навсякъде, макар и да е носел известни тегоби в труд и натура, иначе поне фактически е бил свободен човек. Немските колонисти в Бранденбург, Померания, Силезия и Източна Прусия са били признати даже и юридически

за свободни. Победата на аристокрацията в Селската война турила край на това. Не само победените южногермански селяни пак станали крепостни. Още от половината на 16 век свободните селяни в Източна Прусия, Бранденбург, Померания и Силезия, а скоро след това и в Шлезвиг Холщайн, били смъкнати до крепостни. (*Маурер*, *Fronhofs*, IV том; *Майцен*, *Der Boden des preussischen Staats*; *Хансен*, *Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein*.) — Ф.Е.)]

[*45] По-големи подробности се намират у *Е. Рено*, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*, Париж, 1855 г. [стр. 303, 321 сл. — Моск. ред.]

[*46] „Общо взето и в известни граници показател за доброто развитие на органическите същества е, когато те надминават средния размер на своя вид. При човека размерът на неговото тяло се намалява, когато неговото здраве е засегнато от физически или социални условия. Във всички европейски страни, където има обща военна повинност, от нейното въвеждане насам средният ръст на възрастните мъже и изобщо тяхната годност за военна служба е спаднала. До революцията (1789) минимумът за пехотата във Франция е бил 165 см.; в 1818 (закон от 10 март) — 157, а след закона от 21 март 1852 г. — 156 см.; средно повече от половината са били признати във Франция като негодни за военна служба поради недостатъчен ръст и физическа слабост. Саксонската военна мярка е била в 1780 г. — 178 см., а сега е 155. В Прусия е 157. Според данните, които привежда д-р Маер в „*Байрише цайтунг*“ от 9 май 1862 г. и които представляват среден извод за 9 години, в Прусия от всеки 1 000 новобранци 716 са негодни за военна служба: 317 поради недостатъчен ръст и 399 поради физически недостатъци... През 1858 г. Берлин не е могъл да даде своя годишен контингент от новобранци — не достигнали 156 души.” (*Ю. фон Либих*, *Die Qiemie in ihrer flnwendung auf flgrikultur und Physiologie*, 1862 г., 7-мо издание, том I, стр. 117, 118)]

[*47] Историята на фабричния закон от 1850 г. следва по-нататък в тази глава.]

[*48] Аз само тук-там се спирам на периода от началото на едрата индустрия в Англия до 1845 г. и затова по този въпрос препращам читателя към книгата: „*Die Lage der arbeitenden Klasse in England*” от *Ф. Енгелс*, Лайпциг, 1845 г. Колко дълбоко е разбрал Енгелс духа на капиталистическия начин за

производство показват Factory Reports, Reports on Mines [фабрични доклади, доклади за мините] и т.н., излезли след 1845 г., а как поразително той е обрисувал положението в неговите подробности, показва най-повърхностното сравняване на неговото съчинение с официалните отчети на Комисия за изследване на детския труд (1863—67). Защото те говорят за ония клонове на индустрията, в които фабричното законодателство не е въведено и до 1862 г., а отчасти още не е въведено. Така че тук в описаното от Енгелс положение още не са внесени отвън никакви по-големи или по-малки промени. Своите примери аз вземам главно от периода на свободната търговия след 1848 г., от онова райско време, за което така много надрънкват на немците колкото устатите, толкова и пропаднали в научно отношение разносвачи на свободната търговия. — Впрочем Англия фигурира тук на първо място само защото тя е класическият представител на капиталистическото производство и защото само тя има непрекъсната официална статистика върху въпросите, с които се занимаваме тук.]

[*49 „Suggestions etc. by г-н Л. Хорнър, Inspector of Factories”, във: „Factories Regulation Ret. Ordered by the House of Commons to be printed 9. Rug. 1859”, стр. 4, 5]

[*50 „Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1856”, стр. 35]

[*51 „Reports etc. 30th April 1858”, стр. 9]

[*55 „Reports etc. 31st Oct. 1860”, р. 23. С какъв фанатизъм, според показанията на фабрикантите пред съда, техните фабрични „работни ръце” се противопоставят на всяко прекъсване на фабричния труд показва следният курioз: В началото на юни 1836 г. до магистрата [мировия съдия] в Дюсбъри (Йоркшайр) постъпили оплаквания, според които собствениците на 8 големи фабрики близо до Бетли нарушавали фабричния закон. Част от тия господа били обвинени, че заставяли 5 момчета между 12 и 15 години да работят от 6 часа сутринта в петък до 4 часа след обед в събота, без да им се дава никаква почивка освен за ядене и един час спане около полунощ. При това тези деца трябвало да извършват своя непрекъснат 30-часов труд в *дупка за парцали*, както се нарича онази изба, в която се разчепкват вълнените парцали и в която едно море от прах, отпадъци и т.н. кара дори възрастните работници за защита на белите дробове постоянно да връзват устата си с кърпи! Обвинените господа дали клетвени декларации — като квакери те били твърде

скрупулно-религиозни, за да положат клетва, — че в своето велико милосърдие разрешили на злочестите деца 4 часа сън, но опърничавите деца съвсем не искали да легнат! Господа квакерите били осъдени на глоба по 20 фунта стерлинги. Драйдън е предвиждал появата на тези квакери:

Една лисица — сама престорена светица,
не смее да се закълне, но лъже като дявол,
с набожен вид, с великопостен поглед —
и никога не пада в грях, преди да се помоли!

[*72] Това не трябва да се разбира като свръх-работно време в нашия смисъл на думата. Тези господа разглеждат 10 1/2-часовия труд като нормален работен ден, който следователно съдържа и нормален принадлеен труд. След това започва „свръх-времето, което се плаща малко по-добре. По-сетне ще имаме случай да видим, че използването на работната сила през така наречения нормален работен ден се заплаща под стойността, така че „свръх-времето” е само хитър похват на капиталиста, за да изцеди повече „принаден труд”, какъвто впрочем той си остава дори и тогава, когато употребяваната през „нормалния работен ден” работна сила наистина се плаща по нейната пълна стойност.]

[*74] Ситно стрита стипца или стипца, смесена със сол, е нормален търговски артикул, който носи характерното име *хлебарски материал*.]

[*75] Саждите, както е известно, са твърде енергична форма на въглерода и представляват тор, който капиталистическите коминочистачи продават на английските арендатори. В 1862 г. в един съдебен процес британският съдебен заседател трябвало да реши дали сажди, в които без знанието на купувача са примесени 90% прах и пясък, представляват „истински” сажди в „търговски” смисъл или „фалшифицирани” сажди в „законен” смисъл... Тези *приятели на търговията* решили, че това са „истински” търговски сажди, и отхвърлили тъжбата на арендатора, който на това отгоре трябвало да заплати съдебните разноски.]

[*76] В статията си за „софистикациите” на стоките френският химик Шевалие наброява за множество измежду повече от 600 търговски артикули по 10, 20, 30 различни начина за фалшификация... Той прибавя, че не познава всички такива методи и не споменава всички, които познава. За захарта той посочва 6 начина за фалшификация, за дървеното масло 9, за кравето масло

10, за солта 12, за млякото 19, за хляба 20, за ракията 23, за брашното 24, за шоколада 28, за виното 30, за кафето 32 и т.н. Дори и дядо господ не е избягнал тази участ. Виж: *Руар дю Кар*, *De la falsification des substances sacramentales*, Париж, 1856 г.]

[*77] „Report etc., relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.”, Лондон 1852 г., и „Second Report etc.”, Лондон, 1863 г.]

[*82] Джордж Рийд, пак там. В края на 17-ти и в началото на 18-ти век все още са били официално обявявани за *Нарушители на общественения ред* всички агенти, които са нахлули във всевъзможните занаяти. Така напр. през тримесечната сесия на мировите съдии в графството Съмърсет, т.н. *Съд със съдебни заседатели* издал един меморандум до Долната камара, в който между другото се казва, „че тези агенти от Блекуел-хол са грубо нарушение на общественения ред, смуцават производството на платове и трябва да бъдат потъпкани като вредители”. („The Case of our English Wool etc.”, Лондон, 1685 г., стр. 6, 7)]

[*84] „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861”]

[*86] Публичен митинг на земеделските работници в Ласуейд при Глазгоу на 5 януари 1866 г. (Виж „Workman's Advocate” от 13 януари 1866 г.) Образоването, в края на 1865 г., на трейдюнион на земеделските работници, на първо време в Шотландия, е историческо събитие. В един от най-потиснатите земеделски окръзи на Англия, в Бъкингамшайр, наемните работници обявиха през март 1867 г. голяма стачка за повишение на седмичната заплата от 9 — 10 шил. на 12 шил. — (От гореказаното се вижда, че движението на английския земеделски пролетариат, което е било напълно смазано след потъпкването на неговите бурни демонстрации след 1830 г. и особено след въвеждането на новия закон за бедните, започва отново в 60-те години, докато найсетне в 1872 г. създава нова епоха в живота на английския работник. Във II том пак ще се занимаем с този въпрос, както и с излезлите след 1867 г. сини книги за положението на английските земеделски работници. Добавка към третото издание.)]

[*87] „Рейнолдс Пейпър” от януари 1866 г. Всяка седмица този седмичник помества под сензационни заглавия като: „Страшни и фатални катастрофи”, „Ужасяващи трагедии” и т.н. цял списък от нови железопътни катаст-

рофи. Един работник от ж.п. линия Норт Стафорд отговаря на тези статии: „Всеки знае последиците, ако вниманието на машиниста и огняра отслабне макар за минута. Но как може да бъде другояче при извънмерното удължаване на труда, в най-сурово време, без прекъсване и почивка? Да вземем като пример за това, което става всеки ден, следния случай: миналия понеделник един огняр почна твърде рано сутринта своята дневна работа. Той я свърши след 14 часа и 50 минути. Преди да е успял да изпие чая си, пак го повикаха на работа. По такъв начин той трябваше непрекъснато да опъва 29 часа и 15 минути. Остатъкът от неговата седмична работа се разпределя по следния начин: сряда - 15 часа; четвъртък - 15 часа и 35 минути; петък - 14½ часа; събота - 14 часа и 10 минути; всичко през седмицата 88 часа и 40 минути. И представете си неговото учудване, когато той получи заплата само за 6 работни дни. Този човек беше новак и попита, какво разбират под едnodневен труд? Отговор: 13 часа, т.е. 78 часа в седмицата. Но тогава къде е заплата за останалите 10 часа и 40 минути? След дълги препирни той получи едно възнаграждение от 10 пенса (нито 10 сребърни гроша).” Пак там, броят от 4 февруари 1866 г.]

[*88 Сравни Ф. *Енгелс*, *Die Lage usw.*, стр. 253, 254]

[*89 Д-р Литъби, лекар при *Здравна служба*, заяви тогава: „Минимумът за възрастните в спална стая е 300 куб. фута въздух, а в дневна стая — 500 куб. фута.” А д-р Ричардсън, старши лекар в една лондонска болница, казва: „Шивачките от всякакъв вид, шапкарките, шивачките на дрехи и бельо страдат от тройното зло — извънмерен труд, недостиг на въздух, недостиг на храна или лошо храносмилане. Изобщо този вид труд при всички условия по-добре подхожда за жени отколкото за мъже. Но нещастие то на това занятие е, че то особено в столицата е монополизирано от само 26 капиталисти, които с властта, произтичаща от самия капитал, изстискват икономия от труда (той иска да каже, икономисват разности, като разпиляват работна сила). Тяхната власт се чувствува в обсега на цялата тази класа от работнички. Ако някоя шивачка сполучи да си намери малък кръг от клиентки, конкуренцията я принуждава да работи в къщи до смърт, за да задържи тази клиентела, и със същия извънмерен труд тя по необходимост трябва да натоварва своите помощнички. Ако нейното предприятие не сполучи или ако тя не може да се нареди самостоятелно, тогава тя постъпва в някое ателие, където работата не е по-малко, но затова пък заплата е по-сигурна. В това положение тя става

същинска робиня, подмятана нагоре-надолу от всяка обществена вълна; тя ту умира от глад в къщи в мъничка стаичка или е близо до това; ту пък е заета по 15, 16 дори 18 от 24-те часа, в едва поносима атмосфера и с храна, която, дори когато е добра, не може да се смила поради липсата на чист въздух. От тези жертви живее туберкулозата, която е болест само на лошия въздух.” (Д-р Ричардсън, *Work and Overwork*, в „*Сошъл сайънс ривю*” от 18 юли 1863 г.)]

[*90 „*Морнинг стар*” от 23 юни 1863 г. — „*Таймс*” се възползва от този случай, за да защити американските робовладелци срещу Брайт и т.н. „Мнозина от нас — казва този вестник — мислят, че докато нашите млади жени извършват убийствен труд, потиквани от бича на глада вместо от плющенето на камшика, ние надали имаме право да насъскваме за война с огън и меч против семейства, които са се родили като робовладелци и поне добре хранят своите роби и ги карат да работят умерено.” („*Таймс*” от 2 юли 1863 г.). По същия начин и „*Стандард*”, вестник на торите, накастри отец Нюман Хол: „Той отлъчва от църквата робовладелците, а се моли заедно с ония почтени хора, които карат лондонските кочияши и омнибусни кондуктори и т.н. всекидневно да работят само по 16 часа за кучешка заплата.” Най-сетне заприказва оракулът г. Томас Карлайл, за когото аз още през 1850 г. казах: „По дявола отиде геният, остана само култът.” В една къса парабола той свежда най-грандиозното събитие на нашето време, американската гражданска война, към това, че северният Петър на всяка цена искал да счупи главата на южния Паул, затова, че северният Петър наемал работниците „на ден”, а Паул — „до живот” („*Макмиланс мегазин*”, августовската книжка от 1863 г., статия *Ilias Americana in puse* [стр. 301]). Така най-сетне се пръсна сапуненият мехур на симпатиите на торите към градския — но недай боже селския! — наемен работник. Ядката на този мехур се нарича — робство!]

[*94 „Изглежда естествено — забелязва един фабрикант на стомана, който използва деца за нощна работа, — че момчетата, които работят нощем, през деня не могат нито да спят, нито да си отпочинат както трябва, а през следващия ден непрекъснато скиторят.” Пак там. *Fourth Rep.* 63, стр. XIII. За голямото значение на слънчевата светлина за поддържането и развитието на тялото един лекар казва между другото: „Светлината действа и направо върху тъканите на тялото, като им придава твърдост и еластичност. Мускулите на животни, които бъдат лишени от нормалното количество светлина, ста-

ват размекнати и нееластични. Нервната сила, поради недостатък от стимули, губи своя тонус, и всичко, което се намира в процес на растеж, става недъгаво... В случая с децата постоянният и изобилен достъп на дневна светлина и на преки слънчеви лъчи през време на част от деня са особено съществени за тяхното здраве. Светлината помага за преработването на храната в добра пластична кръв и прави плътни фибрите, които се образуват. Тя действа и като възбудително средство върху органите на зрението и с това предизвиква по-интензивна дейност на различните мозъчни функции." У. Стрендж, главен лекар на „Общата болница“ в Уорстър, из чиято книга върху „здравето“ (1864) е взет този пасаж, пише в едно писмо до един от следствените комисари: „По-рано в Ленкшайр аз имах случай да наблюдавам действието на нощния труд върху децата във фабриките и в противоречие с любимите уверения на някои работодатели решително заявявам, че това бързо и зле се отразяваше на здравето на децата.” (Пак там, 284, стр. 55) Обстоятелството, че такива неща изобщо могат да бъдат предмет за сериозни спорове, най-добре от всичко показва как капиталистическото производство действа на „мозъчните функции“ на капиталистите и на техните слуги]

[*98 Пак там, стр. XIII. Степента на образованието на тези „работни сили“, естествено, сигурно е такава, каквато ни се представя в следните диалози с един от следствените комисари: „Джеремияс Хейнс, 12-годишен: ...Четири по четири прави осем, но четири четворки (4 fours) са шестнадесет... Крал за него е онзи, който има всичките пари и всичкото злато. Ние имаме крал, казват, че бил кралица, наричат я принцеса Александра. Казват, че се оженила за сина на кралицата. Принцесата е мъж.” Уилям Търнър, 12-годишен: „Не живея в Англия. Мисля, че има такава страна, преди не знаех за нея нищо.” Джон Морис, 14-годишен: „Чувал съм, че бог бил направил света и че всички хора се издавили, освен един; чувал съм, че този човек бил малка птичка.” Уилям Смит, 15-годишен: „Бог направил мъжа; мъжът направил жената.” Едуард Тейлър, 15-годишен: „Нищо не зная за Лондон.” Хенри Матюман, 17-годишен: „Понякога ходя в черква... Едно име, за което проповядват, е някой си Исус Христос, но аз не мога да назова други имена и не мога да кажа нищо за него. Той не бил убит, а умрял както всички хора. В известен смисъл той не бил като другите хора, понеже той е бил един вид религиозен, а други не са (Пак там, 74, стр. XV) „Дяволът е добър човек. Не го зная къде живее. Христос е бил лош човек.” „Това момиче (на 10 години) сричаше думата бог като куче и не знаеше името на кралицата.” (Ch. Empl. Comm. V. Rep. 1866,

стр. 55, №278). Същата система, както в споменатите метални фабрики, господства и във фабриките за стъкло и хартия. В книжните фабрики, където хартията се произвежда с машини, нощният труд е общо правило за всички операции, освен за сортирането на парцалите. В някои случаи нощният труд продължава на смени непрекъснато през цялата седмица, от неделя през нощта до 12 през нощта на другата събота. Работният персонал от дневната смяна работи 5 дни в седмицата по 12 часа и един ден 18 часа, а персоналът от нощната смяна работи 5 нощи по 12 и една нощ 6 часа. В други случаи всяка смяна работи по 24 часа през ден. Едната смяна работи 6 часа в понеделник и 18 часа в събота, за да допълни 24 часа. В други случаи е въведена една междинна система, при която всички работници, поставени при машинарията за произвеждане на хартията, работят през всички дни на седмицата по 15—16 часа. Тази система, казва следственият комисар Лорд, като че ли обединява всички злини на дванадесетчасовата и двадесет и четири часовата смяна. При тази нощна система работят деца под 13 години, младежи под 18 години и жени. Понякога, при дванадесетчасовата система те е трябвало поради неидването на работниците от новата смяна да работят две смени подред, т.е. 24 часа. Свидетелски показания доказват, че момчета и момичета много често работят свръх-време, което нерядко се проточва до 24, дори 36 часа непрекъснат труд. В „непрекъснатия и неизменен” процес на отделението за лакиране намираме 12-годишни момичета, които в продължение на цял месец работят по 14 часа на ден, „без каквато и да било редовна почивка или прекъсване, освен две или най-много три получасови паузи за хранене.” В някои фабрики, в които е напълно отменен нощният труд, се работи ужасно много свръх-време и „то често пъти в най-мръсните, най-горещите и най-монотонни процеси” („Children's Employment Commission. Report IV, 1865”, стр. XXXVIII и XXXIX).]

[*102 „В нашето време, склонно към рефлексии и резониране, не ще е стигнал далеч оня, който не може да приведе някакво сериозно основание за всичко, дори за най-лошото и най-превратното. Всичко, което в света е било развалено, е било развалено със сериозни основания.” (Хегел, Enzyklopadie. Erster Teil: Die Logik, стр. 249)]

[*103 „Children's Employment Commission. IV. Report 1865”, стр. 85. На подобно деликатно съображение на господата фабрикантите на стъкло, че „редовното хранене” на децата било невъзможно, тъй като в такъв случай опре-

делено количество топлина, която пещите излъчват, щяла да бъде „чиста загуба” или „разпиляване”, отговаря следственият комисар Уайт, но неговият отговор съвсем не е като на Юър, Сениор и т.н. и на ония плоски немци като Рошер и т.н., които с джавкане ги преповтарят, трогнати от „въздържанието”, „самоотричането” и „пестеливостта” на капиталистите при изразходването на техните пари и от тяхната тимур-тамерлановска „разточителност” на човешки живот: „И да се разпилее известно количество топлина в повече — в сравнение със сега — поради осигуряването на установено време за хранене, тя дори по паричната си стойност е нищо в сравнение с пропиляването на жизнена сила, което днес кралството понася вследствие на това, че заетите в стъklarските фабрики деца, които се намират в периода на своя растеж, нямат дори спокойствието, необходимо за нормално хранене и смилане на храната.” (Пак там, стр. XLV) И това в „годината на прогреса” — 1865! Без да говорим за изразходването на сили, за вдигане и носене на тежки предмети, във фабриките за производство на шишета и на оловно стъкло всяко дете извървява през непрекъснатия ход на своята работа 15 до 20 (английски) мили за 6 часа! А работата често трае от 14 до 15 часа! В много от тия стъklarски фабрики, както и в московските предачни фабрики, господствува системата на шестчасовите смени. „През време на цялата работна седмица шест часа са най-дългият период на непрекъснатата почивка, но от тях трябва да се извади времето за отиване до фабриката и обратно, за миене, обличане, хранене, за които също е потребно време. Така че в действителност остава най-незначително време за почивка. Няма време за игра и чист въздух, освен за сметка на времето за сън, а той е така необходим за деца, които в такава гореща атмосфера извършват такава напрегната работа... Дори този къс сън се прекъсва поради това, че детето трябва само да се събужда нощем или че денем го събужда външният шум.” Господин Уайт привежда случаи, когато едно момче е работило непрекъснато 36 часа; други случаи, когато момчета на 12 години опъват до 2 часа през нощта, след това спят във фабриката до 5 часа сутрин (3 часа!), след което пак започват своя дневен труд! „Количеството труд — казват редакторите на общия отчет, Тримънхийр и Тъфнел, — който извършват момчета, момичета и жени през своя дневен или нощен проклет труд („spell of labour”), е просто баснословно.” (Пак там, XLIII и XLIV.) В същото време „преизпълненият със самоотрицание” стъklarски капитал може би някоя късна вечер се олюлява от клуба за към къщи със замаяна от портвайн глава, като идиотски си тананика: „*Никога, никога британците не ще бъдат роби!*”

[*104] В Англия напр. и сега още тук-там на село осъждат някой работник на затвор, загдето осквернил светостта на неделния ден, като работил в градинката пред къщата си. Но същият работник бива наказван за нарушаване на договора, ако в неделя не се яви на работа в металната, стъklarската или книжната фабрика, макар и поради религиозни бръмбари в главата. Ортодоксалният парламент е равнодушен към осквернението на неделния ден, когато то става в „процеса на оплодотворяване“ на капитала. В един меморандум (август 1863), с който лондонските надничари от магазините за продажба на риба и заклани птици искат да се премахне неделният труд, се казва, че техният труд през първите 6 дни на седмицата трае средно по 15 часа на ден, а в неделя 8 до 10 часа. От същия меморандум личи, че този „неделен труд“ е особено насърчаван от изтънчените чревоугодници и аристократически набожници-лицемери от Екзетър-хол. Тези „светии“, които са така ревностни „в грижите за своето благоутробие“, доказват своето християнство с примирението, с което те понасят извънмерния труд, лишенията и глада на трети лица. За тях (работниците) е пагубно да угаждат на своя търбух.]

[*107] John Ward [Джон Уорд], History of the Borough of Stoke-upon-Trent, Лондон 1843 г., стр. 42]

[*108] Реч на феранд в „House of Commons“ [Камара на общините] от 27 април 1863 г.]

[*109] „That the manufactures would absorb it and use it up. Това са били точните думи на фабрикантите на памук.” Пак там]

[*110] Пак там. Въпреки доброто си желание, Вилиерс е трябвало по силата на „закона“ да отклони предложението на фабрикантите, но тези господа все пак постигнали своята цел благодарение на послушността на администрацията на местните учреждения за бедните. Господин Редгрейв, фабричен инспектор, уверява, че този път системата, според която сираците и децата на бедняците „по закон“ се вземат като чираци, „не бе съпроводена от старите неприятели“ — (за тези „неприятели“ ср. Енгелс, Die Lage der arbeitenden Klasse etc.) — макар че, впрочем, в един случай „бе извършена злоупотреба с тази система по отношение на момичета и млади жени, докарани от земеделските

окръзи на Шотландия в Ленкшайр и Чешайр”. Според тази „система” фабрикантът сключва договор за определени периоди с администрациите на приютите за бедни. Той храни и облича децата, дава им жилище и освен това малка парична добавка. Странно звучи следната забележка на г. Редгрейв, особено като се има предвид, че дори в годините на просперитета на английската памучна индустрия годината 1860 изпъква изключително и че тогава работните заплати бяха особено високи, защото необикновеното търсене на работна ръка се сблъска с обезлюдяването на Ирландия, с безпримерното изселване от английските и шотландските земеделски окръзи в Австралия и Америка, с положителното намаление на населението в някои английски земеделски окръзи — отчасти поради успешно постигнатото прекъсване на жизнената сила, отчасти поради по-раншното изчерпване на разполагаемото население от страна на търговците на човешко месо. И въпреки всичко това г. Редгрейв казва: „Към този вид труд (на децата от приютите за бедни) прибягват само когато не може да се намери друг, тъй като той е скъп труд (high-priced labour). Обикновената работна заплата за момче на 13 години е около 4 шилинга седмично; но невъзможно е да даваш на 50 или 100 такива момчета жилище, облекло, храна, медицинска помощ и съответния надзор, а на това отгоре и малка парична добавка — всичко това срещу 4 шилинга на глава седмично.” („Rep. of the Insp of Factories for 30th April 1860”, стр. 27) Господин Редгрейв забравя да каже как самият работник може да достави всичко това на своите момчета с тяхната заплата от 4 шилинга, щом като фабрикантът не може да го направи за 50 или 100 момчета, които са настанени, прехранвани и надзиравани общо. За да отбия погрешни заключения от текста, трябва да отбележа тук и това, че откак английската памучна индустрия се подчини на Factory Act от 1850 г. с неговото урегулиране на работното време и т.н., тя трябва да се разглежда като образцовата индустрия в Англия. Английският памучен работник стои във всяко отношение по-горе от своя континентален другар по съдба. „Пруският фабричен работник работи седмично най-малко 10 часа повече от своя английски съперник, а ако работи вкъщи, на свой собствен тъкачен стан — за допълнителните работни часове пада и това ограничение.” („Rep. of the Insp. of Fact. 31st. Oct. 1855”, стр. 103) Гореспоменатият фабричен инспектор Редгрейв след индустриалната изложба в 1851 г. обходил континента, специално Франция и Прусия, за да изучи тамошните фабрични условия. Той казва за пруския фабричен работник: „Той получава заплата, достатъчна за набавяне на простата храна и малкото удобства, на които е навикнал и с които се задоволява... Той живее по-зле и работи по-

тежко отколкото неговият английски съперник.” („Rep. of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1853”, стр. 85)]

[*111] „Изтощените от работа умират с поразителна бързина; но местата на загиналите веднага пак се запълват и честата смяна на действащите лица не създава на сцената никаква промяна.” „England and America”, Лондон, 1833 г., том I, стр. 55. (Автор е Е. Дж. Уокфило.)]

[*112] Виж: „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council 1863”, обнародван в Лондон, 1864 г. Този отчет говори особено за земеделските работници. „Графството Сътерланд се сочеше като графство, в което били направени най-големи подобрения, но едно скорошно изследване откри, че тук, в окръзи, които някога се славеха с хубави мъже и храбри войници, населението е изродено в една мършава и хилава раса. В най-здравословните местности, по склоновете на крайморските хълмове, лицата на техните деца са така мършави и бледи, каквито могат да се срещнат само в гнилата атмосфера на някоя затънтена лондонска улица.” (*Торнтън, Over-Population etc.*, стр. 74, 75) В действителност те приличат на ония 30 000 „galant highlanders” (рицарски планинци), които Глазгоу настанява в своите *улички и дворове* заедно с проститутки и крадци.]

[*113] „Въпреки че здравето на населението е толкова важен елемент на националния капитал, ние се опасяваме, че ще трябва да признаем, че капиталистите съвсем не са разположени да пазят и да ценят това съкровище... Фабрикантите бяха заставени да държат сметка за здравето на работниците.” („Таймс” от 5 ноември 1861 г.) „Мъжете, от Уест Райдинг станаха производители на платове за човечеството... Здравето на работния народ беше пожертвано и в няколко поколения цялата раса би се изродила, ако не се беше явила реакция. Часовете на детския труд бяха ограничени и т.н.” („Report of the Registrar general for October 1861”)]

[*114] Затова ние виждаме напр., че в началото на 1863 г. 26 фирми, които притежават големи грънчарски фабрики в Стафордшайр — между тях и Дж. Уеджууд и синове, — в една петиция искат „насилствена намеса на държавата”. „Конкуренцията с други капиталисти” не им позволявала „доброволното” ограничаване на работното време на децата и т.н. „Така че колкото и много да съжаляваме за гореспоменатите злини, ще бъде невъзможно тяхното

премахване чрез някаква спогодба между фабрикантите. Въз основа на всички тези точки ние дойдохме до убеждението, че е необходим един принудителен закон.” („Child. Empl. Comm. 1st Rep. 1863”, стр. 322)]

[Добавка към бележка 114: Близкото минало ни даде един много пофрапантен пример. Високите цени на памука през периода на трескава конюнктура потикнали собствениците на памучните тъкачници в Блекбърн да съкратят по обща спогодба работното време в своите фабрики за определен срок. Този срок изтичал към края на ноември (1871). Но по-богатите фабриканти, които свързват предачество с тъкачество, се възползвали от предизвиканото от тази спогодба съкращаване на производството, за да разширят своето собствено предприятие и по този начин за сметка на дребните майстори да натрупат големи печалби. Притиснати от нуждата, последните се обърнаха — към фабричните работници, като ги призоваваха сериозно да поведат агитацията за деветчасов работен ден и като обещаваха парична помощ за тази цел.]

[*115 Тези трудови статуты, които в същото време намираме и във Франция, Холандия и т.н., са формално отменени в Англия едва през 1813 г., след като отдавна вече са били отстранени в самото производство.]

[*116 „Нито едно дете по-малко от 12 години не може да бъде карано да работи във фабрично предприятие повече от 10 часа дневно „General Statutes of Massachusetts”, 63, глава 12. (Постановленията са издадени от 1836 до 1858 г.) „Трудът, извършван в продължение на 10 часа дневно, трябва да се смята като законен работен ден за всички предприятия на памучната, вълнената, копринената, хартиената, стъklarската и ленената индустрия, както и в желязната и минната индустрия. Заедно с това се предписва занапред нито един юноша, който работи във фабрика, да не може да бъде задържан там или каран да остане на работа повече от 10 часа дневно или 60 часа седмично; и още, занапред нито едно дете под 10 години не може да бъде допуснато като работник в коя да е фабрика в областта на тази държава.” „State of New Jersey, An act of limit the hours of labour etc. 61 and 62” — (Закон от 11 март 1855 г.) „Нито един юноша между 12 и 15 години не може да работи във фабрика повече от 11 часа дневно, нито преди 5 часа сутрин или след 7 1/2 часа вечерта.” „Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.”, гл. 39, § 23, 1 юли 1857.

*Т.е. закон от 23-та година от управлението на Едуард III]

[*117 „Sophisms of Free Trade”, седмо издание, Лондон 1850 г., стр. 205. Впрочем същият тори признава: „Парламентарни закони, които са регулирали работната заплата във вреда на работника и в полза на работодателя, е имало през дългия период от 464 години. Но населението нараствало. Сега тези закони станаха излишни и обременителни.” (Пак там, стр. 206.)]

[*118 Дж. Уейд с право забелязва по повод на този статут: „От статута от 1496 г. следва, че тогава са смятали храната като еквивалент на 1/3 от дохода на занаятчийския работник и на 1/2 от дохода на земеделския работник, а това показва едно по-високо стъпало на независимост на работниците отколкото това, което имаме сега, когато храната както на земеделските, така и на мануфактурните работници съставя много по-голяма част от тяхната заплата.” (Дж. Уейд, History etc., стр. 24, 25 и 577) И най-повърхностният поглед върху „Chronicon Pretiosum etc.” от епископ Флийтууд, I изд., Лондон 1707 — опровергава мнението, че тази разлика се дължала на разликата между цените на хранителните продукти и облеклото сега и тогава.]

[*119 У. Пети, Political Anatomy of Ireland, 1672, изд. от 1691 г., стр. 10]

[*120 „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry”, Лондон, 1689, стр. 13. Маколей, който изфалшифицира английската история в интереса на вигите и буржоазията, декламира както следва: „Практиката да се пращат деца преждевременно на работа... е господствувала в 17-ти век в степен почти невероятна за тогавашното състояние на индустрията. В Норуич, главното средище на вълнената индустрия, са смятали, че дете на 6 години е способно за работа. Разни автори от онова време, между които някои, които са минавали за извънредно добромислещи, с „exultation” (възторг) споменават факта, че в този град само момчетата и момичетата създават богатство, което надминава с 12 000 фунта стерлинги в годината тяхната издръжка. Колкото по-точно изучаваме историята на миналото, толкова повече основания намираме за отхвърляне на мнението, че нашият век е плодороден откъм нови социални злини... Новото в него е интелигентността, която открива злините, и хуманността, която ги лекува.” („History of England”, том 1, стр. 419) Маколей би трябвало да прибави, че „извънредно добромислещите” приятели на търговията в 17 век разказват с „exultation” как в един дом за

бедни в Холандия работело едно дете на 4 години и че този пример на добродетел, приложена на приктика фигурира във всички съчинения на хуманистите от типа на Маколей до времето на А. Смит. Вярно е, че с появяването на мануфактурата, за разлика от занаятчийството, се явяват следи от експлоатация на деца, която в известна степен открай време е съществувала у селяните и е толкова по-развита, колкото е по-тежко игото, което тежи над тях. Тенденцията на капитала е явна, но самите факти са още толкова единични, колкото и появата на двуглави деца. Затова догаждащите се за бъдещето „приятели на търговията” с „exultation” са ги записвали за своите съвременници и за следващите поколения и са ги препоръчвали за подражание като нещо особено забележително и особено чудно. Същият шотландски сикофант и рекламаджия Маколей казва: „Ние сега слушаме само за регрес, а виждаме само прогрес.” Какви очи и главно — какви уши!]

[*121] Между обвинителите на работниците най-разярен е споменатият в текста анонимен автор на съчинението: „An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.”, Лондон 1770. Още преди това той е излязъл със своето съчинение: „Consideration on Taxes”, Лондон, 1765 г. Същата линия следва и неизразимият статистически бърборко Полониъс Ардър Йънг. Между защитниците на работниците са: Джекоб Вендърлинт в „Money answers all things”, Лондон 1734 г., отец Натаниел Фоустър в „An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions”, Лондон, 1767 г., д-р Прайс, и особено Постлтуейт — както в една притурка към неговия „Universal Dictionary of Trade and Commerce”, така и в „Great Britain's Commercial Interest explained and improved”, второ издание, Лондон 1755 г. Самите факти се намират констатирани у много други съвременни писатели, между другите и у Джошуа Тъкър.]

[*123] „An Essay etc.” Той сам разказва на стр. 96 в какво се е състояло още през 1770 г. „щастieto” на английските земеделски работници. „Техните работни сили са винаги напрегнати до крайност; те не могат да живеят по-зле от сега, нито да работят по-тежко”.]

[*124] Протестантството, като превръща почти всички традиционни празници в делници, вече играе важна роля при генезиса на капитала.]

[*125] „An Essay etc.”, стр. 15, 41, 96, 97, 55, 57]

[*126] Пак там, стр 69., Джекоб Вендърлинт обясни още през 1734 г., че тайната за оплакванията на капиталистите от мързела на работническото население просто се заключава в това, че за същата заплата те са искали 6 работни дни вместо 4]

[*127] „An Essay etc.”, стр. 242: „Такъв идеален трудов дом трябва да стане „дом на ужаса”, а не прибежище за бедните, където те получават обилна храна, топло и прилично облекло и само малко работят.”]

[*128] „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour.” (Пак там.) „Французите” — казва той — се смеят на нашите възторжени идеи за свобода.” (Пак там, стр. 78)]

[*129] „Те се противопоставиха на работен ден над 12 часа дневно най-вече затова, защото законът, който е установил това число на часовете, е едничкото благо, което им остава от законодателството на републиката.” („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1856”, стр. 80). Френският закон за дванадесетчасов работен ден, от 5 септември 1850 г., обуржоазено издание на декрета на временното правителство от 2 март 1848 г., се простира върху всички Ateliers [предприятия] без разлика. Преди този закон работният ден във Франция е бил неограничен. Той е траел във фабриките по 14, 15 и повече часа. Виж „Des classes ouvrieres en France, pendant l'annee 1848. Par M. Бланки. Господин Бланки, икономистът, а не революционерът, е бил натоварен от правителството да направи анкета върху положението на работниците.]

[*130] Белгия и относно регулирането на работния ден се оказва образцова буржоазна държава. Лорд Хоуърд де Велден, английски пълномощен министър в Брюксел, докладва на Foreign Office [английското външно министерство] на 12 май 1862 г.: „Министър Рожие ми заяви, че нито някакъв общ закон, нито местни правила ограничават някак детския труд; че през последните 3 години правителството при всяко свое заседание се е занимавало с идеята да предложи на камарите един закон по този въпрос, но че то винаги е срещало непреодолима пречка в ревнивния страх от всяко законодателство, което противоречи на принципа за пълната свобода на труда”!]

[*131] „Печално е без съмнение, че една класа хора е принудена да се измъчва с работа по 12 часа на ден. Ако към това прибавим и времето за хранене и това за отиване до работилницата и за връщане от нея, фактически ще се получат 14 от 24-те часа на ден.... Независимо от здравето, аз се надявам, че никой няма да отрече, че от морална гледна точка едно така пълно поглъщане на времето на работническите класи, започващо без прекъсване от ранна 13 годишна възраст, а в „свабадните“ отрасли на промишлеността дори от много по-ранна възраст, е извънредно вредно и е страшно зло... В интерес на обществения морал за отглеждане на едно способно население и за да се създаде за болшинството на народа възможност да се ползва разумно от живота, трябва да се настоява във всички отрасли на производство да се резервира част от всеки работен ден за почивка и свободно време.“ (Леонард Хорнър в „Reports of Insp. Of Fact. For 31st December 1841”]

[*132] Виж „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, Country Antrim 1860“

[*133] За режима на Луи Филип, краля-буржоа, е твърде характерно, че единственият издаден при него Фабричен закон от 22 март 1841 г. никога не е прилаган. И при това този закон се отнася само до детския труд. Той определя 8-часов труд за деца между 8 и 12 години, 12-часов труд за деца между 12 и 16 години и т.н. с множество изключения, които допускат нощна работа дори за 8-годишни деца. В тази страна, където всяка мишка се намира под полицейски надзор, надзорът и приложението на закона били предоставени на добрата воля на "приятелите на търговията". Едва след 1853 г. в една единствена област - Северния департамент - се назначава един платен правителствен инспектор. Не по-малко характерно за развитието на френското общество изобщо е фактът, че до революцията от 1848 г. законът на Луи Филип си е останал единствен в тая област, макар че френската законодателна фабрика е обхванала всичко със своята мрежа от закони.

[*143] Аз констатирах, че на хора, които бяха получили 10 шилинга седмично, удържаха по 1 шилинг за сметка на общото намаление на работната зап-

лата с 10% и още един шил. и 6 пенса за съкратяването на работното време, всичко 2 шил. и 6 пенса — и въпреки всичко това мнозинството здраво държеше за закона за десетчасовия работен ден.” (Пак там.)]

[*144] „Като подписвах петицията, аз в същото време заявих, че с това върша нещо лошо. — Защо тогава я подписахте? — Защото ако откажех, щяха да ме изхвърлят на улицата. — Просителят наистина се чувствуваше „потиснат”, но съвсем не от фабричния закон.” (Пак там, стр. 102)]

[*145] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848”, стр. 17. В окръга на г. Хорнър така били разпитани 10 270 възрастни работници-мъже от 181 фабрики. Техните показания се намират в приложението към отчета на фабричния инспектор за полугодieto, което свършва с м. октомври 1848 г. Тези свидетелски разпити дават ценен материал и в други отношения.]

[*146] Пак там. Виж събраните от самия Леонард Хорнър показания №69, 70, 71, 72, 92, 93 и събраните от помощника му А. №51, 52, 58, 59, 62, 70 в „Приложението”. И един от фабрикантите сам казал голата истина. Виж №14 след №265, пак там.]

[*154] Така, между другите, казва и филантропът Ешуърт в едно квакерски-отвратително писмо до Леонард Хорнър. („Reports etc. April 1849”, стр. 4)]

[*157] Тези „Окръжните магистрати” или „Големите неплатени”, както ги нарича У. Кобет, са нещо като неплатени мирови съдии, назначавани измежду първенците на графството. Те наистина съставляват патримониалните съдилища на господстващите класи.]

[*158] „Reports etc. for 30th April 1849”, стр. 21, 22. Сравни подобни примери пак там, стр. 4, 5]

[*159] Въз основа на закона 1 и 2 Уилям IV [от първата и втората година от царуването на Уилям IV], гл. 24, § 10, известен под името фабричен закон на сър Джон Хобхаус, забранява се на всеки притежател на памукопредачна или тъкачна фабрика или на бащата, сина и брата на такъв притежател, да изпълнява длъжността на мирови” съдия в дела, които се отнасят до фабричния закон.]

[*165] Виж „Reports etc. for 30th April 1849”, стр. 6, и обширното обяснение

на „shifting system” [системата на смени], направено от фабричните инспектори Хоуел и Саундърс в „Reports etc. for 31st Oct. 1848”. Виж и петицията на духовенството от Аштон и околностите му до кралицата, подадена през пролетта на 1849 г. против „shift system”.]

[*169] Зиме този период може да бъде заместен с периода от 7 часа сутрин до 7 часа вечер.]

[*170] „Сегашният закон (от 1850 г.) беше компромис, при който работниците се отказаха от изгодите на Закона за десетчасовия работен ден, заради предимството на едно едновременно започване и свършване на работата за онези, чието работно време е ограничено.” („Reports etc. for 30th April 1852”, стр. 14)]

[*171] „Reports etc. for 30th Sept. 1844”, стр. 13]

[*172] Пак там]

[*173] The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories.” („Rep. etc. for 30th Sept. 1844”, стр. 20)]

[*174] „Reports etc. for 31st. Oct 1861” стр. 26]

[*175] Пак там, стр. 27. Изобщо работническото население, подчинено на фабричния закон, значително се е подобрило физически. Всички лекарски изказвания са единодушни по това, а личните ми наблюдения през разни периоди също ме убедиха в това. Въпреки това и независимо от грамадния размер на смъртността на децата през първите години на живота им, официалните отчети на д-р Грийноу показват неблагоприятното здравно състояние във фабричните окръзи в сравнение със „земеделските окръзи с нормално състояние на здравето”. Между другото привеждаме за доказателство следната таблица от неговия отчет за 1861 г.:

Процент на възрастните мъже, заети в промишлеността	Размер на смъртността от белодробни болести на всеки 100 000 мъже	Име на окръга	Размер на смъртността от белодробни болести на всеки 100 000 жени	Процент възрастни жени в промишлеността	Вид занятие на жените
14,9	593	Уйган	644	18,0	Памук
42,6	708	Бякбъри	734	34,9	Памук
37,3	547	Халифакс	564	20,4	Камгари
41,9	611	Бредфорд	603	30,0	Камгари
31,0	691	Макълсфийлд	804	26,0	Коприна
14,9	588	Лийк	705	17,2	Коприна
36,6	721	Стоук-ъпон-Трент	665	19,3	Грънчарс.
30,4	726	Уулстентън	727	13,9	Грънчарс.
—	305	Осем здрави земеделски окръга	340	—	—

[*176] Известно е с каква неохота английските привърженици на свободната търговия са се отказали от покровителственото мито в полза на копринарската мануфактура. Вместо защитата против френския внос сега служи беззащитността на английските фабрични деца.]

[*178] В годините, когато английската памучна индустрия се е намирала в своя зенит, през 1859 и 1860 г., някои фабриканти се опитаха с примамката за висока работна заплата за допълнително време да подбудят възрастните предачи-мъже и т.н. към удължаване на работния ден. Но предачите на ръчната мюлмашина и тези при автоматичната такава сложиха край на този експеримент с едно изложение до тези, които го прилагат, в което между другото се казва: „Казано направо, животът ни е станал бреме, и докогато ние оставаме приковани във фабриката почти по 2 дни в седмицата (20 часа) по дълго отколкото другите работници, ние се чувствуваме като илоти в родната си страна и сами себе си упрекваме, че увековечаваме една система, която физически и морално уврежда и нас, и нашето потомство... Поради това най-почтително ви заявяваме, че от нова година няма да работим нито минута повече от 60 часа седмично, от 6 часа до 6 часа, след като се спаднат законните прекъсвания от 1½ часа.” („Reports etc. for 30th April 1860”, стр. 30.)]

[*179] За средствата, които дава текстът на този закон за собственото му нарушаване, виж Парламентарен отчет: „Factory Regulations Acts” (9 август 1859), и в тях предложението на Леонард Хорнър, „Suggestions for Amending

the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent”.]

[*180] „През последното полугодие (на 1857 г.) в моя окръг деца на 8 години и по-големи се трепят с работа от 6 часа сутрин до 9 часа вечер.” („Reports etc. for 31st Oct. 1857”, стр. 39)]

[*181] „Признава се, че законът за фабриките за импримиране на басми е несполучлив както от гледна точка на неговите възпитателни, тъй и на неговите предпазни цели.” („Reports etc. for 31st Oct. 1862”, стр. 52)]

[*182] Така напр. Е. Потър в писмото до „Таймс” от 24 март 1863 година. „Times” му напомня за бунта на фабрикантите против Закона за десетчасовия работен ден.]

[*183] Между другите г. У. Нюмарч, сътрудник и редактор на произведението на Туук „History of Prices”. Може ли да се смятат за научен прогрес страховите концесии пред общественото мнение?]

[*184] Законът за фабриките за боядисване и избелване, издаден в 1860 г., определя, че от 1 август 1861 г. работният ден временно се ограничава на 12 часа, а от 1 август 1862 г. окончателно — на 10 часа, т.е. на 10 1/2 часа в делниците и 7 1/2 часа в съботни дни. Но когато дойде лошата 1862 г., повтори се старият фарс. Господа фабрикантите се обърнаха с петиция до парламента, в която молеха да разреши 12-часовия работен ден за жени и младежи за още само една година... „При днешното състояние на търговията (по време на кризата за памук) било голямо предимство за работниците, ако им се позволи да работят по 12 часа на ден и да си докарват колкото може по-голяма заплата... Вече бе постигнато внасянето на един законопроект в този смисъл в парламента. Той пропадна поради агитацията на работниците в работилниците за избелване в Шотландия.” („Reports etc. for 31st Oct. 1862”, стр. 14, 15) Така че, бит от самите работници, от името на които се опитваше да говори, капиталът откри с помощта на юридически очила, че законът от 1860 г. — който, както и всички парламентарни закони „за защита на труда”, е съставен от объркани и усукани изрази — даваше повод да се изключат от кръга на неговото действие работници на каландера и при апретурата. Английската юрисдикция, винаги верен слуга на капитала, санкционира чрез съда „Common Pleas” [англ.: граждански съд] това извъртане. „Това възбуди го-

лямо недоволство между работниците и много трябва да се съжالياва, че ясната цел на законодателството се осуетява под предлога на една недостатъчно ясна формулировка” (пак там, стр. 18).]

[*185] Господарите на „работилниците за избелване под открит въздух” се откопчиха от закона от 1860 г. „за работилниците за избелване” благодарение на лъжата, че те не употребяват нощен женски труд. Лъжата бе открита от фабричните инспектори, а в същото време и петициите на работниците изтръгнаха парламента от неговите представи за прохладата и аромата на ливада, при които ставало „избелването под открит въздух”. Това въздушно избелване се извършва в сушилни с температура от 90 до 100 градуса Фаренхайт, в които работят предимно момичета. „Разхлаждане” — това е техническият термин за случайното измъкване навън от сушилнята, на чист въздух. „В сушилня работят 15 момичета. Горещина от 80—90° по Фаренхайт, равно на 27—32° по Целзий] за платно, до 100° [по Ф., равно на 38° по Ц.] и повече за *sambrics* [англ.: батиста]. Дванадесет момичета гладят и сгъват в една малка стая от около 10 кв. стъпки, сред която се намира силно напалена печка. Момичетата стоят около тази печка, която пръска страшна топлина и бързо суши батистата за гладачките. Броят на работните часове за тези ръце е неограничен. Когато са сръчни в работата, те работят до 9 или 12 часа през нощта много дни наред.” („Reports etc. for 31st Oct 1862”, стр. 56) Един лекар заявява: „За разхлаждане не са разрешени нарочни часове; но когато температурата стане прекомерно непоносима или ръцете на работничките се замърсят от пот, разрешават им да поизлязат за няколко минути... Моят опит при лекуването на болестите на тези работнички ме принуждава да констатирам, че тяхното здравословно състояние е много по-лошо от това на работничките в памукопредачниците (а капиталът, в своите петиции до парламента, ги рисуваше в стила на Рубенс, бликащи от здраве!). Най-разпространените между тях болести са: туберкулоза, бронхит, болести в матката, истерия в най-страшна форма и ревматизъм. Всички тези болести произхождат, според мене, пряко или косвено от прегорещената атмосфера в работилниците и от липсата на достатъчно и удобно облекло, което да може да ги защити от студения и влажен нощен въздух при връщането им от фабриката през зимните месеци.” (пак там, стр. 56, 57) Фабричните инспектори забелязват по повод на допълнителния закон от 1863 г., наложен на веселите господари на „работилниците за избелване под открит въздух”: „Този закон не само не дава на работниците онази защита, която той привидно им дава...

Той е така формулиран, че тази защита идва само тогава, когато бъдат заловени на работа деца и жени след 8 часа вечер, а дори и тогава предписаният метод на доказване е толкова усукан, че надали може да последва наказание.” (пак там, стр. 52) „Като закон, който гони възпитателни и хуманни цели, той е съвсем несполучлив. Защото надали може да се нарече хуманно да се позволява на жени и деца или — което се свежда към същото — да се принуждават те да работят по 14 часа в денонощие, понякога дори повече, с прекъсвания за храна или без тях. както се случи, без определена граница относно възрастта, без разлика на пол и без всяко съобразяване с обществените навици на семействата в местността, където са разположени фабриките за избелване.” („Reports etc. for 30th April 1863”, стр. 40)]

[*185a] Бележка към второто издание: От 1866 г., когато писах това, което се намира в текста, пак настъпи една реакция.]

[*186] „Поведението на всяка от тези класи (капиталисти и работници) беше резултат на положението, в което бе поставена всяка от тях за дадено време.” („Reports etc. for 31st Oct. 1848”, стр. 113)]

[*187] „Видовете занятия, подчинени на ограниченията, бяха във връзка с произвеждането на текстилни произведения с помощта на парна или водна сила. За да получи закрилата на фабричната инспекция, една трудова дейност трябваше да отговаря на две условия, а именно: да употребява парна или водна сила и да обработва известни отделно изброени влакнести матери.” („Reports etc. for 31st Oct. 1864 стр. 8)]

[*188] Извънредно богат материал за състоянието на тази тъй наречена домашна индустрия намираме в последните отчети на „Комисия за детския труд”]

[*190] Белгия, раят на континенталния либерализъм, не проявява никакви следи от това движение. Там дори в каменовъглените и метални мини се използват при пълна „свобода”, за всякакъв работен ден и за всякакъв период от време, работници без разлика на пол и възраст. На всеки 1 000 работника в тия производства се падат 733 мъже, 88 жени, 135 момчета и 44 момичета под 16 години; във високите пещи и т.н. на всеки 1 000 се падат: 668 мъже, 149 жени, 98 момчета и 85 момичета под 16 години. Към това се прибавя и ниска работна заплата за безпримерна експлоатация на зрели и незрели ра-

ботни сили, средно 2 шилинга и 8 пенса на ден за мъже, 1 шил. и 8 пенса за жени, 1 шил. и 2½ пенса за малолетни. Но затова пък Белгия в 1863 г., в сравнение с 1850 г., е почти удвоила своя износ на въглища, желязо и др. както по количество, тъй и по стойност.]

[*191] Когато Робърт Оуен наскоро след първото десетилетие на нашия век само теоретически защитава необходимостта от ограничаване на работния ден, но и наистина въвежда 10-часовия ден в своята фабрика в Ню-Ленарк - това било осмяно като комунистическа утопия, също както и неговото „свързване на производствения труд с възпитанието на децата“, също както и създадените от него кооперативни магазини на работниците. В днешно време първата от тези утопии е фабричен закон, втората фигурира като официална фраза във всички „Фабрични закони“, а третата дори служи вече за прикриване на реакционни шарлатанства.]

[*193] В Отчет на „Международния статистически конгрес в Париж в 1885 г.“ между другото е казано: „Френският закон, който ограничава продължителността на дневния труд във фабриките и работилниците на 12 часа, не установява постоянни определени часове (периоди от време) за този труд, като само за детския труд се предписва един период между 5 часа сутринта и 9 часа вечерта. Затова част от фабрикантите се възползват от правото, което им дава това съдбоносно мълчание, за да карат работниците си да работят без прекъсване ден след ден, с изключение може би на неделите. За тази цел те използват две различни смени работници, нито една от които не остава в работилницата повече от 12 часа, но работата в предприятието продължава ден и нощ. Законът е задоволен, но задоволена ли е и хуманността?“ Освен „съсипателното влияние на нощния труд върху човешкия организъм“ отчетът подчертава и „пагубното влияние на нощното събиране на двата пола в едни и същи, лошо осветени работилници“.]

[*194] „Напр. в моя окръг един и същ фабрикант в една и съща фабрика, като избелвач и бояджия е подчинен на закона за работилниците за избелване и за бояджийниците, като печатар на басми — на Закон за печатниците и като апретурчик — на фабричния закон...“ (Доклад на мистър Бейкър в „Reports etc. for 31 st. Oct. 1861“, стр. 20) Като изброява различните постановления на тези закони и произтичащите от тях усложнения, г. Бейкър казва: „От това личи колко е мъчно да се осигури изпълнението на тези 3 парламен-тски закона, ако фабрикантът благоволи да заобикаля закона.“ Но пък по този

начин за господата юристите се гарантират съдебни процеси.]

[*198 „Тези машинации (маневрите на капитала, напр. през 1848—1850 год.) освен това необоримо доказаха колко лъжливо е твърдението, което толкова често се повтаря, че работниците нямали нужда от закрила, а трябвало да бъдат разглеждани като свободни управители на единствената собственост, с която разполагат — труда на своите ръце и потта на своето чело.” („Reports etc. for 30th April 1850”, стр. 45) „Свободният труд, ако той изобщо може да се нарече така, дори в една свободна страна изисква властната ръка на закона за своя защита.” („Reports etc. for 31st Oct., 1864”, стр. 34). Разрешаването, а това е все едно налагането... на 14-часов работен ден със или без пауза за хранене и т.н.” („Reports etc. for 30th April 1863”, стр. 40)]

[*199 Фридрих Енгелс, Lage usvv., стр. 5]

[*200 В клоновете на индустрията, които му са подчинени, Законът за 10-часовия работен ден „спаси работниците от пълно израждане и запази тяхното физическо здраве”. („Reports etc. for 31st Oct. 1859”, стр. 47) „Капиталът (във фабриките) никога не може да пуца машините в движение по-дълго от един ограничен период време, без да поврежда здравето и морала на заетите работници, а те не са в състояние сами да се защищават.” (Пак там, стр. 8)]

[*201 „Още по-голямо предимство е и това, че най-сетне се прави ясна разлика между времето, което принадлежи на самия работник, и времето за неговия предприемач. Работникът знае сега кога свършва времето, което той е продал, и кога започва неговото собствено време, и тъй като той отнапред точно знае, това, може отнапред да се разпорежда и със своите собствени минути, за свои собствени нужди.” (пак там, стр. 52) „Като ги направиха господари на своето собствено време, те (фабричните закони) им дадоха морална енергия, която ги води към евентуално завладяване на политическата власт.” (пак там, стр. 47). Със съдържана ирония и с много предпазливи изрази фабричните инспектори загатват, че сегашният закон за 10-часовия работен ден е освободил донякъде и капиталиста от неговата първична бруталност, като просто възплъщение на капитала, и му е дал време за известно „образование”. Преди „предприемачът нямаше време за нищо друго освен за пари, а работникът — за нищо друго освен за труд” (пак там, стр. 48).]

[*205 „Фермерът не бива да разчита на своя собствен труд; а ако го прави, той според мене от това ще губи. Неговата дейност би трябвало да се състои в надзираването на цялото предприятие: той трябва да наглежда своя вършач, защото иначе заплатата на последния ще иде на вятъра, а житото не ще бъде овършано; той трябва да наглежда и своите косачи, жътвари и т.н.; той трябва винаги да обикаля своите огради; той трябва да внимава нищо да не се върши през пръсти. А така ще бъде, когато той се задържи на едно място.” (An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer”. Лондон, 1773 г., стр. 12) Това съчинение е твърде интересно. По него човек може да изучи генезиса на арендатора-капиталист или на арендатора-търговец, както авторът изрично го нарича, и да послуша неговите самохвалства пред дребния арендатор, за когото съществува само въпросът как да поддържа своето съществуване. „Класата на капиталистите отначало отчасти, а сетне съвсем се освобождава от необходимостта на ръчния труд.” („Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations”. От отец Ричард Джоунс, Хертфорд, 1852 г. Лекция XXX, стр. 39)]

[*205a Прилаганата в съвременната химия молекулярна теория, за пръв път научно разработена от Лоран и Жерар, се основава тъкмо на този закон I — (Добавка към третото издание: За обяснение на тази бележка, доста тъмна за читателите-нехимици, ще кажем, че тук авторът говори относно за пръв път така наречените от Ш. Жерар, през 1843 г., „хомоложни редове” на въглеродородните съединения, всеки от които има своя алгебрична формула. Така, редът на парафините е $C_n H_{2n+2}$, редът на нормалните алкохоли — $C_n H_{2n+2} O$; този на нормалните мастни киселини — $C_n H_{2n} O_2$ и мн.др. В гореприведените примери, чрез проста количествена прибавка на CH_2 към молекулярната формула, всеки път се образува качествено различно тяло. За преувеличеното от Маркс участие на Лоран и Жерар в установяването на този важен факт виж и Коп, Entwicklung der Chemie, Мюнхен 1873 г., стр. 709 и 716, и Шорлемер, Rise and Progress of Organic Chemistry, Лондон, 1879 г., стр. 54 — Ф.Е.)]

(горе)

КЪМ

ОТДЕЛ ЧЕТВЪРТИ

**ПРОИЗВОДСТВОТО НА ОТНОСИТЕЛНА ПРИНА-
ДЕНА СТОЙНОСТ**

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

(горе в дясната странична лента има абонаментна форма),
когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщени